

**MİTOSLAR VE TASVİRLER IŞIĞINDA ANTİK EGE COĞRAFYASINDA
DİŞİ TANRISAL FİĞÜRLER: KÖK, KARIŞIM VE DEĞİŞİM**

Yüksek Lisans Tezi

Cansın OKAN

Eskişehir, 2019

**MİTOSLAR VE TASVİRLER IŞIĞINDA ANTİK EGE COĞRAFYASINDA DİŞİ
TANRISAL FİĞÜRLER: KÖK, KARIŞIM VE DEĞİŞİM**

Cansın OKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Rifat Eser KORTANOĞLU

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mayıs, 2019

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Cansın OKAN'ın "Mythoslar ve Tasvirler Işığında Antik Ege Coğrafyasında Dış Tanrısal Figürler: Kök, Karışım ve Değişim" başlıklı tezi 30 Mayıs 2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : Doç.Dr.R.Eser KORTANOĞLU

Üye : Prof.Dr.Sabri ALANYALI

Üye : Doç.Dr.F.Deniz KORKMAZ

İmza

Prof.Dr.Hasan TUTAR
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

MİTOSLAR VE TASVİRLER IŞIĞINDA ANTİK EGE COĞRAFYASINDA DIŞI TANRISAL FİGÜRLER: KÖK, KARIŞIM VE DEĞİŞİM

Cansın OKAN

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs, 2019

Danışman: Doç. Dr. Rifat Eser KORTANOĞLU

Tarih boyunca farklı bölgelerde yaşayan topluluklar birbirleriyle ticari, sosyal, kültürel, dini ve siyasi ilişkiler geliştirmiş, kültürleri arasında aktarmalar gerçekleşmiştir. Ege, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya coğrafyası, ilk çağlardan beri dini figürler açısından benzer karakterlere yönelmişlerdir. Dinleri, Sümerler ile başlayan gelenekle organize pantheon içinde hiyerarşik olarak sıralanmış, farklı görevleri ve yetenekleri olan tanrısall figürlerden oluşur. Bu figürler benzer olsalar da ait oldukları coğrafyaya göre özellikleri değişmiş ve önemleri, azalmış ya da artmıştır. Yunan ve doğu dünyasına ait materyalin aktarımı Geç Bronz Çağdan itibaren Doğu Akdeniz ve Anadolu üzerinden gerçekleşen temasa dayandırılabilir. Mezopotamyalı mitler ve karakterler, arka planlarındaki öz korunarak, Yunan ozanları tarafından özgün sayılabilecek yaratıcı bir şekilde tekrar biçimlendirilmiş ve anlatılarak benimsenmiştir. Bu konuda kolonileşme, şehir devletlerinin yükselişi ve deniz ticareti mit ile geleneklerin aktarımında etkili olmuştur.

Antik Yunan kültürüne ait dışı tanrısall figürler kapsamında, tanrıçalar Gaia, Aphrodite, Rhea, Hekate, Hera, Demeter, Persephone, Hestia, Athena ve Artemis'in, Mezopotamya'ya kadar izi sürülen her şeye gücü yeten Ana Tanrıça'nın bölünmüş fonksiyonlarını üstlenerek farklılaşmış olması ancak köken olarak tüm bu tanrıçaların ortak noktalarda birleşmeleri incelenmiştir. Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Anadolu ve Yunan dini kültürleri arasındaki benzerlikler dışı tanrısall figürler üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tanrıçalar, Mitoloji, Yunan, Anadolu, Mezopotamya.

ABSTRACT

GODDESS FIGURES IN ANCIENT AEGEAN IN THE LIGHT OF MYTHS AND DESCRIPTIONS: ORIGIN, INTEGRATION AND METAMORPHOSIS

Cansın OKAN

Department of Archaeology

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, May, 2019

Supervisor: Doç. Dr. Rifat Eser KORTANOĞLU

Throughout the history, societies which had lived in different areas had been developed a relationship with each other through, trade, social, cultural, religious and political and with that, there had been a cultural exchange. Aegean, East Mediterranean, and Mesopotamian cultures had had a tendency to similar religious figures since the first age. Their religions, with the tradition which had been begun with Sumerians, had an organized pantheon with hierarchically lined divine figures and within the pantheon, these divine figures had different tasks and talents. Even though these figures are alike with each other, their features had changed and their values had decreased or increased, according to the culture which they belong in. Transfer of the material which belongs in Greek and east world can be based on the contact through the East Mediterranean and the Anatolia, since the Late Bronze Age. Mesopotamian myths and characters had been reformed and retold by the Greek bards, whilst protecting their essence in the background. In this regard, the colonialization, rise of the city-state and the sea trade had affected the transfer of myths and customs.

Within the context of female goddesses which belongs in the ancient Greek culture goddesses Gaia Aphrodite, Rhea, Hekate, Hera, Demeter, Persephone, Hestia, Athena, and Artemis had differentiated and assumed the divided functions of the almighty Mother Goddess, who can be traced back to the Mesopotamia. Similarities between Mesopotamia, East Mediterranean, Anatolian and Greek cultures analyzed through goddesses.

Key Words: Goddess', Mythology, Greek, Anatolia, Mesopotamia.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Antik Yunan kültürüne ait dişi tanrısal figürler kapsamında, tanrıçalar Gaia, Aphrodite, Rhea, Hekate, Hera, Demeter, Persephone, Hestia, Athena ve Artemis'in, Mezopotamya'ya kadar izi sürülen her şeye gücü yeten Ana Tanrıça'nın bölünmüş fonksiyonlarını üstlenerek farklılaşmış olması ancak köken olarak tüm bu tanrıçaların ortak noktalarda birleşmeleri incelenmiştir. Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Anadolu ve Yunan dini kültürleri arasındaki benzerlikler dişi tanrısal figürler üzerinden incelenmiştir.

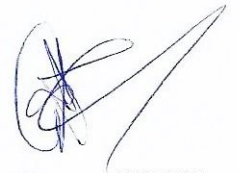
Tez çalışmamın her aşamasında her türlü destek ve yardımını esirgemeyen, görüşlerini benimle paylaşıp yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Rifat Eser KORTANOĞLU'na en derin saygı ve sevgilerimi sunar, teşekkür ederim.

Çalışmamla daima yakından ilgilenen, her türlü maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme sonsuz teşekkür ederim.

13/05/2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Cansın OKAN

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GÖRSELLER DİZİNİ	x
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
GİRİŞ.....	1
1. ANTİK DÖNEMDE DOĞU AKDENİZ’İN TARİHSEL COĞRAFYASI	7
1.1. Anadolu	7
1.2. Kıta Yunanistan ve Ege	18
1.3. Levant ve Doğu Akdeniz.....	29
2. DİN OLGUSU VE DİN SİSTEMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	34
2.1. Mezopotamya	34
2.2. Anadolu ve Levant	44
2.3. Kıta Yunanistan ve Ege	56
2.4. Mit, Din ve Toplum İlişkisi	69

2.5. Tanrısal Figürler ve Temel İkonografik Şemalar	80
2.5.1. Mezopotamya Kökenli Tanrıçalar	89
2.5.2. Doğu Akdeniz Kökenli Tanrıçalar	96
2.5.3. Anadolu Kökenli Tanrıçalar	100
3. TANRIÇALAR	109
3.1. Gaia.....	110
3.2. Aphrodite.....	117
3.3. Rhea.....	126
3.4. Hekate.....	130
3.5. Hera	139
3.6. Demeter ve Persephone.....	146
3.7. Hestia	158
3.8. Athena	161
3.9. Artemis	165
SONUÇ.....	169
KAYNAKÇA.....	178
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

GÖRSELLER DİZİNİ

Sayfa

Görsel 1: Ege Havzası Haritası	203
Görsel 2: Anadolu Haritası	204
Görsel 3: Levant ve Mezopotamya Haritası	204
Görsel 4: Neolitik Çağ Girit İdoller, Mansel, 1947: 8.	205
Görsel 5: Çatalhöyük Leoparlı Tanrıça, Kulaçoğlu, 1992: Res. 29.	205
Görsel 6: Çatalhöyük Ana Tanrıça Heykelciği, Kulaçoğlu, 1992: Res. 15.	206
Görsel 7: Çatalhöyük İkiz Tanrıça Heykelciği, Kulaçoğlu, 1992: Res. 9.	206
Görsel 8: Çatalhöyük Altın İkiz Tanrıça Heykelciği, Kulaçoğlu, 1992: Res. 96.	207
Görsel 9: Midaskent Kaya Tahtları Arkalıkları, Işık, 1999: Res. 20.	207
Görsel 10: Myken Anne-Kız Heykeli, İndirkaş, 2001: Res. 3.	208
Görsel 11: Çatalhöyük Tapınak Duvarında Leopar Çifti, Mellaart, 2000: Şekil 31.	208
Görsel 12: Çatalhöyük Leopar Kabartması, Kulaçoğlu, 1992: Res. 1.	209
Görsel 13: Hacılar Leoparlı Tanrıça, Kulaçoğlu, 1992: Res. 51.	209
Görsel 14: Hacılar Kucağında Çocuk Tutan Figür, Kulaçoğlu, 1992: Res. 52.	210
Görsel 15: Kalınkaya Stilize Kadın İdolü, Kulaçoğlu, 1992: Res. 93.	210
Görsel 16: Çatalhöyük Avlanma Sahnesi, Mellaart 1993, 72, Res.58-59.	211
Görsel 17: Çatalhöyük Boğa Avlama Sahnesi, Mellaart 1993, 197, Res.16.	211
Görsel 18: Alacahöyük Çocuğunu Besleyen Kadın-1, Kulaçoğlu, 1992: Res. 98-99.	212
Görsel 19: Alacahöyük Çocuğunu Besleyen Kadın-2, Kulaçoğlu, 1992: Res. 98-99.	212
Görsel 20: Horoztepe Çocuğunu Emziren Kadın, Kulaçoğlu, 1992: Res. 103.	213
Görsel 21: Kyklad, steatitik figürin, Archaeological Museum of Paros	213
Görsel 22: Nintu ve Yılanlar, Frankfort 1970, Fig.120	214

Görsel 23: İştar ve Aslanlar, Kınal, 1965: Res. 1.....	214
Görsel 24: Babil İştar Kapısı, Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 84.....	215
Görsel 25: Hattuşa Yazılıkaya’da Hepat, Akurgal, 1995: Levha 41a.	215
Görsel 26: Kargamış kabartması, Kubaba, Kulaçoğlu, 1992: Res. 164–165.	216
Görsel 27: Gordion Kybele Heykelcikleri-1, Kulaçoğlu, 1992: Res. 164.....	216
Görsel 28: Gordion Kybele Heykelcikleri-2, Kulaçoğlu, 1992: Res. 165.....	217
Görsel 29: Aslankaya Anıtında Tanrıça Kybele, Işık, 1999: şekil 58	217
Görsel 30: Bayındır Tümölüs’ünden Kybele ve Çocuklar, Akurgal, 2000: Res. 207. .	218
Görsel 31: Ephesos Artemis Rahibi, Karaosmanoğlu 2005: Res. 87.....	218
Görsel 32: Urartu Tunç Levha, Karaosmanoğlu 2005, Res. 88.....	219
Görsel 33: Boeotia Büştü, Karaosmanoğlu 2005, Res. 102	219
Görsel 34: Thebai’den Demeter ve Persephone Figürü, Boardman 2005, Res. 151	220
Görsel 35: Knidos’tan Demeter Heykeli, Karaosmanoğlu 2005, Res. 101	220
Görsel 36: Kylix Üzerinde Demeter, Persephone ve Triptolemos, Boardman 1989, Res.121	221
Görsel 37: Hydria Üzerinde Persephone’nin Dönüşü Tasviri, LIMC.....	221
Görsel 38: Eleusis’ten Demeter ve Persephone-1, LIMC	222
Görsel 39: Eleusis’ten Demeter ve Persephone-2 LIMC	222
Görsel 40: Mızraklı Athena Tasviri, Metropolitan Museum of Art, New York	223
Görsel 41: Demeter ve Persephone, Boardman 1989, Res.121	223
Görsel 42: Knossos Yılanlı Tanrıça, Emir 2012	224
Görsel 43: Boeotia Amphorası, Boardman 1998, 65. Fig. 102. 2.....	224
Görsel 44: Üçlü Formda Hekate, Çelebi, 2017	225
Görsel 45: Pergamon Zeus Sunağı Frizinde Hekate, Çelebi, 2017	225

Görsel 46: Ephesos Üçlü Formda Hekate, Çelebi, 2017	226
Görsel 47: Ialysos'da Üçlü Formda Hekate, Çelebi, 2017	226
Görsel 48: Musalar, British Museum, London	227
Görsel 49: İnandık Vazosu, Çetin 2006	227
Görsel 50: İnandık vazosu Frizleri, Çetin 2006	228
Görsel 51: Bitik Vazosu, Özgüç, 1957.....	228
Görsel 52: Nevali Çori Hieros Gamos Tasviri, Çetin 2006.....	229
Görsel 53: Çatalhöyük Hieros Gamos Rölyefi, Çetin 2006	229
Görsel 54: Myken Kapı Girişinde Hera ve Aslanlar, Işık, 2012, s.367.....	230
Görsel 55: Boeotia Çömlek Üzerinde Hera, Işık, 2012, s.367.....	230
Görsel 56: Aslantaş Kabartmasında Kybele ve Aslanlar, Işık, 2012, s.376	231
Görsel 57: Athena ve İğ, Işık, 2012	231
Görsel 58: Kybele ve İğ Işık, 2012	232
Görsel 59: Sivri Poloslu Athena, Işık, 2012 s.371	232
Görsel 60: Sivri Poloslu İhtar ve Aslanlar, Işık, 2012 s.371.....	233
Görsel 61: Ephesos Artemis'i, Aktüel Arkeoloji, Sayı 59	233
Görsel 62: Bronz Sikke Üzerinde Artemis Nana, Albayrak 2008	234
Görsel 63: Artemis Potnia Theron, LIMC. II. 1, s. 739, 740. no. 11-20.....	234
Görsel 64: Smyrna'dan Artemis Potnia Theron, Albayrak 2008.....	235
Görsel 65: Hera ve Zeus, Hieros Gamos. LIMC. IV. 2, s.405, no.206.....	235
Görsel 66: Tanrıça İnanna/İhtar, Louvre Museum Koleksiyonu (AO 12456), 2016, ..	236
Görsel 67: Getikli arabada Artemis, Musée du Louvre, Paris	236
Görsel 68: Susa, İhtar betimi. Louvre Museum Koleksiyonu, 2016	237
Görsel 69: Tanrıça Astarte. Louvre Museum Koleksiyonu, 2016	237

Görsel 70: Ereşkigal ve Nergal. Aktüel Arkeoloji, Sayı 43, s.62-65	238
Görsel 71: Aphrodisias Aphrodite'si, Işık, 2012	238
Görsel 72: Gaia ve Atlas, Dallas Museum of Art	239
Görsel 73: Tanrıça Gaia, Virginia Museum of Fine Arts, Richmond	239
Görsel 74: Gaia, Gigantomakhia, National Archaeological Museum of Naples	240
Görsel 75: Pergamon Zeus sunağında Gaia, Pergamon Museum, Berlin	240
Görsel 76: Aphrodite (Venüs) Musée du Louvre, Paris	241
Görsel 77: Aphrodite, kaz üzerinde, British Museum, London.....	241
Görsel 78: Aphrodite, ayna ile, Musée du Louvre, Paris	242
Görsel 79: Deniz kabuğu içinde Aphrodite, Archaeological Museum of Thessaloniki	242
Görsel 80: Aphrodite ve Horalar, National Roman Museum, Rome	243
Görsel 81: Adonis ve Aphrodite, The J. Paul Getty Museum, Malibu	243
Görsel 82: Aphrodite ve güvercin, Museum of Fine Arts, Boston	244
Görsel 83: Aphrodite, Athena, Hera, Hermes, Paris, Antikensammlung Berlin	244
Görsel 84: Kıbrıs Aphrodite heykeli, Işık, 2012	245
Görsel 85: Astarte ve kaz, Işık, 2012	245
Görsel 86: İştär, kuş ve yıldızı ile, Wolkstein ve Kramer, 1983.....	246
Görsel 87: Silahlı Aphrodite, National Archaeological Museum	246
Görsel 88: İnanna ve aslan, Wolkstein ve Kramer, 1983	247
Görsel 89: Kronos ve Rhea, Metropolitan Museum of Art, New York	247
Görsel 90: Aslan üzerinde Rhea, Museum of Fine Arts, Boston.....	248
Görsel 91: Rhea-Kybele, The J. Paul Getty Museum, Malibu	248
Görsel 92: Pergamon Zeus sunağında Rhea, Pergamon Museum, Berlin.....	249
Görsel 93: Hekate, Titanlar ile savaşırken, Antikensammlung Berlin.....	249

Görsel 94: Hekate, Hades, Hermes, Persephone, (British Museum, London.....	250
Görsel 95: Hekate ve köpek, Museum der Universität Tübingen.....	250
Görsel 96: Meşaleli Hekate, State Hermitage Museum, Saint Petersburg	251
Görsel 97: Üçlü Hekate, Antalya Müzesi.....	251
Görsel 98: Arinna, Metropolitan Museum of Art	252
Görsel 99: İnanna ve Dumuzi, Lung, 2014.....	252
Görsel 100: Asası ile Hera, Louvre Museum	253
Görsel 101: Hera ve guguk kuşu formunda Zeus, Rhode Island School of Design Museum, New York	253
Görsel 102: Mızraklı Hera, Antikensammlung Berlin	254
Görsel 103: Cornucopia ile Demeter, National Archaeological Museum of Naples	254
Görsel 104: Demeter ve Persephone, National Archaeological Museum, Athens	255
Görsel 105: Persephone, State Hermitage Museum, Saint Petersburg	255
Görsel 106: Hades, Persephone'yi kaçırmakta, National Archaeological Museum of Naples.....	256
Görsel 107: Başında örtü il Hestia, National Archaeological Museum of Tarquinia ...	256
Görsel 108: Hestia, Torlonia Museum, Rome	257
Görsel 109: Demeter ve Hestia, Antikensammlung Berlin	257
Görsel 110: Athena'nın Doğumu, Virginia Museum of Fine Arts, Richmond, ...	258
Görsel 111: Athena ve Poseidon, Cabinet des Médailles, Paris	258
Görsel 112: Miğferli Athena, British Museum, London	259
Görsel 115: Athena Parthenos, National Archaeological Museum, Athens.....	259
Görsel 116: Athena, Gigantomakhia, İstanbul Arkeoloji Müzesi, ...	260
Görsel 117: Zırhlı Athena, British Museum, London	260

Görsel 118: İştar elinde yay ile, Collins, 1994.....	261
Görsel 119: Artemis, yanında geyik ile, Musée du Louvre, Paris	261
Görsel 120: Artemis elinde yay ve ok ile, Museum of Fine Arts, Boston	262
Görsel 121: Artemis ve Apollon, Musée du Louvre, Paris	262
Görsel 122: Artemis, Apollon, Leto, British Museum, London	263
Görsel 123: Artemis Orthia. National Archaeological Museum of Athens	263
Görsel 124: İştar Potnia Theron, Musée du Louvre, Paris	264
Görsel 125: Başında hilal ile Artemis, Chiaramonti Museum, Vatican City	264

KISALTMALAR DİZİNİ

Teknik Kısaltmalar

a.g.k.	: Adı Geçen Kaynak
AKMED	: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi
AJA	: American Journal of Archaeology
BYZAS.	: Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Edeb.	: Edebiyat
Fak.	: Fakülte
LIMC	: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
MÖ	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
No. / no	: Numara
Res. / res.	: Resim
s.	: Sayfa
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Ünv.	: Üniversite
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Antik kùltlerin anlaşılmaması, o kùltürü oluşturan bireylerin yaşamını, dinini, dini oluşturan tanrısal karakterlerini, mitolojilerini, siyasi durumunu, etkilendikleri kùltürleri, yaşamlarını sürdürdükleri coğrafyalarını kısaca toplumu birbirine bağlayan öğelerin tümünün anlaşıldıktan sonra değerdendirilmesi ve analiziyle sağlanır. Bu bağlamda, toplumların dışı tanrısal figürlere bakış açıları ilk düzenli dinlerin doğduğu yer olan Mezopotamya’da kökleri atılan sistematik panteonlar içinde, bu figürlerin, bölgeden çıkışı ve yayılışı, aynı zamanda farklı bölgelerde farklı dönemlerde görülen benzer figürlere tapımın bağlantıları ve kökenleri araştırılmıştır.

Birinci bölümde, tezin kapsamında bulunan dışı tanrısal figürlerin ait oldukları, tapım gördükleri ve geliştikleri coğrafyaların konumu, tarihsel süreçte diğer toplumlarla olan ilişkileri ve etkileşimlerinin siyasi, ekonomik ve kùltürel nedenleri incelenmiştir.

Coğrafi konum, kùltürlerin birbirleriyle hem etkileşimine hem de farklılıklarına neden olur. Uygarlıkların oluşumu ve gelişimi coğrafi bölgenin özelliklerine yakından bağlıdır. Yerleşimin sunduğu kaynaklar, konum ve iklim uygarlığın bölgede gelişmesine, yok olmasına ya da göçmesine etki eder. Tarih boyunca farklı bölgelerde yaşayan topluluklar birbirleriyle ticari, sosyal, kùltürel, dini ve siyasi ilişkiler geliştirmiştir. Mezopotamya konumu nedeniyle birçok toplumu etkileme ve bu toplumlardan etkilenme olanağına sahip olmuştur. Bölgede gelişen inanç sistemi hızla yayılmış, Anadolu’ya ve Suriye’ye, bu noktalardan da Yunanlara geçiş olanağı bulmuştur. Sümer dini ve panteonu Mezopotamya’da Akad, Asur ve Babil ile başlayarak Anadolu’ya yayılıp yerleşmiştir.¹ Girit, Mısır ve Anadolu mitolojileri daha evrensel unsurlar taşır, “Akdeniz Uygarlığı” havzasına yerleştirilir.²

Anadolu, Ön Asya ve Uzakdoğu’nun yüksek kùltürleri ve Batı’da gelişmiş kùltürler arasında bir köprü oluşturmıştır.³ Coğrafi konum açısından Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bağlantı sağlayan bir köprü niteliğindedir, farklı toplumların bu bölgede yollarının kesişmesine ve birbirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur.⁴ Anadolu,

¹Demirci, a.g.k., (2017)

²Demirci a.g.k., (2017)

³E. Swertheim (2009) *Antikçağda Anadolu*, çev. N. Batu, İstanbul: Kitap Yayınevi.

⁴O. Tekin (1998) *Eski Yunan Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

ilkçağlardan beri, farklı toplulukların geçiş ülkesi, çatışma noktası ve birbirlerine kaynayıp eridiği bir pota olmuştur.⁵ Bu bölge, insanlığın uygarlaşma yolculuğunda mağara ve açık hava yerleşmelerinden ilk köylere ve karmaşık kent yaşamına geçtiği önemli merkezlerden biridir. Kıtalar arasında köprü görevi gören Anadolu, konumu, tarıma ve yaşamaya elverişli iklimi, coğrafi yapısı, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları nedeniyle en eski dönemlerden beri farklı uygarlıkların ortaya çıkıp gelişmelerine imkân sağlamıştır. Anadolu'nun coğrafi yapısı, aynı anda farklı bölgelerinde farklı toplumların birbirlerinden ayrı gelişim süreçlerinden geçmesine olanak sağlamıştır.⁶ Göç noktası özelliği, ilk insanların yayılmasında da rol almış, Avrupa'ya geçişinde köprü olmuştur.⁷ İlk Çağ'dan beri Anadolu birçok Hint-Avrupa kavminin geçiş noktası, bazılarının kalıcı olarak yerleştikleri bir bölge olmuştur.⁸ Anadolu, farklı toplumların göç yolları üzerindedir. Toplumların bu şekilde iletişim kurabilmelerine olanak sağlayan coğrafya sayesinde doğu ve batı dünyasına ait medeniyetlerin bir diğerine ait izler taşıdıkları açıkça görülebilmektedir.⁹

Levant bölgesi, coğrafi konumu açısından Mısır, Mezopotamya, Ege, Arabistan ve Anadolu arasında kültürel etkileşim için önemli bir köprü olmuştur. Bu bölgede birçok farklı millet yaşamış, bunlardan Fenikeliler, Suriye-Filistin bölgesinde, Akdeniz'in doğusunda konumlanmışlardır. Doğusu çöllerle çevrili, batısında kıyıları birçok doğal liman oluşturan bir bölgedir. Bu bölge, limanları kadar, ticari kara yollarının üzerinde olması açısından da elverişli bir konumdadır, çağlar boyunca komşu bölgelerden ve ticari kervanlardan büyük oranda etkilenen ve bu etkileşimin daha geniş alanlara yayılmasını sağlayan bir bölge olmuştur.

İkinci bölümde, Ege ve Doğu Akdeniz coğrafyasında tapım görmüş dişi tanrısal figürlerin ortaya çıktıkları dönemler ve bölgeler incelenmiştir. Bu figürlerin ait oldukları toplumların, dine nasıl yaklaştıkları, dini figürleri nasıl gördükleri, bunlara yükledikleri anlam ve semboller incelenmiştir.

⁵C.W.Ceram, (1992) *Tanrıların Vatanı Anadolu*, çev. E.N. Erendor İstanbul: Remzi Kitabevi

⁶V. Sevin (2003) *Anadolu Arkeolojisi*, 3. Baskı, İstanbul: Der yayınları.

⁷M. Özdoğan (2011) *Anadolu'nun Tarih Öncesi, Paleolitik Çağ, İlk Adımlar*, Arkeo Atlas dergisi 2011/01, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş.

⁸E. Akurgal (2007), *Anadolu Uygarlıkları*, 9. Baskı, İstanbul: Net Turistik Yayınları.

⁹Akurgal, **a.g.k.**, 2007.

Antik çağda insanlık, doğal afetler ve tabiat olayları karşısında, bundan aldıkları zarar ve yararlar ile doğum ve ölüm gibi durumları izah edememeleri üzerine, kendilerinden daha yüksek ve ilahi bir güçlerin var olduğuna inanma ihtiyacı duymuşlardır. Bu düşünce sisteminin sonucu olarak doğan, çok tanrılı olarak tanımlanan “politeizm” ortaya çıkmıştır. Bu sistem, antik çağ insanının yaşamıyla bütünleşmiş, birçok dünya toplumunca benimsenmiş ve tek tanrılı dinlerin doğuşuna kadar devam etmiştir.¹⁰

Mezopotamya, özellikle Sümerler sistematik hale getirilen geniş pantheona, çevrelerinde etkilendikleri birçok kültürün tanrısallık figürlerini de katarak dini sınıf tarafından dönemin siyasal, ekonomik ve kültürel olgularına uyacak biçimde düzenlenmiş, iletişime geçtikleri hemen her toplumun kutsalını da kutsal kabul etmişlerdir. Sümerler bölge dininde yarattıkları bu etkiyi, etkileşime girdikleri ve kendilerinden sonra bölgede devam eden toplumlara da aktarmış, kültürlerini çeşitli göç, siyasi ve ticari toplumsal halk hareketleriyle farklı coğrafyalara götürmüşlerdir.

Ege, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya coğrafyası, ilk çağlardan beri dini figürler açısından benzer karakterlere yönelmişlerdir. Dinleri, Sümerler ile başlayan gelenekle organize panteon içinde hiyerarşik olarak sıralanmış, farklı görevleri ve yetenekleri olan tanrısallık figürlerden oluşur. Bu figürlerin benzer olsalar da ait oldukları coğrafyaya göre önemleri ve özellikleri değişmiş, azalmış ya da artmıştır. Tarımsal bir toplumda toprakla ilgili tanrısallık figürler önemliyken, savaşçı bir toplumda savaş figürleri önemsenmiştir. Bu coğrafyada tanrısallık figürlerin betimlemeleri de birbirleriyle benzerlik gösterir. Antropomorfik, bir insan gibi yiyip, içip, yaşayan, aile ilişkileri kuran karakterler olarak düşünülmüşlerdir. Tanrısallık figürlerin, ortak olarak tek farkları ölümsüz olmalarıdır. Belirli bir kutsal kitabın olmaması, dinin, farklı kültürlerin etkisine de açık olmasına ve etkilenmesine neden olmuştur.

Din, tapım ve tanrısallık figürler de ait oldukları coğrafyada politik açıdan etkin ve güçlü olan toplum gibi çağlar boyunca arkasında ait olduğu toplumun gücüyle önemli konuma gelip, yine aynı faktörler nedeniyle önemlerini de kaybetmişlerdir. Toplamlar,

¹⁰Y. Kılıç, H. H. Duymuş (2009) “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:13, s.1, Ankara, s.160.

üzerlerinde egemen olan siyasal gücün baskıladığı dini ve tanrısal figürleri önemsemek durumunda kalmışlar, güç dengeleri değiştiğinde yine farklı figürlere yönelmişlerdir.

Üçüncü bölümde, Antik Yunan kültürüne ait dışı tanrısal figürler kapsamında, tanrıçalar Gaia, Aphrodite, Rhea, Hekate, Hera, Demeter, Persephone, Hestia, Athena ve Artemis tapım gördükleri coğrafyalarla ilişki içinde mitosları ve tasvirleri açısından ele alınmıştır. Bu tanrıçaların yakın coğrafyalarda onlardan önce ya da aynı dönemde tapım görmüş temel figürlere olan benzerlikleri ve farklılıkları incelenmiştir.

Amaç

Hazırlanan tezin amacı Antik Ege coğrafyasında tapım görmüş belli başlı dışı tanrısal figürlerin kökenlerini, bu kökenlerin ait oldukları coğrafyadan ve kültürden nasıl etkilendiklerini, tarihsel süreçte kültürden kültüre aktarılan figürlerin mitoslarının ve ikonografik şemalarının nasıl değiştiği ve farklı toplumlar tarafından nasıl etkilendiğini incelemektir.

Din, tapım ve tanrısal figürler de ait oldukları coğrafyada politik açıdan etkin ve güçlü olan toplum gibi çağlar boyunca arkasında ait olduğu toplumun gücüyle önemli konuma gelip, yine aynı faktörler nedeniyle önemlerini de kaybetmişlerdir. Toplumlar, üzerlerinde egemen olan siyasal gücün baskıladığı dini ve tanrısal figürleri önemsemek durumunda kalmışlar, güç dengeleri değiştiğinde yine farklı figürlere yönelmişlerdir.

Antik Yunan kültürüne ait dışı tanrısal figürler kapsamında, tanrıçalar Gaia, Aphrodite, Rhea, Hekate, Hera, Demeter, Persephone, Hestia, Athena ve Artemis'in, Mezopotamya'ya kadar izi sürülen her şeye gücü yeten Ana Tanrıça'nın bölünmüş fonksiyonlarını üstlenerek farklılaşmış olması ancak köken olarak tüm bu tanrıçaların ortak noktalarda birleşmeleri incelenmiştir. Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Anadolu ve Yunan dini kültürleri arasındaki benzerlikler dışı tanrısal figürler üzerinden incelenecektir.

Ele alınan dışı tanrısal figürlerin, Mezopotamya, Anadolu Doğu Akdeniz ve Mısır kökenlerinin incelenmesi, bu kökenlerin Ege coğrafyasına gelişi ve bu gelişte maruz kaldıkları ikonografik değişimler ve benzerlikler ile bu figürlere yöneltilen bakış açılarının farklılaşması üzerine incelemeler yapılacaktır.

Kapsam

“Mitolar ve Tasvirler Işığında Antik Ege ve Doğu Akdeniz Coğrafyasında Dişi Tanrısal Figürler: Kök, Karışım ve Değişim” adlı bu tez çalışmasının coğrafi kapsamı olarak, adı geçen coğrafyanın bütünü ancak bu bütünde yalnızca belirlenen dişi tanrısal figürlerin tapım gördükleri mekanlar ile, tapınak ve kült alanlarının olduğu bölgeler olarak belirlenmiştir.

Yunanlar çağlar boyunca, Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Güney İtalya ve Sicilya, Anadolu’nun kuzey, batı ve güney kıyıları, Güney Fransa ve İspanya kıyıları, Kuzey Afrika’da yerleşim göstermişlerdir. III. Aleksandros’un Doğu seferi, Yunan etkisinin Hindistan’a kadar ulaşmasına neden olmuştur.¹¹ Gelişmiş deniz ulaşımı ve oluşturdukları kolonileriyle kültürlerini geniş bir coğrafyaya yaymışlardır.¹² Toprağın madence fakir olması, toplumu ticarete yöneltmiş, deniz ulaşımının gelişmesine yol açmıştır. Deniz ticaretinin önemi ve bölgenin elverişliliği de ilk polislerin Ege denizinin kıyı kesimlerinde gelişmesine neden olmuştur.¹³ Ege bölgesi, Anadolu’nun batı kıyılarından ve Ön Asya’dan gelen ticaret yollarının sonunda yer alır. Yunan Adaları ve Girit, Mısır ve İtalya’ya doğru doğal bir köprü oluşturur.¹⁴ Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Anadolu coğrafyalarının, Yunan dini, kültürü ve tanrıça figürlerinde yarattığı etkiler ile bu etkilerin kapsamı incelenecektir.

Tarihsel kapsam olarak, Mezopotamya, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Ege coğrafyasında dinlerin, özellikle bahsi geçen dişi tanrısal figürlerin tapımlarının başladığı Neolitik Çağdan başlayarak, toplumlar arası dini ve kültürel etkileşimin görüldüğü, Bronz, Demir, Karanlık, Klasik ve Hellenistik Döneme kadar olan süreç belirlenmiştir.

Mezopotamya, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Yunan kültürleri arasındaki iletişim ile Geç Bronz Çağından itibaren etkileşim ve değişim incelenecektir. Bu dönemde Yunan dininde görülen değişimlerin kökeninin sebeplerine değinilecektir.

¹¹O. Tekin (2010). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.

¹²A.L. Boegehold (1991). *Archaic Greece: An Era of Discovery*. Studies in the History of Art, Vol. 32, Symposium Papers XVI: New Perspectives in Early Greek Art, s. 15.

¹³S. Aktüre (1997) *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹⁴F. Williams (1993) *Ege Medeniyetleri Tarihi*, çev. M. Kalaycıoğlu, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Yöntem

Antik Ege ve Doğu Akdeniz coğrafyasında tapım görmüş dişi tanrısal figürlerin kökleri ile değişimlerinin aydınlatılması adına yayın ve arşivlerin taraması yapılmış, bu konuda yazılmış olan kitaplar, makaleler, tezler, dergiler, ansiklopediler, süreli ve süresiz yayınlar detaylı bir şekilde taranmış ve incelenmiştir.

Eskişehir’de, Anadolu Üniversitesi Kütüphanesinde, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi kütüphanesinde, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinde, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinde, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsünde ve Hollanda Araştırma Enstitüsünde araştırmalar yapılarak, buradaki dokümanlar incelenerek kullanılmıştır. Elektronik ortamdaki academia.edu, jstor.com, perseus.tufts.edu, researchgate.net gibi akademik veri tabanlı internet kaynaklarında linkler aracılığıyla erişilebilen makalelerden de yararlanılmıştır.

1. ANTİK DÖNEMDE DOĞU AKDENİZ'İN TARİHSEL COĞRAFYASI

1.1. Anadolu

Anadolu, Ön Asya ve Uzakdoğu'nun yüksek kültürleri ve Batı'da gelişmiş kültürler arasında bir köprü oluşturmıştır.¹⁵ Coğrafi konum açısından Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bağlantı sağlayan bir köprü niteliğindedir, farklı toplumların bu bölgede yollarının kesişmesine ve birbirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur.¹⁶ Anadolu, ilkçağlardan beri, farklı toplulukların geçiş ülkesi, çatışma noktası ve birbirlerine kaynayıp eridiği bir pota olmuştur.¹⁷ Bu bölge, insanlığın uygarlaşma yolculuğunda mağara ve açık hava yerleşmelerinden ilk köylere ve karmaşık kent yaşamına geçtiği önemli merkezlerden biridir.

Anadolu, Batıda Ege Denizi, Kuzeyde Karadeniz, Güneyde Akdeniz ile çevrili doğu-batı ekseninde uzanan bir yarımadadır.¹⁸ Günümüz Türkiye'sinin doğuda Fırat'a kadar olan bölümü Küçük Asya olarak adlandırılmıştır.¹⁹

“Anadolu” kelimesi Yunancada “Doğu” anlamına gelen “Anatole” kelimesinden gelir. “Anatolía/ανατολία”, “Doğu ülkesi” ya da “Ege'nin doğusu ile Fırat nehri arası” anlamında kullanılmıştır. Anadolu ile zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılan “Asia Minor” un Türkçeleştirilmiş hali “Küçük Asya” ismi de kullanılır.²⁰

P. Orosius, MÖ 5.yy'da Antik dünyayı anlatırken Anadolu'dan bahseder, “Asya toprağının, daha doğrusu Küçük Asya'nın, Kapadokya ve Suriye'ye uzanan doğu bölümünün dışında, her tarafı denizlerle çevrilidir. Kuzeyinde Karadeniz, batısında Marmara Denizi ile Ege Denizi, güneyinde Akdeniz bulunur.”²¹

Anadolu kelimesi, Yunanca “Doğu” anlamına gelen “ή ανατολή” (anatole) kelimesinden türer. Bu kelimenin kökü, “Doğmak, yükselmek” anlamına gelen Yunanca ανατέλλειν (anateleîn) sözcüğüdür. Anatolia “güneşin doğduğu yer” anlamında kullanılır. Antik kaynaklarda geçen Küçük Asya, Latince “Asia Minor”, Yunanca “Mikra

¹⁵E. Schwertheim (2009) Antikçağda Anadolu, Çev. N. Batu, İstanbul: Kitap Yayınevi.

¹⁶O. Tekin (1998) Eski Yunan Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.

¹⁷C.W.Ceram, (1992) Tanrıların Vatanı Anadolu, Çev. E.N. Erendor İstanbul: Remzi Kitabevi

¹⁸Tekin, a.g.k., (1998)

¹⁹Swertheim, a.g.k., (2009)

²⁰Tekin, a.g.k., (1998)

²¹Swertheim, a.g.k., (2009)

Asia” ismi, bazı yazarların bölgenin Asya kıtasının özelliklerini taşıdığını düşünmesinden dolayıdır.²² Strabon, bölgeyi yarımada olarak betimler ve Asya adıyla anar.²³ Anadolu, Orosius ve Strabon için siyasi bir alan değil de coğrafi bir bölgedir ve buna göre değerlendirilmiştir.²⁴ Anadolu çağlar boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış, coğrafi konumu nedeniyle sık sık siyasi değişimler geçirmiş, bölge üzerinde uzun süreli politik bütünlüğün sağlandığı dönemler kısa süreli olmuştur.

Coğrafi konum, kültürlerin birbirleriyle hem etkileşimine hem de farklılıklarına neden olur. Anadolu’nun kıyı kesimlerinde, Akdeniz ve Karadeniz bölgeler ile iç bölgeler arasında yüksek sıradağların sebep olduğu ayrılık, bu kısımlarda kültürlerin birbirlerinden daha az etkilenmelerine ve farklı özelliklerle gelişmesine neden olmuştur. Anadolu’da gelişen topluluklar, coğrafi etkenler nedeniyle kendi konumlarına yakın ve ulaşımı olan daha büyük medeniyet merkezlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkiler daha çok siyasi, kültürel, filolojik ve etnik konularda görülür.²⁵ Anadolu’nun hem göçler hem de ticari yollar için bir geçiş noktası olması birçok farklı kültürün bölgeyle sürekli iletişim halinde olmasına ve etkileşimlerine sebep olmuştur. Antik Çağ’da Mezopotamya, Orta Asya, Akdeniz, Mısır, Batı Hellen ve Roma ile Anadolu medeniyetleri birbirlerini etkilemiştir ve bu etkileşimin izleri hala gözlemlenebilmektedir.²⁶

Toprakları yükseklik, denize olan konumu ve dağların kıyıya uzanma biçimiyle farklı iklimlerin etkisindedir.²⁷ Karasal, Karadeniz ve Akdeniz iklimleri görülür. Bu iklim ve coğrafi çeşitlilik birçok farklı tarım ürününün yetiştirilebilmesine olanak sağlar.²⁸ Uygarlıkların gelişmesinde coğrafi şartların etkisi büyüktür, toplumların etkileşimleri bölgenin yer şekillerine bağlıdır, Anadolu’da da kuzeyde, güneyde ve doğudaki sıradağların kapalı bölgeler oluşturduğu, bunun da bu bölgelerde farklı uygarlıkların gelişmesine sebep olduğu görülür.²⁹

²²Ceram, **a.g.k.**, (1992)

²³Strabon, (1993) Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV, Çev. Prof. Dr. A. Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

²⁴Swertheim, **a.g.k.**, (2009)

²⁵E. Akurgal (2007), Anadolu Uygarlıkları, İstanbul: Net Turistik Yayınları.

²⁶Swertheim, **a.g.k.**, (2009)

²⁷H. Çoban (2013) Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi, Cappadocia: Journal of History and Social Sciences, Vol.1, s. 28-35.

²⁸Çoban, **a.g.k.**, (2013).

²⁹Tekin, **a.g.k.**, (1998)

Topoğrafyası bölgeleri arasında farklılık gösteren, Anadolu, batısında, kıyılarına dikey olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan dağları sayesinde iç bölgelerine kolay ulaşım imkânı sağlar.³⁰ Doğu kesimlerinde ise kıyılara yatay uzanan yüksek dağlar ulaşımı zorlaştırmıştır, bu bölgelerde ulaşım ancak sınırlı sayıda geçitle sağlanabilmiştir.³¹ Anadolu'nun Batı yarısı, ırmaklarla bezeli verimli ovalardan oluşan bir bölgedir, ovalık bölgenin doğusunda da dağlar bulunur.³²

Kıtalar arasında köprü görevi gören Anadolu konumu, tarıma ve yaşamaya elverişli iklimi, coğrafi yapısı, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları nedeniyle en eski dönemlerden beri farklı uygarlıkların ortaya çıkıp gelişmelerine imkân sağlamıştır. Anadolu'nun coğrafi yapısı, aynı anda farklı bölgelerinde farklı toplumların birbirlerinden ayrı gelişim süreçlerinden geçmesine olanak sağlamıştır.³³ Bölgede var olduğu bilinen volkanik dağ ve Obsidyen, Mezolitik ve Neolitik toplumların bu kaynakları değerlendirmek amacıyla dağların çevresinde yerleştikleri ve alet teknolojisinde önemli gelişmeler kaydettikleri görülür.³⁴ Anadolu birçok akarsuya ve deltaya ev sahipliği yapar. Bu bereketli araziler, medeniyetlerin kurulup geliştiği önemli bir merkez olmuştur. Tarım için elverişli olmasının yanı sıra, kereste, mineral ve maden kaynakları açısından oldukça zengin bir bölgedir.³⁵

Anadolu'nun denizlerle çevrili konumu, kesişim noktası olmasında büyük rol oynar. Kıyılarının yaşama elverişliliği ve konumu birçok kıyı uygarlığının gelişmesine olanak sağlamıştır ve denizle bağlantılı diğer uygarlıklar ile Anadolu'nun iç kesimleri arasında etkileşim yaratmıştır.³⁶ Antik Çağ'ın önemli medeniyetlere ev sahipliği yapan Anadolu, birçok önemli merkeze de komşuluk yapmıştır. Mezopotamya, Mısır ve Akdeniz'deki Antik Çağ topluluklarının ulaşım mesafesinde ve etkileşim alanındadır.³⁷

³⁰M. Bakırcı (2014) Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu, Avrasya Etüdları, Sayı 45 (2014/I), s. 68-86.

³¹M. Bakırcı (2014) Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu, Avrasya Etüdları, Sayı 45 (2014/I), s. 68-86.

³²Tekin, **a.g.k.**, (1998)

³³V. Sevin (2003) Anadolu Arkeolojisi, 3. Baskı, İstanbul: Der yayınları.

³⁴H. Bahar (2010) Eski Çağ Uygarlıkları, 1. Baskı, Konya: Kömen Yayınları.

³⁵J.G. Macqueen (2009) Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Çev. Esra Davutoğlu, 2.Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları,

³⁶Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

³⁷F. Kınal (1991) Eski Anadolu Tarihi, 3.baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Göç noktası özelliği, ilk insanların yayılmasında da rol almış, Avrupa'ya geçişinde köprü olmuştur.³⁸ İlk Çağ'dan beri Anadolu birçok Hint-Avrupa kavminin geçiş noktası, bazılarının kalıcı olarak yerleştikleri bir bölge olmuştur.³⁹ Anadolu, farklı toplumların göç yolları üzerindedir. Toplumların bu şekilde iletişim kurabilmelerine olanak sağlayan coğrafya sayesinde doğu ve batı dünyasına ait medeniyetlerin bir diğerine ait izler taşıdıkları açıkça görülebilmektedir.⁴⁰

Anadolu'da ilk yerleşimler Paleolitik Çağ kadar eskiye dayanır, bu dönem izlerine İstanbul'da Yarımburgaz Mağarası⁴¹ ve Antalya'da Karain⁴², Beldibi, Belbaşı, Çarkini⁴³, Öküzini⁴⁴ mağaraları örnek gösterilebilir.⁴⁵ Bu dönemin en önemli bulguları arasında, geç Paleolitik'te yapılan, ritüel amaçlı ana tanrıça figürleri sayılabilir.⁴⁶

Neolitik Dönemde, MÖ 10.000 yıl öncesinde, ilk sürekli yerleşimler J. H. Breasted tarafından "Bereketli Hilal"⁴⁷ olarak adlandırılan, Anadolu'nun Güneydoğusu, Kuzey Suriye'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgede görülür. Bu bölge tarımın başladığı, insanların üretim odaklı hayata geçtiği ve bunun da sürekli yerleşimlere neden olduğu alandır. Dönemin önemli aletleri taş ve obsidyenden yapılmaktaydı. Bu dönemde Anadolu'daki en önemli merkezler Hallan Çemi,⁴⁸ Çayönü⁴⁹, Cafer Höyük⁵⁰ ve Nevali

³⁸M. Özdoğan (2011) Anadolu'nun Tarih Öncesi, Paleolitik Çağ, İlk Adımlar, Arkeo Atlas dergisi 2011/01, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş.

³⁹Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

⁴⁰Akurgal, **a.g.k.**, 2007.

⁴¹M. Özdoğan (1990) Yarımburgaz Mağarası, XI. Türk Tarih Kongresi, 05-09 Eylül 1990, Ankara (I. Cilt).

⁴²I. Yalçinkaya, M. Otte, H. Taşkiran, B. Kösem, K. Ceylan, (1997) 1985-1995 Karain Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi, XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I., Ankara.

⁴³Tekin, **a.g.k.**, (1998)

⁴⁴M. Pawlikowski (1994) Karain and Öküzini Caves, Turkey; General geology of area preliminary report, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 3.

⁴⁵Tekin, **a.g.k.**, (1998)

⁴⁶Duru, R. (1966) Eski Anadolu Kültürlerinin Ana Hatları; En Eski Çağlardan İkinci Binyılı Başlarına Kadar, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Ofset-Şark Matbaası.

⁴⁷J.H. Breasted (1916) Ancient Times a History of the Early World, Charles River Editors.

⁴⁸M. Özdoğan (2007) 12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem, Ed. N. Başgelen, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

⁴⁹H. Bahar (1988) Elazığ- Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.

⁵⁰T. Yiğit (1995) Tarih Öncesi Hitit Döneminde Isuwa Bölgesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 28.

Çori'dir⁵¹; orta ve güneydoğu Anadolu'da Aşıklıhöyük⁵², Suberde⁵³, Hacılar⁵⁴, Can Hasan, Kuruçay⁵⁵, Höyücek⁵⁶, Köşkhöyük; ⁵⁷ güneyde Mersin-Yumuktepe⁵⁸, Göbeklitepe⁵⁹, Pınarbaşı⁶⁰ ve Tarsus-Gözlükule⁶¹'dir.⁶² Batı Anadolu'da ise Ulucak Höyük⁶³, Ege Gübre, Çukuriçi Höyük ve Araptepe gibi yerleşimler önemlidir. Bu dönemde tarım ve hayvancılık odaklı toplum şekillenirken ilk mimari yerleşimlerin örnekleri ortaya çıkar. Tarımsal ticaretin temelleri atılmaya başlanarak, volkanik obsidyen kaynakları aktif olarak kullanılıp ticarete dâhil edilmiştir.

İlk örnekleri Nevali Çori ve Çayönü'nde görülen kil veya taş malzemeli figürinler, tarım ekonomisinin toplum hayatına etkisi ve dini inancın sonucunda oluşmuştur. Çatalhöyük, Hacılar ve Bademağacı tarımsal yerleşmelerinde MÖ 7 binde abartılı kadın betimlemeleriyle hazırlanmış figürinler görülmüştür.⁶⁴ Bu figürinler daha sonra Anadolu'nun Demir Çağı'nda Phrygler dönemine kadar devam ederek Kubaba ya da Kybele ana tanrıçasının inanç temellerini oluşturduğu kabul edilebilir.⁶⁵

Kalkolitik Dönemde tarımla ortaya çıkan basit yerleşimler köylere, daha sonra da ilk kentlere dönüşmeye başlamıştır.⁶⁶ Önceki dönemlerde kullanılan taş aletler, madencilik teknolojisinin gelişmesiyle önemini kaybederek yerini metal aletlere

⁵¹S. Harmankaya, O. Tanındı, M. Özbaşaran (1997) TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik, İstanbul: Ege Yayınları.

⁵²M. Özbaşaran, G. Duru (2017) Aşıklı Höyük, Anadolu'da Yeni Keşifler, Aktüel Arkeoloji Dergisi, 60, s. 30-35.

⁵³M. Özdoğan, N. Başgelen (2007) Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁵⁴R. Duru, (2007) Göller Bölgesi Neolitiği: Hacılar – Kuruçay Höyüğü – Höyücek – Bademağacı Höyüğü, Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁵⁵Duru, **a.g.k.**, (2007).

⁵⁶Duru, **a.g.k.**, (2007).

⁵⁷S. Harmankaya, O. Tanındı ve M. Özbaşaran, **a.g.k.**, (1997).

⁵⁸R. Duru (1996) Burdur Bölgesi Neolitik Çağ Mimarlığı ve Anadolu'daki Çağdaşları arasındaki Konumu Hakkında, Adalya / 1, AKMED.

⁵⁹K.W. Luckert (2017) Göbeklitepe, Çev. L.T. Basmacı, İstanbul: Alfa basım Yayın Dağıtım.

⁶⁰D. Baird (2007) Pınarbaşı Orta Anadolu'da Epi-paleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar Yeni Bulgular, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁶¹A. Özyar, (2011) Tarsus Gözlükule, Ed. N. Karul, ArkeoAtlas – Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, İstanbul: Doğan Burada Dergi Yayıncılık.

⁶²Tekin, **a.g.k.**, (1998)

⁶³Z. Derin, A. Çilingiroğlu, M. Taşlıalan (2002) Ulucak Höyük Kazısı, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt, 2003, Ankara.

⁶⁴L.E. Roller (2004) Ana Tanrıça'nın İzinde; Anadolu Kybele Kültürü, Çev. B. Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi.

⁶⁵Roller, **a.g.k.**, (2004).

⁶⁶P. Wattenmaker (2003) Kentleşme. İlk Tunç Çağı, ArkeoAtlas, Tunç Bakışlar: Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı, Sayı II., 2003,

bırakmıştır. Madencilikle bakır, altın, gümüş gibi madenlerin işlenmesi ticaretin daha da önem kazanmasına, ticaret yollarının temellerinin atılmasına neden olmuştur. Ticaretin ve zanaatların ön plana çıkmasıyla, tarım ve hayvancılıktan başka meslek kollarının gelişmesine olanak sağlanırken sınıf toplumunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶⁷ Doğuda yerleşimler büyürken, Anadolu'nun batısı coğrafyanın kültürel etkileşime engel olmasıyla henüz dönemin hızına yetişememiştir.⁶⁸ Dönemin gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri de ticaretle birlikte artan ekonomik zenginlik ve MÖ 4. Binde Uruk'ta⁶⁹ yazı kullanan erken devlet sistemlerinin etkisidir. Bu dönemin önemli merkezleri Hacılar⁷⁰, Höyücek⁷¹ ve Kuruçay⁷² yerleşimleridir bunun dışında diğer yerleşimler Batı'da Limantepe, Troia⁷³, Küllüoba⁷⁴, Beycesultan⁷⁵; Orta Anadolu'da Alacahöyük⁷⁶; Güneyde ve Doğu'da Karataş-Semayük, Titriş ve Kazane Höyük'tür.

Anadolu'da Bronz Çağının başlangıcı MÖ 3000 ile tarihlenir.⁷⁷ Avrupa, Asya ve Ortadoğu halklarının hammadde ve alet kullanım kültürlerinin üçüncü evresi olan bu dönem, tuncun yoğun bir biçimde kullanılması nedeniyle bu ismi almıştır.⁷⁸ Kalkolitik dönemde başlayan ve gelişen ticaret, bölgenin komşularıyla etkileşimini devam ettirmiştir.⁷⁹ MÖ 18. Yüzyılda da Asurlu tüccarların yazıyı Anadolu'ya getirmesi, dönemin ilk merkezi devleti olan Hitit devletinin dönem olaylarını kayıt altına almasına olanak sağlamıştır.⁸⁰

Bölgede metalürjinin gelişimi, MÖ 9 binde Çayönü Tepesi⁸¹ ve Aşıklı Höyük'teki⁸² bakır ürün örnekleriyle gözlemlenebilir. M. Ö. 2300'de ise, Anadolu'da ilk demir

⁶⁷M. Özdoğan (2002) Köyden Kente: Kalkolitik Çağ, Ed. N. Karul, Arkeo Atlas, Sayı 1, İstanbul.

⁶⁸Tekin, **a.g.k.**, (1998)

⁶⁹G. Stein (1996) Uruk Colonies and Anatolian Communities: an Interim report on 1992-1993 Excavations at Hacinebi, Turkey, American Journal of Archeology.

⁷⁰Duru, **a.g.k.**, (2007).

⁷¹Duru, **a.g.k.**, (2007).

⁷²Duru, **a.g.k.**, (2007).

⁷³I. Ekrem (2002) Troya, Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁷⁴T. Efe ve D.Ş.M. Ay-Efe (2001) Küllüoba: İç kuzeybatı Anadolu'da Bir İlk Tunç Çağı Kenti 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Genel Değerlendirilmesi, TÜBA-AR IV.

⁷⁵E. Abay (2011) Tarihöncesi Çağlarda Denizli Bölgesi ve Beycesultan Kazıları, Denizli; Tanrıların Kutsadığı Vadi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁷⁶Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

⁷⁷Tekin, **a.g.k.**, (1998)

⁷⁸B. Gür (2012) Tunç Çağını Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁷⁹M. Özdoğan (2002) Köyden Kente: Kalkolitik Çağ, Ed. N. Karul, Arkeo Atlas, Sayı 1, İstanbul.

⁸⁰A. Ünal (2002) Hititler Devrinde Anadolu, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁸¹H. Bahar (1988) Elazığ- Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.

⁸²M. Özbaşaran, G. Duru (2017) Aşıklı Höyük, Aktüel Arkeoloji, 60.

üretimini izleri görülmeye başlanmıştır.⁸³ Anadolu'da Obsidyen kaynaklarının⁸⁴ bolluğu ve metal üretiminde gerekli olan ancak Anadolu'da az bulunan kalay Asurlularla Anadolu halkları arasında önemli bir ticaret temeli oluşturmuştur. Alışveriş hala eşya takasıyla yapılıyordu. Ticaretin bir diğer etkisi de Mezopotamya kökenli çömlekçi çarkının bu dönemde Anadolu'ya gelip yayılmasıdır.⁸⁵ Ticaret yolları artık Anadolu'nun batısına da ulaşmaya başlamış, Batı Anadolu ile Mezopotamya'yı birbirine bağlamıştır. Anadolu'nun batısında farklı kültür bölgeleri sınırlarını belli etmeye başlamıştır, Beycesultan⁸⁶, Phrygia⁸⁷ ve Troas bölgeleri önemli yerleşimler olarak gelişmiştir. Bu dönem, organize iş bölümünün geliştiği, gerçek anlamda şehirlerin olduğu bir dönemdir. Ekonomik çeşitlilik sosyal sınıfların ortaya çıkmasına yönetici grubun zenginleşmesine ve şehirlerin de surlarla çevrilmesine, kalelerin görülmesine yol açmıştır.

Bronz Çağının en önemli Anadolu merkezlerinden biri Hitit devletidir.⁸⁸ Hititler, Mezopotamya'dan gelen yazıdan etkilenerek kendi yazı sistemlerini yaratmışlardır.⁸⁹ Komşu devletlerle, özellikle Mısır'la savaşlar düzenlemiş, tarihin ilk barış anlaşmasını da Mısır'la imzalamışlardır.⁹⁰ Hititler, dönemin sonunda doğru Kıbrıs'ı ele geçirip güneydoğu ticaret yollarında söz sahibi olmuşlardır, ancak bir süre sonra "Deniz Kavimleri" adı verilen toplum, MÖ 1200'de Kıbrıs, Kilikya ve Suriye'yi ele geçirdikten sonra Hititler giderek zayıflamış ve komşularının istilalarına dayanamayarak yok olmuştur.⁹¹ Aynı zamanda bu dönemde, Homeros'un İlyada'sında⁹² geçen Troia savaşı, Akhalar ve Troialılar arasında gerçekleşmiştir.

⁸³H.F. Özdemir (2007) Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1.

⁸⁴Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

⁸⁵M. Türkteki (2010) Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.

⁸⁶S. Lloyd, J. Mellaart (1963) Beycesultan I. London: The British Institute of Archaeology, Ankara.

⁸⁷V. Sevin (1982) "Frygler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. II.; Kortanoğlu, **a.g.k.**, (2008). Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

⁸⁸S. Aktüre (2004) Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

⁸⁹T. Yiğit (2005) Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 57, Cilt 24, s 79-86.

⁹⁰C. Jaqo (1998) Ramses Kadeş Savaşı, Çev. A. Rıza Yalt, İstanbul: Remzi Kitabevi.

⁹¹Macqueen, **a.g.k.**, (2009).

⁹²Homeros, İlyada, Çev. A. Erhat, A. Kadir İstanbul: Can Yayınları, 1993.

Demir Çağında ticaret ve teknolojinin gelişimi, demir silahların Anadolu'nun her yerine yayılması büyük değişimlere yol açmıştır.⁹³ Bu değişimlerden biri de demir silahların yayılmasıyla göçebe toplulukların yerleşik hayata geçerek kendi devletlerini kurmaları ve zamanla birleşerek krallıklar haline gelmeleridir. Bu krallıklardan en önemlileri MÖ 9 ve 8. yüzyılda Urartu⁹⁴, Hitit⁹⁵, Phryg⁹⁶ ve Lydia⁹⁷ Krallıklarıdır. Bunun dışında Lykia⁹⁸ ve İon uygarlıkları da önemli merkezlerdi. Anadolu'daki merkezlerin önemli komşuları da Mısır, Fenike, Babil'dir. MÖ 2.bin yıldan itibaren de Urartular Anadolu'nun doğusunda dönemin güçlü bir devleti olarak merkezlenmiştir. Urartular dönemde genellikle Asur devleti ile savaflara odaklanmıştır. Phrygler MÖ 1200'de Anadolu'ya Trakya'dan göç etmişlerdir⁹⁹ ve MÖ 9 yüzyıldan itibaren de orta Anadolu'da önemli bir siyasi güç haline gelmişlerdir.¹⁰⁰ Döneme şekil veren olaylardan biri de Deniz ve Kuzey kavimleri ile Balkan kavimlerinin Anadolu üzerinde MÖ 1200'lerde yaptıkları göçlerdir. Bu göçler önceki dönemlerde odak noktası olan Mezopotamya yerine batının Anadolu için önemli bir merkez haline gelmesine yol açmıştır. Deniz Kavimlerinin gelmesi, bölgede büyük karışıklıklara yol açarak devletlerin yıkılmasına, yeni devlerin kurulmasına ve MÖ 1200 – 800 yılları arasında dönemle ilgili kısıtlı bilgilerden dolayı dönemin “Karanlık Çağ” olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.¹⁰¹

Karanlık Çağ, MÖ 8. Yüzyılda Batı Anadolu'da kurulan Yunan yerleşimleriyle birlikte sona ermiştir.¹⁰² MÖ 2. binyılın sonunda Yunanistan'dan gelip Anadolu'nun batı kıyılarında yerleşen toplulukların hareketi Ege Göçleri olarak adlandırılır.¹⁰³ Hint-Avrupa kavimlerinin Balkanlara doğru yer değiştirmesi sonucu, bölgedeki diğer halkları Anadolu ve Yunanistan üzerine zorlaması büyük bir göç dalgasına sebep olmuştur. Bu dalga

⁹³H.F. Özdemir (2007) Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1.

⁹⁴K. Köroğlu, E. Konyar (2011) Urartu- Doğu'da Değişim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁹⁵Macqueen, **a.g.k.**, (2009)

⁹⁶Ö. Çapar (1987) Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXXI, No:1-2.; T. Tüfekçi-Sivas (2012). Frig Vadileri ve Kutsal Yazılıkhaya-Midas Kenti, Frigler Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁹⁷Akurgal, **a.g.k.**, (2007)

⁹⁸N. Çevik (2002) Taşların İzinde Likya, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

⁹⁹F. Işık (2003) Frigler Bir Trak Halkının Anadolu'da Doğuşu, Ankara: 2002 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konf.

¹⁰⁰Işık, **a.g.k.**, (2003)

¹⁰¹Tekin, **a.g.k.**, (1998)

¹⁰²Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁰³Tekin, **a.g.k.**, (1998)

hareketi, Kıbrıs, Suriye, Filistin ve Mısır'a kadar devam etmiştir.¹⁰⁴ Göçler, Yunanistan ve Anadolu'da kültürel ve siyasi karışıklıklara yol açmış ve bazı yerleşimlerin sonlanmasına neden olmuştur.¹⁰⁵ Ticarete paranın kullanılmaya başlanması, Yunan yerleşimlerinin Karadeniz ve Ege ticaretine hâkimiyetleri MÖ 6. Yüzyılda Perslerin Anadolu'ya girmesiyle sona ermiştir. Pers yönetimi, batı Anadolu'daki kent devletlerini yönetimi altına almış, ancak kısa süre sonra Atina'nın müdahalesiyle ayaklanmalar başlamıştır. Atina önderliğinde Pers ilerlemesi durdurulup ayaklanmalar bastırıldığında Arkaik dönemin de sonu gelmiştir.

Klasik Çağda Pers egemenliği Anadolu'da devam etmektedir. Yunanlar ve Persler arasında kalan Anadolu, farklı bölgelerinde farklı hâkimiyetler altında kalmıştır. İki güçlü uygarlığın kesişim noktasında olmak, Anadolu'yu medeniyetleri kültürel ve siyasi anlamda etkileyip değiştirmiştir.¹⁰⁶ MÖ 490 – 479 yılları arasında yapılan savaşlar sonucunda Persler, Kıta Yunanistan ve Anadolu'nun büyük kısmından uzaklaştırılmış ancak bu kalıcı ya da tümüyle başarılı bir zafer olmamıştır. Persleri temelli uzak tutmak amacıyla da Atina önderliğinde MÖ 478 yılında Yunanistan, Batı ve Güney Anadolu'daki şehir devletleri arasında birlik kurulmuştur, bu birlik "Delos Birliği" ya da "Attika-Delos Deniz Birliği" olarak anılır.¹⁰⁷ Atina, şehir devletleri birliğinin liderliği rolünü aldıktan kısa süre sonra kontrolü ele geçirerek birliği Atina Krallığı haline getirmiştir. Atina'nın bu tavrı, özellikle Spartalıların karşı çıkmasına ve sonunda da MÖ 431 – 404 yılları arasında Peloponnesos Savaşlarına neden olmuştur.¹⁰⁸ Savaş süresince Batı Anadolu kentleri Pers işgalciler ve Yunan denetimi arasında el değiştirmiştir. Sparta, Anadolu üzerinden Perslerin desteğini almış, Atina da Batı Anadolu'yu bazı kentleri birlikten çıkartmıştır.¹⁰⁹ Birlik, MÖ 431 yılında Perslerin tekrar Batı Anadolu'ya girmesiyle tamamen dağılmıştır. Batı Anadolu kentleri, MÖ 404'de Atina'nın yenilmesiyle Sparta kontrolüne girmiştir. Ardından, Sparta tekrar Atina ile savaşmaya başladığında, Persler bölgede yeniden kontrol sahibi olmuştur. MÖ 368'de Persler ve Atinalılar arasında Kral Barışı imzalandığında, Batı Anadolu kentleri Pers egemenliğine girmiştir. Anlaşmanın ardından siyasi açıdan sakin geçen dönemin sonunda, Persleri Anadolu'dan atma, daha sonra da

¹⁰⁴Tekin, **a.g.k.**, (1998)

¹⁰⁵A.M. Mansel (1999) Ege ve Yunan Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

¹⁰⁶B. İplikçioğlu (2007) Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

¹⁰⁷Tekin, **a.g.k.**, (1998)

¹⁰⁸Mansel, **a.g.k.**, (1999)

¹⁰⁹Mansel, **a.g.k.**, (1999)

tamamen yok etme amacıyla III. Aleksandros MÖ 334 yılında Makedonya'dan harekete geçmiştir.¹¹⁰ Anadolu'ya gelen Makedon ordusu kısa sürede Perslerin geri çekilmesine sebep olmuş, ele geçirilen kentler Makedonyalı ya da Yunanlı yöneticilere verilmiştir. Makedonya ordusu Anadolu'yu ele geçirdikten sonra, doğuya doğru devam etmiş, Pers Krallığını, Suriye-Filistin bölgesini ve Mısır'ı ele geçirmiş ve Asya'nın Kralı ilan edilmiştir. İlerleyiş Hindistan'a kadar devam etmiştir¹¹¹ ve Babil'e dönen III. Aleksandros MÖ 323 yılında burada ölmüştür. III. Aleksandros'un bu seferi Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de derin siyasi ve kültürel etkiler bırakmış, yeni bir döneme neden olmuştur.¹¹²

Hellenistik Dönem, III. Aleksandros'un ölümünün ardından kısa bir süre generallerinin yönetimi altında kalan, sonrasında ise Anadolu'nun yerleşimleri ile Hellenistik Krallıkların bölgede hâkim olduğu ve geliştiği bir dönemdir. Özellikle Pergamon Krallığı sanat ve bilim açısından bölgeyi etkisi altına almıştır. Bu dönemde Phryg ve Lykia dilleri kayıtlardan kaybolurken Yunan dili baskın olarak görülmüştür.¹¹³

Anadolu kentleri, Aleksandros'un yönetimde bıraktığı Pers yöneticilerde ya da kendi atadığı Yunan veya Makedon yöneticilerdeydi, ölümünün ardından generalleri farklı bölgeleri yönetmeye başlamışlardır. Aleksandros'un generallerinden I. Ptolemaios, Mısır'da kurduğu Ptolemaios Krallığıyla Güneybatı Anadolu'nun kıyılarını yönetirken kısa süre sonra bölge, Babilonia'daki Seleukos Kralı III. Antiokhos tarafından MÖ 197'de ele geçirilmiştir. Seleukos Krallığı, başkent olarak Antiokheia'yı kurup, Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmiş ve krallığı Batı Anadolu'ya kadar genişletmiştir. Ancak krallık çok geçmeden Anadolu'daki kısımlarını kaybetmiş ve bu bölgelerde Bithynia, Pergamon ve Kappadokia Krallıklarının kurulmasına neden olmuştur. Pergamon Krallığı bağımsızlığını kazanmak adına Roma Cumhuriyeti ile ortak olarak Anadolu'da Galatları ve Seleukos'ları yenmiştir. Pergamon'un son kralı III. Attalos 133'de öldüğünde, topraklarını Roma'ya bırakmıştır. Galatlar, Bithynia Krallığının taht savaşları sırasında Batı Anadolu'ya gelmiş¹¹⁴, daha sonra iç bölgelere doğru

¹¹⁰B. İplikçioğlu (1994) Eskiçağ Tarihinin Anahatları, Eskişehir: Bilim Teknik Yayınevi.

¹¹¹Flavius Arrianos, İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis), Çev. F. Akderin, İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.

¹¹²S. Lauffer (2004) Büyük İskender, İzmir: İlyaz İzmir Yayınevi.

¹¹³Kortanoğlu, a.g.k., (2008).

¹¹⁴M.A. Kaya (2011). Anadolu'da Galatlar ve Galat Tarihi, İstanbul: Çizgi Kitabevi.

sürülmüşlerdir.¹¹⁵ Galatlar, birleşerek Galatia Krallığını kurmuş¹¹⁶ ve ardından Roma İmparatorluğuna katılarak Ankyra merkezi olarak eyalet haline gelmiştir.¹¹⁷ Bithynia MÖ 297’de krallık olarak kurulup, ardından Roma Cumhuriyetine bağlanmıştır.¹¹⁸ Bithynia Kralı I. Pontus Krallığı, Doğu Karadeniz’de kurulup Roma tarafından işgal edilerek yok edilmiştir. Kappadokia Krallığı, Roma tarafından atanan krallarla yönetildikten sonra M.S. 17’de Roma İmparatorluğuna bağlanmıştır.¹¹⁹ III. Aleksandros’un ölümünün ardından dağılan imparatorluğunun Anadolu kısmı bu dönemde sürekli iç savaşlara sahne olmuştur ve ancak Roma İmparatorluğunda merkezi bir yönetim altına toplanabilmiştir.

¹¹⁵M. Arslan (2000). Galatlar; Antikçağ Anadolu’sunun Savaşçı Kavmi, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

¹¹⁶Kaya, **a.g.k.**, (2011).

¹¹⁷K. Taşdöner (2016a). Anadolu'nun Galat Kökenli Kralları: Amnytas ve Sonrası, The Journal of Academic Social Science Studies, No 53, s. 305-315.

¹¹⁸Tekin, **a.g.k.**, (2010).

¹¹⁹K. Taşdöner (2016b). Anadolu'da Roma'ya Bağımlı Bir Krallık: Kappadokia (İÖ 64-İS 17), Tarih Okulu Dergisi (TOD), Sayı XXVII, s. 25-42.

1.2.Kıta Yunanistan ve Ege

Yunanlar çağlar boyunca, Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Güney İtalya ve Sicilya, Anadolu'nun kuzey, batı ve güney kıyıları, Güney Fransa ve İspanya kıyıları, Kuzey Afrika'da yerleşim göstermişlerdir. III. Aleksandros'un Doğu seferi, Yunan etkisinin Hindistan'a kadar ulaşmasına neden olmuştur.¹²⁰ Gelişmiş deniz ulaşımı ve oluşturdıkları kolonileriyle kültürlerini geniş bir coğrafyaya yaymışlardır.¹²¹

Yunanlar, o dönemde ülkelerini Hellas, kendilerini Hellenler olarak adlandırmışlardır.¹²² Hellenler, "Ege" kelimesini mitolojik öykülere dayandırmışlardır, bunlardan en ünlüsü Atina kahramanı Theseus'un babası Aigaios'la ilgilidir.¹²³ Theseus, Girit'te labirente yaşayan Minotauros'u öldürmek için yola çıkar ve dönerken babasına zaferinin işareti olarak beyaz yelken çekerek geleceğini söyler, ancak dönüş yolunda bu sözü unutarak siyah yelken kullanır. Aigaios, yelkenleri gördüğünde oğlunun öldüğünü düşünerek kendini denize atarak öldürür, böylece boğulduğu denize, onun adına "Aigaios Pontos" ya da "Aigaion Pelagos" yani Ege Denizi adı verilir.¹²⁴ Romalılar ise ülkeyi "Graceia" halkını da "Gracei" yani Grekler olarak adlandırmışlardır.¹²⁵

Kıta Yunanistan, doğusunda Ege Denizi, batısında İon Denizi, güneyinde Akdeniz'le çevrili, kuzeyinde ise sınırları Balkanlarla çizilen bir yarımada'dır. Yunanistan yer şekilleri dolayısıyla farklı bölgelere ayrılmıştır, bu bölgeler; batı kıyılarında Epeiros, Akarnania, iç kısımlarında Tesalya, güneyde Aitolia, Phokis, Boeotia, Attika, Peloponesos Yarımada'sında Akhaia, Elis, Messenia, Lakonia, Arkadia ve Argolis'tir.¹²⁶

Kıta Yunanistan ve Anadolu'nun arasında, "Aigaios Pontos" yani Ege Denizi bulunur, iki kara arasında adalar bulunur. Bu adalar bulundukları konuma göre beş gruba ayrılır, bunlar; Kuzey Ege Adaları, Oniki Adalar, Kykladlar, Sporadlar ve Saronikos adalarıdır.¹²⁷

¹²⁰O. Tekin (2010). Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul: İletişim Yayınları.

¹²¹A.L. Boegehold (1991). Archaic Greece: An Era of Discovery. Studies in the History of Art, Vol. 32, Symposium Papers XVI: New Perspectives in Early Greek Art, s. 15.

¹²²Tekin, a.g.k., (1998).

¹²³Tekin, a.g.k., (1998).

¹²⁴A. Erhat (2011) Mitoloji Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi.

¹²⁵Tekin, a.g.k., (1998).

¹²⁶O. Tekin, a.g.k., (1998).

¹²⁷O. Tekin, a.g.k., (1998).

Oniki adaların ismi, oniki üyeli meclis ile yönetilen “onikili adalar” anlamında kullanılmıştır. Kykladlar, Ege denizinin batısında Yunanistan karasına yakın büyük boyutlu adalardır, Kyklad adaları adı, Yunanca “çember” anlamında olan “Kyklos” kelimesinden gelir.¹²⁸ Kyklad adaları kutsal kabul edilen Delos adasının çevresindeki adalardır. Sporad adaları, Yunanca “Spora”, “tohum ekmek” kelimesinden gelir.¹²⁹ Sporad adaları, Euboia (Eğriboğaz) Adası ve çevresindeki adalar grubudur. Saronikos adaları Atikka ve Peloponnesos” yarımadasının arasında bulunan Saronikos Körfezinde yer alır. Girit, Yunanistan anakarasının güneydoğusunda yer alan dağlık ve bereketli topraklara sahip büyük bir adadır. Peloponnesos (Mora) yarımadası, Yunan karasının güneyinde, Ege denizinde yer alır. İsmi “Pelops’un adası” anlamındadır.¹³⁰

Ege adalarının en büyüğü ve önemlisi Girit’tir. Konumu açısından hem diğer Ege adalarına hem Anadolu’ya hem de Afrika’nın kuzey kıyılarına bağlanmayı mümkün kılıyordu.¹³¹ Bu ulaşım kolaylığı da farklı kültürlerden kolayca etkilenmesine ve farklı kültürlerin birbirlerinden etkilenmelerine vesile oluyordu.

Uygarlıkların oluşumu ve gelişimi coğrafi bölgenin özelliklerine yakından bağlıdır. Yerleşimin sunduğu kaynaklar, konum ve iklim uygarlığın bölgede gelişmesine, yok olmasına ya da göçmesine etki eder. Yunan anakarası, parçalı ve engebeli bir topoğrafyadan oluşur. Bu coğrafyayı bölüp birbirinden ayıran derin körfezler, vadiler ve ovaları birbirinden ayıran yükseklikler bulunur. Kıyıları girintili çıkıntılı, Ege denizi ise adalarla doludur. Denizin doğusunda, Anadolu kıyıları korunaklı liman ve koylara sahiptir. Dağları denize dik uzanır, dağların arasında bereketli toprakların çevrelediği nehirler bulunur.¹³² Ege bölgesi, bereketli toprakları ve su kaynakları sayesinde Yunan şehir devletlerinin ilk kurulduğu alanlardan biri olmuştur. Bu şehirler, genellikle ovalara, kıyılara, tepelerin ve dağların eteklerine kurulmuştur.

¹²⁸G. Çelgin (2011) Eski Yunanca-Türkçe Sözlük, İstanbul: Kabalcı.

¹²⁹Çelgin, a.g.k., (2011).

¹³⁰E.T. Tulunay (1998) Pelops'un Gizemi: Antik Kaynaklara Göre Tunç Çağında Anadolu'dan Yapılan Göçler ve Olympia Zeus Tapınağı Tasvir Programı Hakkında Yeni Görüşler, İstanbul: Graphis Yayınları.; G. Thomson (2007) Eski Yunan toplumu üstüne incelemeler: Tarih öncesi Ege. Çev. C. Üster, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık

¹³¹F. Williams (1993). Ege Medeniyetleri Tarihi, Çev. M. Kalaycıoğlu, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

¹³²M. Tanaç (2000). Batı Anadolu Antik Yerleşmelerinde Kentsel Mekân Kurgusu Araştırması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi

“Polis” olarak adlandırılan Yunan kent yerleşimleri, yer şekilleri nedeniyle dağınık konumlanan büyüklü küçüklü merkez şehirler ve buna bağlı küçük yerleşimlerden oluşur. Polis, kelimesi hem bir şehri hem de devleti tanımlar. Polisler, merkezinde korunaklı akropolis bulunan savunması kolay alanlarda gelişmiştir¹³³, yerleşimlerin sınırları çevrenin topografik yapısına göre şekillenmiştir. Yunan anakarasının dağlık ve ulaşımı zor coğrafyası Hellas şehir devletlerinin birbirleriyle karışmasına engel olmuştur. Bir kentin büyümesi ve gelişmesi topografik yapının elverdiği ölçüde olmaktadır.¹³⁴ Bu tip şehir devletinin oluşmasında topoğrafyanın etkisi büyüktür.¹³⁵ Yer şekilleri polisleri birbirinden bağımsız olarak gelişmeye yöneltmiştir.¹³⁶ Bu coğrafyanın sebep olduğu bağımsız gelişim, Hellas şehir devletlerinin merkezi devlet altında birleşmesine engel olmuştur.¹³⁷

Yunanistan’ın en önemli kent yerleşimleri Aitolia ve Attika bölgeleri arasında Atina, Delphoi, Thebai, Megara kentleri; Euboia Adası’nda Khalkis ve Eretria kentleri, Peloponnesos Yarımadası’nda Krointhus, Megalapolis Mantinea, Argos, Olympia, Messene ve Lakedaimonia kentleridir.¹³⁸

Toprağın madence fakir olması, toplumu ticarete yöneltmiş, deniz ulaşımının gelişmesine yol açmıştır. Deniz ticaretinin önemi ve bölgenin elverişliliği de ilk polislerin Ege denizinin kıyı kesimlerinde gelişmesine neden olmuştur.¹³⁹ Ege bölgesi, Anadolu’nun batı kıyılarından ve Ön Asya’dan gelen ticaret yollarının sonunda yer alır. Yunan Adaları ve Girit, Mısır ve İtalya’ya doğru doğal bir köprü oluşturur.¹⁴⁰

T. Carpenter Yunan kültürünün tarihsel dönemleri ve ayrımlarını geometrik, Arkaik, Klasik ve Hellenistik olarak belirtir ancak bu geleneksel terimleri Yunan sanatının gelişimi ve evrelerini isimlendirmekte kullanır.¹⁴¹ Geometrik dönem terimi ile, Mykenlerin yıkılması ve ardından gelen “Karanlık Çağlar” dönemini, Yunan kültürünün

¹³³R.E. Wycherley (2011). Antik çağda kentler nasıl kuruldu? Çev. N. Nirven - N. Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

¹³⁴A. Ugur ve A. Aliağaoğlu (2013). Şehir Coğrafyası, Ankara: Nobel Yayınları

¹³⁵A.W.F. Blunt (1984) Batı Uygarlığının Temelleri, Çev. M. Erim, İstanbul: İstanbul Ün. Edeb. Fak. Yayınları

¹³⁶Wycherley, **a.g.k.**, 2011.

¹³⁷E. Reyhan, T. B. Cengiz (2015) Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Ankara: Grafiker Yayınları.

¹³⁸O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹³⁹Aktüre, **a.g.k.**, (1997).

¹⁴⁰Williams, **a.g.k.**, (1993).

¹⁴¹T.H. Carpenter (2002). Antik Yunan’da Sanat ve Mitoloji, Çev. B.B.M. Ünlüoğlu, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık

yeniden canlandığı M.Ö 900–700 arasındaki dönemi ifade etmiştir. Doğu ticaretinin gelişmesi MÖ 8.yy. ile 7.yy. sürecinde Yunan form ve sanatında kendini göstermiştir, “Orientalizan” dönem terimi de formların daha doğal biçimler almasını ve fantastik betimleme unsurlarının çoğaldığı zamanı ifade etmiştir. Yunan dünyasının bütünlük sağlayıp zenginleştiği, 6.yy. ise “Arkaik” terimini alır, bu terim dönemin sanat anlayışını ifade etmek için kullanılmıştır. Perslerin, MÖ 480’de Atina Akropolü’nü yağmalaması ve ardından Pers donanmasının yok edilmesi, Arkaik Dönemin sonunu getirmiş, bu da Yunan sanatının en güçlü çağına girmesine işaret etmiştir. Klasik Dönem, Yunan sanat kültürünün en olgun dönemidir, sonra gelen Hellenistik Dönem ise, MÖ 323’te III. Aleksandros’un ölümü ile MÖ 1.yüzyılın sonlarına kadar Yunan dünyasındaki tarihi ve sanatsal olayları kapsar.¹⁴²

Ege bölgesinin en eski halkları olarak Herodotos¹⁴³, Homeros ve Thukydides¹⁴⁴, “Pelasg”, “Kar” ve “Leleg” olarak adlandırdıkları toplumları göstermişlerdir.¹⁴⁵ Bölgenin yerel halkı olarak tanımlanan Pelasglar ile ilgili günümüze kalan pek bir şey olmasa da bölgedeki izlerinin Paleolitik döneme, MÖ 40.000’e kadar dayandığı bilinmektedir.¹⁴⁶ Bu dönemde yerleşim izlerinin görüldüğü en önemli merkez, Argolis Bölgesi’nde Frankthi Mağarası’dır, bu mekanda Neolitik Dönemde de yerleşim görülür.¹⁴⁷ Bu dönemin diğer önemli yerleşim merkezleri Anakara Yunanistan’da, Thessalia, Elis, Epeiros, Makedonya ve Korkyra’dır.¹⁴⁸

Neolitik Dönemde Girit’te ilk yerleşim izleri görülür.¹⁴⁹ Bu dönemde Girit mağaralarında yaşayan insanlar Melos adasından getirilmiş obsidyen taşları kullanıp avcılık, tarım ve balıkçılıkla geçim sağlıyorlardı. Bu kültür, ürettikleri seramikler ve birtakım idoller ile Anadolu’yla iletişim halinde olduklarını göstermiştir.¹⁵⁰ Dönemin en önemli yerleşim merkezleri Tesalya Bölgesi’nde görülür, bunlar; Sesklo, Dimini, Argissa, Sufli ve Nea Nikomedeia’dır.¹⁵¹ Bu dönemde Sesklo ve Dimini kültürlerinde

¹⁴²Carpenter, **a.g.k.**, (2002).

¹⁴³Herodotos, Tarih, (Çev. M. Ökmen) İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları, I.57, 2006.

¹⁴⁴Thukydides, Peloponnessos Savaşları, (Çev. F. Akderin) İstanbul: Belge Yayınları, 2017.

¹⁴⁵O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁴⁶O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁴⁷O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁴⁸O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁴⁹O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁵⁰Williams, **a.g.k.**, (1993). s.10

¹⁵¹O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

Megaron¹⁵² tipi ev yapılarının ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır. Bu Megaronlarda, ana Tanrıça kültüne işaret eden taş ve toprak idoller bulunmuştur.¹⁵³

Bronz Çağında Yunan kültürü, Girit adasında Minos, adalarda Kyklad, Kıta Yunanistan'da Myken, Anadolu'da Troia uygarlıklarından oluşur. Bu uygarlıklar, konumlarından ötürü farklı kültürler geliştirmişlerdi ve elverişli toprakları sayesinde genellikle tarım odaklı ekonomik sistemlere sahiptiler. Aynı zamanda Obsidyen ve metal ürünlerinin ham maddelerinin deniz üzerinden ticaretini yapmaktaydılar. Döneme adını veren bakır – kalay alaşımı olan tunçtan yapılmış silah ve eşyalar bu dönemde kullanılmaya başlanmış fakat bunlara erişim ancak toplumun üst kısımlarıyla sınırlı kalmıştır.¹⁵⁴

Yunan kültür hayatı üzerinde Girit adasının önemi büyüktür. Yunan mitosları, bu adanın öneminden, burada yaşamış olan kral Minos'tan ve onun donanması ile Ege denizini egemenliği altına almasından¹⁵⁵, Minos'un başkent Knossos'ta bulunan "labirantos"tan ve burada yaşayan "Minotauros"dan bahsetmekteydiler.¹⁵⁶

Bronz Çağ döneminde Girit Adası'nda Minos Uygarlığı ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷ Minos Kültürü, kendinden sonraki Myken kültürünü etkilemesi ve doğu ile batı kültürleri arasında da köprü görevi görerek taşıyıcı rolde olmasından dolayı Avrupa tarihi için ilk gelişmiş uygarlık olarak kabul edilir. Ancak köken olarak bakıldığında, Girit adası halkı mitosları göz önüne alındığında Yunan kültüründen çok Anadolu kültürüne yakındır, kullanılan Yunanca olmayan isimleri de bölge halkının Anadolu kökenli olduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁸ Girit Adası'nda Knossos, Mallia, Zakro ve Phaistos gibi dönemin önemli merkezleri bulunur, bu merkezler yerleşimlerindeki saraylar ile ünlüdür ve bu saraylar dönem içinde yakılıp yıkılmış daha sonra da tekrar inşa edilmişlerdir, bu yıkıma bölgedeki Thera yanardağı ve depremler sebep gösterilmektedir. Bu yıkım için bir başka sebep olarak da Anadolu'dan gelen istilalar sebep gösterilmiştir.¹⁵⁹ Girit adası MÖ 2. Binyıldan itibaren, özellikle de uzun gemilerin gelişmesiyle Mısır, Anadolu'da Hittit,

¹⁵²S. Saltuk (1993) Arkeoloji Sözlüğü, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

¹⁵³Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.12-15.; G. Thomson (1995) Tarih Öncesi Ege I: Eski Yunan Toplumu Üzerine İncelemeler, Çev. C. Üster, İstanbul: Payel Yayınevi, s.267.

¹⁵⁴O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁵⁵Grimal, **a.g.k.** (1997).

¹⁵⁶ Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁵⁷A. Alexiou (1991) Minos Uygarlığı, Çev. E.T. Tulunay, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

¹⁵⁸Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁵⁹O. Tekin, **a.g.k.**, (1998).

Suriye’de Ugarit ile ticari ilişkiler geliştirmiştir, Girit yerleşimlerine özgü, kilden yapılan çoğunluğu kadın olan idoller de bu döneme aittir.¹⁶⁰ (Görsel 4)

Pelasgların egemenliğinin ardından, MÖ 2 binyılda bölgeye yeni bir göç dalgasıyla Akhalar gelmiştir; Akhalar, Homeros’un andığı biçimiyle “Akhaioi”lar,¹⁶¹ G. Child’a göre Hint-Avupa kökenli savaş odaklı, Yunanca konuşan bir topluluktur.¹⁶² G. Childe, Akhaların, kendilerinden önceki halka ait tarım ve ticari geleneklerini sürdürerek, üzerine kendi geleneklerini eklediklerini, yıkılan kasabaların tekrar yapıldığını ve zanaatların varlıklarını bu toplumla sürdürdüğünü söylemiştir.¹⁶³

Akhalar’ın başka tarihçiler tarafından orta Avrupa’dan güneye inen İndoermen halklar oldukları düşünülse de A. M. Mansel Akhalar’ın 3. Binyılda Anadolu’dan göçmüş olmalarının muhtemel olduğunu ve bu geçiş sürecinde Yunanistan’a gelen kabileler ile karıştıkları, dolayısıyla da arı İndoermen olmadıklarını savunmuştur.”¹⁶⁴

Bu göçler sonunda, Yunan anakarasında Myken Uygarlığı yükselmiş ve Girit adasındaki Minos Uygarlığı dahil tüm Ege dünyasını ele geçirmiştir.¹⁶⁵ Bu çağ, antik Yunanlar tarafından “kahramanlar çağı” olarak kabul edilmiştir ve Homeros’un destanları gibi birçok hikâyenin geliştiği dönem olarak kabul edilebilir. Polisler genellikle Bronz Çağında temelleri atılan, topografik açıdan elverişli ve korunaklı bölgelere inşa edilen kalelerin çevresinde geliştirilen kent devletleridir ve bu dönemde bölgede gelişikleri görülebilir.¹⁶⁶ İlk kentlerin ortaya çıkmasıyla, küçük yerleşimlerin eşitlikçi sistemleri yerini ilk hiyerarşilere ve sınıf toplumuna bırakmaya başlamıştır.¹⁶⁷ MÖ 1400’lerde Argos, Tiryns, Polys ve Mykenai bölgelerini temel alan Akhalar, hece yazısına yakın “Linear B” olarak anılan bir yazı tipi kullanmaktaydılar.¹⁶⁸ Herodotos daha sonra, Yunanların alfabe biçimini ve kullanımını Fenikelilerden öğrendiklerinden bahseder.¹⁶⁹ Yunan dini de Akhalar’ın kültürüyle şekillenmeye başlamış, Zeus tapımı bölgede yükselirken ilk kez Aphrodite, Poseidon, Athena, Ares ve Apollon anılmaya

¹⁶⁰Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁶¹Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁶²G. Child (1995) Tarihte Neler Oldu, Çev. M. Tunçay, A. Şenel, İstanbul: Alan Yayıncılık.

¹⁶³Childe,**a.g.k.**, (1995).

¹⁶⁴Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁶⁵C. Estin, H. Laporte (2003) Yunan ve Roma Mitolojisi, Çev. C. Birsnel, Ankara: Tübitak Yayınları.

¹⁶⁶L.M. Roth (2006) Mimarlığın Öyküsü, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

¹⁶⁷Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁶⁸Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003).; C. Freeman (2005) Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları, 2.baskı, Çev. S. K. Angı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

¹⁶⁹Herodotos, Tarih, (Çev. M. Ökmen, İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları, (V.58.), 2006.

başlanmıştır.¹⁷⁰ Akhalar, bölgede antropomorfik Yunan tanrılarının ve dininin ilk örneklerini göstermişlerdir.¹⁷¹ Akhalar'ın bölgedeki siyasi üstünlüğü, anaerki kültürü de etkilemiştir, ana tanrıça kültü ancak Girit'te önemini korumaya devam etmiştir.¹⁷²

MÖ 1200 ile birlikte Yunan dünyasında yeni bir göç dalgası etkisini göstermiştir. Dorlar kuzeyden göç ederek, Myken etkisindeki bölgeyi ele geçirmeye başlamışlardır.¹⁷³ Yunanca konuşan ve Akhalar'ın aksine bronz silahları kullanan bu yeni halk, Yunan coğrafyasının büyük kısmını ele geçirmişlerdir. Bu istila aynı zamanda yazının ortadan kaybolmasına da neden olmuştur.¹⁷⁴

Myken uygarlığı, göçler ve istilalar sebebiyle giderek zayıfladıktan sonra, Ege coğrafyasında Yunan şehir devletleri gelişmeye başlamıştır.¹⁷⁵ Dorlar'ın, Yunan topraklarını işgal etmelerinin sonucu olarak, Akhalar Anadolu'nun Ege kıyılarına yerleşmeye başlamışlardır. MÖ 800 yılına kadar süren bu dönem, yazının kullanılmaması ve unutulması nedeniyle "Karanlık Çağ" olarak adlandırılmıştır.¹⁷⁶ Dor hakimiyeti altında süren bu dönemde, taş binalar ve altın ile gümüş işçiliği ön plana çıkmıştır, bu dönemde ticarete para kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷⁷ Herodotos, Yunanların sikke basımını Lydia'dan öğrendiklerinden bahseder.¹⁷⁸

Homeros İlyada ve Odysseia'yı yazıya dökerek Yunan inancının temellerini açıkça sunan eserlerini yaratmıştır. Bu destanlarda Homeros, Akhalar ile Troialılar arasında 10 yıl süren savaşın son günlerini yazarak, kendinden önceki ozanların anlattıklarını tutarlı biçimde toparlamıştır.¹⁷⁹

Yunan kent devletleri önceleri monarşik bir yapıdayken, zamanla oligarşik sisteme geçmeye başlamışlardır. Şehrin en önemli iki siyasi kurumunu danışma meclisi olan "bule" ve halk meclisi olan "demos" oluşturmaktaydı, bu sistemler "demokratia" yani halk egemenliğinin temelini kent devletlerinde atılmasını sağlamıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁰C. Freeman (2005) Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları, Çev. S. K. Angı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

¹⁷¹A. Timuçin (2004) Düşünce Tarihi 1: Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları, Ankara: Bulut Yayınları.

¹⁷²G. Childe (1995) Tarihte Neler Oldu, Çev. M. Tunçay, A. Şenel, İstanbul: Alan Yayıncılık.

¹⁷³W. H. McNeill (2004) Dünya Tarihi, Çev. A. Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık.

¹⁷⁴Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003).; Timuçin, **a.g.k.**, (2004).; Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁷⁵Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁷⁶Freeman, **a.g.k.**, (2005).

¹⁷⁷Tekin, **a.g.k.**, (1998)

¹⁷⁸Herodotos, Tarih, (Çev. M. Ökmen) İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları, I.57, 2006. (I.94.).

¹⁷⁹Freeman, **a.g.k.**, (2005).

¹⁸⁰Tekin, **a.g.k.**, (1998).

Yunanistan'ın en önemli kent devletleri arasında Atina, Sparta, Korinthos, Thebai ve Argos sayılabilir. Sparta, Peloponnesos'da Lakonia bölgesinde MÖ 7.yyda kurulmuştur ve asıl adı Lakedaimon' dur.¹⁸¹ Yönetimi, eşit yetkiye sahip iki krala, otuz kişilik "gerusia" adlı danışma meclisine ve "apella" adlı halk meclisine aittir.¹⁸²

Karanlık Çağın sonuna doğru, Yunanlar yeni topraklarda kolonileşmeye başlamışlardır; İtalya, Fransa, İspanya, Ege denizinin her köşesi, Marmara, Karadeniz, Doğu Akdeniz ve Mısır'da koloniler kurmuşlardır.¹⁸³ Bu göçler, Dorlar, daha önce Teselya civarında yerleşmiş olan Aioller ve Yunanistan'ın güneydoğusundaki Ionlar tarafından yapılmıştır.¹⁸⁴ Bu koloniler, Yunan anakarasında tarımın elverişsizliği ve ticari amaçlarla başlamıştır ve Yunan kültürünü Doğu kültürleriyle karşılaştırarak, iki farklı kültür arasında etkileşime neden olmuştur.¹⁸⁵ MÖ 2. binyılın sonunda Yunanistan'dan gelip Anadolu'nun batı kıyılarında yerleşen toplulukların hareketi Ege Göçleri olarak adlandırılmıştır ve bu kolonileşme dönemi Karanlık Çağın sonuna işaret etmiştir.¹⁸⁶

Aioller, Lesbos, Troas ve İzmir körfezi bölgelerine; Dorlar, Rhodos ve Kos adası ile çevrelerindeki adalara; Ionlar, Orta Yunanistan'dan gelerek Kios, Samos adaları ile İzmir körfezinin güneyine yerleşerek bölgeye Ionia demişlerdir.¹⁸⁷ Herodotos, kurulan 12 kentten bahseder,¹⁸⁸ bunlar; Myus (Avşar Kalesi), Priene (Güllübahçe), Kolophon (Değirmendere), Klazomenai (Urla), Miletos (Milet), Lebedos (Kısık Yarımadası), Kios (Sakız Adası), Kolophon (Değirmendere), Samos (Sisam), Teos (Seferihisar, Phokaia (Foça) ve Erythrai (Ildırı)'dır, bunlara daha sonra Smyrna da dahil olmuştur.¹⁸⁹ Bu şehirlerin oluşturdukları birlik, Panionion (Ionlar Birliği) olarak anılır, dinsel ve siyasi nitelikli bir organizasyon olarak kurulmuştur.¹⁹⁰

MÖ 6.yyda Persler, Kral I. Dareios önderliğinde Yunanistan'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdir.¹⁹¹ Yunan kolonileri Ege ve Doğu Akdeniz coğrafyasında

¹⁸¹Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁸²Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁸³Mansel, **a.g.k.**, (1999).

¹⁸⁴Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁸⁵G.L. Cawkwell (1992) Early Colonisation, Classical Quarterly, 42, Issue 2, December 1992, s. 289-303.

¹⁸⁶Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁸⁷Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁸⁸Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (I.142.).

¹⁸⁹Tekin, **a.g.k.**, (2010).

¹⁹⁰Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁹¹Mansel, **a.g.k.**, (1999).

hakimiyetini sürdürürken, bu dönem Perslerin Anadolu'ya girmeleriyle sona ermiştir. Persler, Karadeniz ve Batı Anadolu'daki kolonileri kontrol altına almıştır, ancak bu durum Ionia bölgesindeki bazı kentlerin Perslere karşı ayaklanmalarıyla duraklamıştır. Atina'nın da yardımıyla, kent devletleri Perslere karşı durmaya başlamışlardır. Persler bu durumda ayaklanmaları bastırarak bölgeyi yeniden kontrol altına almayı başarmıştır. Persler her ne kadar Yunan toplumuna bir tehdit olsa da Herodotos yazılarında onların mertliğini¹⁹² ve sadakatini¹⁹³ övmüştür. Ayaklanmaları körükleyen Yunanistan'ı ele geçirmeyi amaçlayan Persler MÖ 490 yılında anakaraya ayak basmış ve Attika bölgesine kadar toprakları yakıp yıkmıştır. Ancak Atinalılar, işgali durdurarak Persleri yenilgiye uğratmışlardır, bu esnada Spartalılarından da yardım istemişler fakat Spartalıları dini bayramların bitmesini öne sürerek yardım göndermeyi ertelemişlerdir.¹⁹⁴ Bu konuda Herodotos şöyle der;

“...Bu Marathon ovasında çarpışma uzun sürdü; safların merkezinde üstünlük Barbarlardaydı, orayı Perslerin kendileri ve Saka'lar tutuyorlardı; bu noktada zafer barbarlardaydı, düşmanı geri atmışlardı ve içeriye doğru kovalamaya başlamışlardı. Ama iki kanatta zafer Atinalılarla Plataialılardaydı. Düşmanı yenmişlerdi ve onu bozgun halinde kaçırmaya bırakmışlar, iki kanat birleşerek, merkezi çökertmiş olan düşmana karşı savaşa girmişlerdi ve zafer Atinalılarda kaldı.”¹⁹⁵

MÖ 480'de Perslerin, Atina'yı neredeyse yok etmeleriyle, Attika heykeltıraşlığı son bulmayıp, aksine klasik heykeltıraşlığın doğmasına sebep olmuştur.¹⁹⁶ Daha önce inşaatı başlayan Parthenon Tapınağı'nın¹⁹⁷ yapımına hız verilmiş, bezemelerinde kaybeden taraf olan Amazonlar, Gigantlar ve Kentauros'ları duygusal açıdan Perslerle özdeşleştirilerek betimlemiş ve Hellen milletini Pers tehdidine karşı birleştiren bir propaganda aracı olarak kullanmışlardır.¹⁹⁸ Herodotos da, milliyetçilik duygularının pekiştirildiği ve birlik çağrısının yapıldığı Atina'nın Yunanların gerçek kurtarıcısı olduğundan bahseder.¹⁹⁹

¹⁹²Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (I.136-138.).

¹⁹³Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (III.28-154, VIII.118.).

¹⁹⁴Tekin, **a.g.k.**, (1998)

¹⁹⁵Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (VI.113.)

¹⁹⁶Ç. Akdağ, Ö. Ürkmez (2018). Antikçağ'ın Uluslararası Politikalarında Propaganda Aracı Olarak Kullanılan Heykeltıraşlık, AMİSOS, 2018 Aralık, Cilt 3, Sayı 5, s323-329.

¹⁹⁷W.B. Dinsmoor (1934). The Date of the Older Parthenon, American Journal of Archaeology 38/3: 408-448.

¹⁹⁸J. Boardman (2005). Yunan Heykeli Klasik Dönem, Çev. G. Ergin, İstanbul.

¹⁹⁹Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (VII. 139.).

Marathon savaşından 10 yıl sonra, Persler tekrar Yunanistan üzerine harekete geçmişlerdir, bu sefer boğazlar üzerinden gelerek sayıları az olan Atinalıları yenip, Atina ile orta Yunanistan'ı ele geçirerek şehri yakıp yıkmışlardır.²⁰⁰ Pers ordusu buradan Salamis'e doğru geri çekilen Yunanları izlemesinin ardından yenilgiye uğramış ve zafer yine Yunanların olmuştur. MÖ 479'da Plataia ve Mykale savaşları, bölge kentlerinin ayaklanmalarıyla Perslerin Batı Anadolu'dan da atılmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu zaferlerin ardından, Yunanlar saldıran taraf olarak hareket etmeye başlamışlardır. Pers tehlikesini tamamen kaldırmak isteyen Yunanlar bu amaçla MÖ 478 yılında, Atina tarafından Delos merkez alınarak, Ege coğrafyasındaki kent devletleri "Delos Birliği" ya da "Attika-Delos Deniz Birliği" ni kurmuşlardır.²⁰¹

MÖ 489-479'da Pers istilasını ardından Yunan anakarası ve Atina bir altın çağa geçiş yapmıştır.²⁰² Bu dönemde tiyatrodan, felsefede, edebiyatta, mimarlıkta ve sanatta Yunan kültürü gelişmiş ve örnek alınacak bir konuma gelmiştir.²⁰³ MÖ 500 yıllarında Atina şehri, "halkın yönetimi" ne yani demokrasiye geçmiştir.²⁰⁴ Herodotos'a göre, Atina tyranların etkisi altındayken askeri bakımdan zayıftı, ancak özgürleştğinde gücünü toplamıştır.²⁰⁵ Yunan kültürü, bu gelişmesini, bir yandan da etkileşimde bulunduğu kültürlerle borçludur, Herodotos bu konuda Yunanların farklı kültürlerden teknolojiler öğrendiğinden, örneğin zaman ölçüsünü Babil'den öğrendiğinden bahseder.²⁰⁶

Atina'nın liderlik rolü, kısa sürede kontrolü ele geçirmesi ve birliği Atina Krallığına çevirmesiyle sonuçlanmıştır.²⁰⁷ Bölgenin bir diğer güçlü devleti olan Spartalılar bu duruma karşı çıkmış ve MÖ 431 – 404 yılları arasında Peloponnesos Savaşlarına neden olmuştur.²⁰⁸ Bu durum Sparta'nın Anadolu vasıtasıyla Perslerin desteğini alarak Atina ile savaşmasına, savaş halinin yarattığı karışıklık da Perslerin tekrar batı Anadolu'da söz sahibi olmalarına neden olmuştur.²⁰⁹ Savaşların ardından Persler ve Atina arasında Kral Barışı MÖ 368'de imzalandığında Batı Anadolu kentleri Pers egemenliğinde

²⁰⁰Tekin, a.g.k., (1998)

²⁰¹Tekin, a.g.k., (1998)

²⁰²Mansel, a.g.k., (1999)

²⁰³Tekin, a.g.k., (1998)

²⁰⁴E. Akurgal (2000a) Ege Batı Uygarlığının Doğduğu Yer, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

²⁰⁵Herodotos, a.g.k., (2006)., (V.79.); J.B. Bury (1961) Ancient Greek Historians, Harvard Lectures, London, s.65.

²⁰⁶Herodotos, a.g.k., (2006)., (II.109.).

²⁰⁷Akurgal, a.g.k., (2000).

²⁰⁸Mansel, a.g.k., (1999).

²⁰⁹Mansel, a.g.k., (1999).

kalmıştır.²¹⁰ MÖ 334 yılında ise, Makedonya' dan, sefere çıkan III. Aleksandros, kısa sürede Perslerin geri çekilmesine sebep olmuş, bölgeyi kendi hakimiyeti altına almıştır. III. Aleksandros' un ordusu zaferlerinin ardından, doğu seferlerine başlamış pers Krallığını, Suriye-Filistin bölgesini ve Mısır'ı ele geçirdikten sonra Hindistan'a kadar ilerlemeyi sürdürmüştür.²¹¹ III. Aleksandros' un MÖ 323'de ölmesi kurduğu imparatorluğun düzeninin bozulmasına ve kısa sürede parçalanmasına neden olmuştur.

212

MÖ 4.yy. sonunda Yunan dünyasında, Hellenistik Dönem başlamıştır. Bu dönem, Makedon III. Aleksandros'un, hükümdarlığının başladığı MÖ 330'dan, Mısır'ın Romalıların eline geçtiği MÖ 30 yılına kadar sürmüştür. Bu dönem, Krallıklar Çağı olarak da anılmış ve birçok Yunan kenti varlığını sürdürmesine rağmen yönetimleri III. Aleksandros'un ve generallerinin elinde olmuştur.²¹³ Hellenistik Dönem, Yunan dünyasında farklı kültürlerin tanıştığı, inanç sistemlerinin birbirleriyle karıştığı ve politik düzenin sürekli değişim içinde olduğu bir dönemdir.

MÖ 146 yılında, Yunanistan Roma'ya bağlanmış ve eyaleti haline gelmiştir.²¹⁴ Bu birleşmenin ardından, Yunan kültürü Roma kültürünün temel kaynaklarından biri haline gelmiş ve Roma'yı etkileyerek burada varlığını sürdürmüştür.²¹⁵

²¹⁰B. İplikçioğlu, **a.g.k.**, (2007).

²¹¹İplikçioğlu, **a.g.k.**, (2007).

²¹²İplikçioğlu, **a.g.k.**, (2007).

²¹³Freeman, **a.g.k.**, (2005).

²¹⁴Williams, **a.g.k.**, (1993).

²¹⁵Ö. Korkmaz (2002) Tarihsel Düşünce İçerisinde Evrensellik Düşüncesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı 3, s. 154-197.

1.3. Levant ve Doğu Akdeniz

Levant kelimesi, Latince “yükselen” yani güneşin yükseldiği nokta anlamında kullanılmıştır. Uygarlığın doğduğu konum olarak tanımlanmıştır.²¹⁶

Kültürel gelişimin temel merkezlerinden biri olan Levant bölgesi, kısaca Sina yarımadası, Filistin, İsrail, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Hatay’ı içine alan bölgedir.²¹⁷ Bu bölgenin, batı sınırları Akdeniz sahil şeridiyle çizilir, kuzeyde Anadolu’da Toros Dağlarının güney kısmından, Sina Yarımadasına kadar uzanır, doğu sınırı Orta Fırat Vadisi, Palmira Havzası, Azraq, Gebel ed-Druz ve El-Jafr havzalarıdır.²¹⁸

Geniş bir coğrafyayı kapsayan Levant bölgesi, kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır; Kuzey Levant Bölgesi günümüz Lübnan ve Suriye’yi kapsarken Güney Levant Bölgesi günümüz İsrail ve Ürdün’ü kapsamaktadır.²¹⁹ Bölgenin kuzey ve güney sınırları ise, Lübnan’daki Litani Nehri’ne göre belirlenmiştir.²²⁰ Levant bölgesinde genel olarak Akdeniz iklimi etkilidir, kışları serin, yazları kuraktır.²²¹ Levant bölgesinin en önemli özelliklerinden biri de ekolojik açıdan çeşitli olmasıdır.²²² Bölgenin en önemli su kaynakları Ürdün (Şeria), Euphrates (Fırat), Tigris (Dicle) ve Asi (Orontes) nehirleridir.²²³ Bölgenin su kaynakları, medeniyetlerin varoluş sebepleri arasında sayılır.²²⁴

Güney Levant bölgesi, coğrafi açıdan Mısır ve Mezopotamya ile bağlantılıdır ve etkileşim içindedir. Bu bölge, erken tarım kültürünün ortaya çıktığı, ilk köy yaşamının

²¹⁶O. Bar-Yosef (1980). Prehistory of the Levant. Annual Review of Anthropology, 9(1), 101-133. s.101.

²¹⁷C.M. Erek (2014). Levant ve Anadolu Arasında Paleolitik ve Epi-Paleolitik Kültürel vYayılmı ve Direkli Mağarası. Ed. A. Özfirat ve Ç. Uygun. Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri 21-24 Mayıs 2013 (s. 239-252). Antakya: Life Medya. s.239.

²¹⁸Ş. Çiftçi (2018) Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

²¹⁹H. Tekin (2017). Tarihöncesinde Mezopotamya Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.146.

²²⁰M. Suriano (2014). Historical Geography of the Ancient Levant. Ed. M. L. Steiner, A. E. Killebrew. The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE (s. 9-23). Oxford University Press. s.10.

²²¹A.L. Develle, F. Gasse, L. Vidal, D. Williamson, F. Demory, E. Van Campo, N. Thouveny, (2011). A 250 Ka Sedimentary Record From A Small Karstic Lake in the Northern Levant (Yammoûneh, Lebanon): Paleoclimatic Implications. Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 305(1-4), 10-27. s.10.

²²²A.N. Goring-Morris ve A. Belfer-Cohen (2011). Neolithization Processes in the Levant: The Outer Envelope. Current Anthropology, 52(S4), 195-208. s. 195-196.

²²³Goring-Morris ve Belfer-Cohen, a.g.k., (2011).

²²⁴İplikçioglu, a.g.k., (1994).

başladığı yer olarak kabul edilmektedir. Köy ekonomisinin temeli olan bitki yetiştirmenin ve hayvan evcilleştirmenin kanıtları bu bölgeden elde edilmiştir.²²⁵

Levant bölgesi, coğrafi konumu açısından Mısır, Mezopotamya, Ege, Arabistan ve Anadolu arasında kültürel etkileşim için önemli bir köprü olmuştur. Bu bölgede birçok farklı millet yaşamış, bunlardan Fenikeliler, Suriye-Filistin bölgesinde, Akdeniz'in doğusunda konumlanmışlardır. Doğusu çöllerle çevrili, batısında kıyıları birçok doğal liman oluşturan bir bölgedir.

Bu bölge, limanları kadar, ticari kara yollarının üzerinde olması açısından da elverişli bir konumdadır, çağlar boyunca komşu bölgelerden ve ticari kervanlardan büyük oranda etkilenen ve bu etkileşimin daha geniş alanlara yayılmasını sağlayan bir bölge olmuştur.

Akad döneminde, Akadlara katılan Kuzey Suriye bölgesi, daha sonra MÖ 1500 civarında Mısır egemenliğine geçmiştir. Mısır'ın bölgedeki hakimiyeti o dönemde Hititler tarafından sınırlandırılıyordu. Fenikelilerin bölgede baskın olarak görülmesi ise MÖ 1200 yıllarından itibaren başlamıştır.²²⁶ Sami halkları, MÖ 3.binyıldan itibaren bölge üzerine etki göstermiş, göç dalgalarıyla kendi kültürlerini aktarmaya başlamışlar, Amorit halkları bölgenin yönetimini devralmışlardır. MÖ 1750 yıllarına gelindiğindeyse ikinci Sami göç dalgası ve Hurrilerin bölgedeki etkisi MÖ 16.yya kadar karışık bir ortam yaratmış, ardından bölge Hurrilerin eline geçmiştir.²²⁷ Hurriler, etkilerini Mısır'a kadar yayarak, Suriye bölgesine çivi yazısı ve feodal sistem gibi yeni öğeler getirmişler, ayrıca Mezopotamya'nın kültürel öğelerinin de bölgeye gelmesini sağlamışlardır. MÖ 1200'lerden sonra Ege'nin denizci ırkları bölgeye akın etmeye başlamış, buraya kendi kültürlerinden önemli öğeler de getirmişlerdir.²²⁸ Fenikeliler, bu bölgede yüzyıllar boyunca Mezopotamya, Anadolu ve Mısır uygarlıklarının etkisi altında kalarak, siyasal açıdan da dönem dönem bu grupların egemenliğine maruz kalmışlardır.²²⁹ Bu bölge,

²²⁵E.B. Banning (2012). The Southern Levant. Ed. D. T. Potts, A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, Vol I (s. 396-414). John Wiley and Sons. s.396-397.

²²⁶G. Girgin (2006) Fenikelilerde Akdeniz Ticareti, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi.

²²⁷Girgin, **a.g.k.**, (2006).

²²⁸N. Özçelik (2002). İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları, Ankara: Nobel Yayınları, s.151.

²²⁹Girgin, **a.g.k.**, (2006).

ancak Pers ve Makedon istilalarının ardından Hellenistik Dönemde Seleukoslar'ın egemenliği altında siyasi öneme ve stabiliteye kavuşmuştur.²³⁰

Mezopotamya, prehistorik dönemlerden beri her çağda insan topluluklarının yaşadıkları bir bölgedir. Mezopotamya²³¹ kelimesi, “iki nehir arasındaki yer” anlamına gelir, kökeni μέσος arasında” ve πόταμος “nehir” kelimeleridir. Bahsi geçen nehirler, Euphrates (Fırat) ve Tigris (Dicle)'tir.²³²

Mezopotamya, Euphrates (Fırat) ve Tigris (Dicle) nehirleri arasında, İran ve Irak'ın tamamı, Anadolu, Suriye, Filistin ve Arabistan içinde yer alır.²³³ Mezopotamya, kuzeyinde Toros dağları güneyinde Basra Körfezi, doğusunda Zagros Dağları, batısında ise Suriye Çölü ile çevrilidir.²³⁴ Bu coğrafyanın topraklarını sulayan Dicle ve Fırat, Anadolu'dan doğar ve birçok kola ayrılarak Mezopotamya'dan geçerek Suriye Çölü'ne doğru devam eder.²³⁵

Mezopotamya coğrafyası farklı çağlarda birçok toplumun göçlerine maruz kalmıştır. Bu toplumların en önemlilerinden biri de Sümerler'dir. Sümerlerin kendilerine özgü, başka dil ailelerine bağlanmayan dil sistemlerinden, bölgeye gelmeden önceki kökenleri hakkında kesin bir bilgi bulunmaz.²³⁶ En genel inanışlardan biri, Aşağı Mezopotamya bölgesine kuzeyden geldikleri ve buradaki halkları etkileri altına almış olduklarıdır.²³⁷ Dicle-Fırat vadisine yerleşen Sümerler, yaklaşık MÖ 4000'den beri bölgede yaşamışlar, onlardan önceki uygarlık kanıtları tam anlamıyla gelişmiş bir sistem sunmadığından, Sümerler, Mezopotamya'nın ilk gelişmiş uygarlığı olarak kabul edilmiştir.²³⁸ Sümerler'den sonra, başka halklar da bölgeye göç etmiş, Sami halkları Sümer-Akad bölgesine gelerek Sümer kültürünün etkisi altına girmiş, ancak Sümerlerin çivi yazılarını benimsemelerine rağmen kendi dillerini korumuşlardır.²³⁹ Sümerler

²³⁰İplikçioğlu, **a.g.k.**, (1994)., s.94.

²³¹Yunanca, Μεσοποταμία “Mesopotamia.

²³²E. Memiş (2007). Eskiçağda Mezopotamya, Bursa: Ekin Kitabevi, s. 7.

²³³K. Demirci (2017) Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş; Tanrılar, Ritüel, Tapınak, İstanbul: Ayışığıkitapları.

²³⁴V. Aygün (2017). Eskiçağ Mezopotamyası'nda Tanrı Algısı, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 2017, Cilt 5, Sayı 1, s.79-93.

²³⁵Bahar, **a.g.k.**, (2010), s.38.

²³⁶M. Eliade (2000) Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Cilt I., Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çev. A. Berktaş, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

²³⁷Eliade, **a.g.k.**, (2000).

²³⁸S.H. Hooke (1993) Ortadoğu Mitolojisi; Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları, Çev. A. Şenel, Ankara: İmge Kitabevi.

²³⁹Hooke, **a.g.k.**, (1993)

bölgedeki baskın kültür olarak, yüzyıllarca varlığını sürdürmüş, bu süreçte Akadlar, Sümerler tarafından daha aşağı seviye olarak görülüp, işçi sınıfı olarak çalıştırıldıklarından Sümer kültürünü benimsemek durumunda kalmışlardır.²⁴⁰

İkinci Sami istilasası olarak kabul edilen Amorit²⁴¹ halklarının bölgeye gelmesi, Mezopotamya'yı yavaş yavaş ele geçirmeleriyle sonuçlanmış, çok geçmeden Babil'de ilk Amorit hanedanı kurularak Sümer-Akad bölgesini kontrol altına almışlardır.²⁴²

MÖ 2 binyılın başında Babil ve Asur halklarının Mezopotamya'ya gelerek, Sümer-Akad kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Çok geçmeden, Sümerlerin politik zayıflığıyla yeni halklar bağımsızlıklarını ilan etmişler, Sümer topraklarında Babil, Akad topraklarında ise Asur ülkeleri kurulmuştur. Bölgedeki topluluklar arasında kültürel etkileşim devam etmiştir.²⁴³

MÖ 1960 yıllarında, Asur devleti, geniş ticaret ağları örerek uzak mesafelere ulaşmaya başlamıştır. Bu ticaretin en önemli merkezlerinden biri de Anadolu olmuştur. Asurların, Mezopotamya'dan gelerek, Anadolu'daki o dönemin en büyük güçlerinden olan Hititler ile kurdukları iletişim, iki kültürün birbirini etkilemesine, Anadolu'nun yazıyı öğrenmesine ve özellikle dini açıdan değişimlere uğramalarına sebep olmuştur.

MÖ 2000lerde Sümerler, son başkentleri olan Ur'un düşmesiyle yavaşça yok olmuşlardır.²⁴⁴ Ardından Yukarı ve Aşağı Zap arasından başka bir Sami halkı bölgeye gelerek Babil'i ele geçirmiş ve Mezopotamya'da Asur İmparatorluğunu kurmuştur.²⁴⁵

Tarih boyunca farklı bölgelerde yaşayan topluluklar birbirleriyle ticari, sosyal, kültürel, dini ve siyasi ilişkiler geliştirmiştir. Mezopotamya konumu nedeniyle birçok toplumu etkileme ve bu toplumlardan etkilenme olanağına sahip olmuştur. Bölgede gelişen inanç sistemi hızla yayılmış, Anadolu'ya ve Suriye'ye, bu noktalardan da Yunanlara geçiş olanağı bulmuştur. Sümer dini ve pantheonu Mezopotamya'da Akad,

²⁴⁰Y. Kılıç (2009) Eski Önasya Toplulukları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4., s.122-151.

²⁴¹C. Bülbül (2010) Amurru Göçleri ve Amurrular'ın Eski Önasya Tarihindeki Roller, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 48, s.29-50.

²⁴²Bülbül, **a.g.k.**, (2010).

²⁴³Kılıç, **a.g.k.**, (2009)

²⁴⁴S.N. Kramer (1999) Sümer Mitolojisi, Çev. H. Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

²⁴⁵Hooke, **a.g.k.**, (1993)

Asur ve Babil ile başlayarak Anadolu'ya yayılıp yerleşmiştir.²⁴⁶ Girit, Mısır ve Anadolu mitolojileri daha evrensel unsurlar taşır, “Akdeniz Uygarlığı” havzasına yerleştirilir.²⁴⁷

²⁴⁶Demirci, **a.g.k.**, (2017)

²⁴⁷Demirci **a.g.k.**, (2017)

2. DİN OLGUSU VE DİN SİSTEMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

2.1. Mezopotamya

Mezopotamya uygarlık tarihi ve dinlerin ortaya çıkışı açısından yeryüzündeki en önemli coğrafyadır.²⁴⁸ Mezopotamya coğrafyası Anadolu ve İran, Irak'ın tamamı, Suriye, Filistin ve Arabistan sınırları içinde, kısaca Euphrates (Fırat) ve Tigris (Dicle) arasında kalır.²⁴⁹

Sümer uygarlığının kökeni ve tarihi üzerine yeterince bilgi yoktur, dili de başka dil ailelerine bağlanmaz.²⁵⁰ Sümerce konuşan bu halk, muhtemelen kuzey bölgelerden Aşağı Mezopotamya'ya gelerek buradaki halkı etkileri altına almışlardır.²⁵¹ Sümerler, Dicle-Fırat vadisinde MÖ 4000'den beri yaşamışlardır, onlardan önce bölgede yaşamış olan toplumların yerleşim izleri ortaya çıkarılmış olsa da tam anlamıyla gelişmiş bir uygarlık ancak Sümerlerle görülmüştür.²⁵² Sümerlerin bölgeye yerleşmelerinden sonra, Sami halkları Sümer-Akad bölgesine girmiş ve Sümer kültürünü benimsemişlerdir, ancak Sümerlerin icadı çivi yazısını almalarına rağmen kendi dillerini korumuşlardır.²⁵³ Sümerler ve Akadların yüzyıllarca aynı bölgede yaşamaları, Akadların uzun süre Sümer hâkimiyeti altında kalmaları ve daha aşağı sınıf işlerde çalışmaları Sümer kültürünün baskın gelmesine ve Akadlar tarafından benimsenmesine sebep olmuştur.²⁵⁴ Sami halkları daha sonra bölgeyi yavaş yavaş ele geçirerek, Sami istilasının ikinci dalgası olarak bilinen Amorit²⁵⁵ halklarının bölgeye gelmesi, çok geçmeden bölgede Babil'de ilk Amorit hanedanının kurulması ve Sümer-Akad bölgesinin egemenlik altına alınmasıyla sonuçlanmıştır.²⁵⁶ Babil ve Asur toplumlarının Mezopotamya'ya gelmeleri MÖ 2. binyılın başına denk gelir. Akadlar gibi, Babil ve Asurlular da uzun süre Sümer'ler ve Akadlar'ın kültürel etkisi altına kalmışlardır. Yeni halklar Sümerlerin zayıflamasının ardından bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde eskiden Sümer toprakları olan bölgede Babil,

²⁴⁸Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁴⁹Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁵⁰Eliade, **a.g.k.**, (2000).

²⁵¹Eliade, **a.g.k.**, (2000).

²⁵²Hooke, **a.g.k.**, (1993).

²⁵³Hooke, **a.g.k.**, (1993).

²⁵⁴Kılıç, **a.g.k.**, (2009).

²⁵⁵Bülbul, **a.g.k.**, (2010).

²⁵⁶Bülbul, **a.g.k.**, (2010).

Akad topraklarında ise Asur ülkeleri kurulmuştur. Bölgedeki topluluklar arasında kültürel etkileşim gerçekleşmeye devam etmiştir.²⁵⁷ MÖ 2000lerde Sümerler, son başkentleri olan Ur'un düşmesiyle yavaşça yok olmuşlardır.²⁵⁸ Ardından Yukarı ve Aşağı Zap arasından başka bir Sami halkı bölgeye gelerek Babil'i ele geçirmiş ve Mezopotamya'da Asur İmparatorluğunu kurmuştur.²⁵⁹

Sümerlerin, Mezopotamya'da uzun süre etkisini gösteren inanç ve ritüellerin kökeni olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Büyük olasılıkla, Akad, Asur ve Babil inançlarını Sümerler'den aldığı gibi, Sümerler de prehistorik Mezopotamya inançlarını sonraki dönemlere aktarmış ve Sümerlileştirmiştir.²⁶⁰ Örnek olarak Sümer öncesi Zamalmal ve Durpauddu, daha sonra Sümerlerce Ninib'e dönüştürülmüştür.²⁶¹ Politeistik²⁶² bir dine sahip olan Mezopotamya, tanrısal figürler, etkilendikleri toplumlar dolayısıyla isim değişikliğine uğrasalar da temel özellikleri aynı kalmıştır.²⁶³

Büyük bir coğrafyaya yayılan Mezopotamya'nın inançları bölgesel olarak farklılaşmamıştır, hemen hemen tek şekillidir. Tanrılar, ritüeller, ibadetler bazen sadece isim olarak değişmiş, temelde aynı kalmıştır, mitoslar ve kültürler birbirinin devamı gibi görünür.²⁶⁴

Mezopotamya'nın ve Yakın Doğunun temel kültürünü temsil eden grup Sümerlerdir, bu coğrafyanın tüm halklarını dinsel ve kültürel olarak derinden etkileyen tinsel ve dinsel kavramlarla bütünlüklü pantheonu geliştirmişlerdir.²⁶⁵ Mezopotamya'da farklı kültürlerin kabul ettiği, kökünü birçok farklı halktan alan pantheon, Sümerliler tarafından oluşturulmuştur.²⁶⁶ Sümerler politik olarak sona erdikten sonra dahi, dili yok olmamış, dini ve edebi amaçlı kullanılan bir dil haline gelip, 2 bin yıl sonrasına dek varlığını sürdürmüş, daha sonra Akadca'ya dönüşmüştür.²⁶⁷ Mezopotamya'nın antik dinsel ve folklorik gelenekleri günümüzde dahi bazı yönleriyle devamlılıklarını

²⁵⁷Kılıç, **a.g.k.**, (2009)

²⁵⁸Kramer, **a.g.k.**, (1999).

²⁵⁹Hooke, **a.g.k.**, (1993).

²⁶⁰Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁶¹Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁶²Çok tanrıcı. Eliade, **a.g.k.**, (2000)

²⁶³Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁶⁴Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁶⁵Kramer, **a.g.k.**, (1999).

²⁶⁶E. Uncu (2013) Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü, History Studies, Cilt 5.

²⁶⁷Kramer, **a.g.k.**, (1999).

sürdürmüşlerdir.²⁶⁸ Mezopotamya’da gelişen topluluklar, bu coğrafyanın komşu bölgeleri ile siyasi, sosyal ve kültürel ilişkiler kurmuştur. Bu da çevre toplulukların Mezopotamya kültürünün etkisi altına kalmasına neden olmuştur. Bu etkileşimde özellikle Sümerler’in icat ettiği “çivi yazısı” komşu halklar tarafından benimsenip kullanılmaya başlanmıştır.²⁶⁹ Sümer dilinin yayılması, kültürünün ve dininin de önemini artırmıştır. Komşu topluluklar, yazı sistemini kullanarak Sümerlere ait kültürel, dini ve edebi metinleri kendi dillerine çevirip kendi din ve inanışlarına uyarlayarak benimsemişlerdir.²⁷⁰ Bu konudaki bilgiler Sümerce ve Akadca çivi yazılı kaynaklardan ve yazısız arkeolojik buluntulardan gelir.²⁷¹ Hurritler, Urartular ve Hititler bu çeviri ve uyarlama akımına dâhil olan kültürlerdendir, aynı zamanda Sümer eserlerinin tercüme ve taklitlerini de yaptıkları bilinir. Tüm Mezopotamya, Anadolu, Suriye ve Filistin bölgesindeki halklar Sümerlerin kültüründen ve inanç sisteminden etkilenmiştir. Bu etkileşimde önemli bir konumda yer alan Fenike ve Anadolu, Mezopotamya inanç sisteminin Ege Adaları ve Yunanistan’a kadar ilerlemesinde köprü görevi görmüştür.²⁷² Yunanlar, Mezopotamya’dan aldıkları mitolojik hikâyelerin yansısı bazı tanrı ve tanrıçaları da alıp, bunları kendi kültürel yapılarına, din ve dillerine uygun biçimde yorumlayıp benimsemişlerdir.²⁷³ Mezopotamyalılar kendi toplumsal düzenlerini inançlarına yansıtmışlardı, onların üzerinde yönetici bir grup olduğuna göre, dünyayı ve akıl ermez doğa olaylarını da yöneten bir doğaüstü grup olmalıydı.²⁷⁴ Bu doğaüstü güç, farklı özellikleri olan tanrılardan oluşuyordu, hiyerarşik pantheon düşüncesi Sümerlere aittir. Sümerler’den önceki Mezopotamya dini, bu kültür içinde erimiştir ve prehistorik dönemlerden beri gelen inançlar değiştirilmiştir.²⁷⁵

Tarih boyunca farklı bölgelerde yaşayan topluluklar birbirleriyle ticari, sosyal, kültürel, dini ve siyasi ilişkiler geliştirmiştir. Mezopotamya konumu nedeniyle birçok toplumu etkileme ve bu toplumlardan etkilenme olanağına sahip olmuştur. Bölgede gelişen inanç sistemi hızla yayılmış, Anadolu’ya ve Suriye’ye, bu noktalardan da

²⁶⁸Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁶⁹Kılıç, **a.g.k.**, (2009).

²⁷⁰Y. Kılıç (1997). Mezopotamya Mitolojisinin Anadolu ve Yunan Mitolojisine Olan Etkileri, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁷¹Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁷²E. Bilgiç (1982). Sümerliler’in Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri, Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, s.75-121

²⁷³Bilgiç, **a.g.k.**, (1982).

²⁷⁴J. Bottero (2009) Kültürümüzün Şafağı Babil, Çev. A. Berkay, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.

²⁷⁵Demirci, **a.g.k.**, (2017).

Yunanlara geçiş olanağı bulmuştur. Sümer dini ve pantheonu Mezopotamya’da Akad, Asur ve Babil ile başlayarak Anadolu’ya yayılıp yerleşmiştir.²⁷⁶ Girit, Mısır ve Anadolu daha evrensel unsurlar taşır, “Akdeniz Uygarlığı” havzasına yerleştirilir.²⁷⁷ Mısır’ın Mezopotamya zerindeki dinsel etkisi de ancak Hellenistik Dönem sonrasında görülür.²⁷⁸

Mezopotamya inançlar bütünü çoğunlukla animistik²⁷⁹ ve naturistik²⁸⁰ temellere dayanır; doğadaki olguların insanüstü karakterleri olduğuna inanılmıştır.²⁸¹ Tanrılar, kozmosun doğal bir gerekliliği olarak ortaya çıkarken, insanların oluşumu tamamen tanrıların iradesine bağlıdır.²⁸² Mezopotamya halkı, dünyada başlarına gelen iyi ya da kötü işlerin sorumluları olarak kendilerinden daha büyük doğaüstü gleri görür.²⁸³

Mezopotamya dini insanlar ve tanrılar arasındaki ilişkinin karşılıklı barış temeline dayanması gerektiği üzerinedir; insanlar tanrılara karşı görevlerini ritüellerle yaparken, tanrılar da insanlara karşı olan görevlerini tapınanlarını hem bu hem de diğer dünyada rahat ettirerek yapar. Karşılıklı iş birliği sadece tanrılar ile insanlar arasında değil kozmik düzeyde de düzenin devamlılığını sürdürmesine katkıda bulunan bir ilişkidir.²⁸⁴ İnsanların hayatlarının tanrılar tarafından izlendiği, yaptıklarının değerlendirildiği düşüncesi ile sonraki hayatta başlarına gelebilecekler için şimdiden çeşitli ritüeller ve tapımlarla kendilerini tanrıların gözünde iyi bir noktaya koyma çabası dinin temel noktalarından biridir.²⁸⁵

Mezopotamya dinlerinde tanrılar antropomorfiktir²⁸⁶, tanrılar insanlara benzer çünkü insanlar onların kendi suretlerinden yaratılmıştır.²⁸⁷ Evreninin hâkimi doğaüstü varlıklar olan tanrılar, insan biçimlidir, ancak insana özgü zayıflık ve kusurlardan çoğunlukla yoksundurlar, olağanüstü glere sahiplerdir. Tanrılar da insanlar gibi yiyip içerdi, evleri, aileleri ve onlar gibi doğaüstü özelliklere sahip çocuklara sahiplerdi.²⁸⁸

²⁷⁶Demirci, **a.g.k.**, (2017).

²⁷⁷Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁷⁸Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁷⁹Canlıcılık. Eliade, **a.g.k.**, (2000).

²⁸⁰Dođacılık. Eliade, **a.g.k.**, (2000).

²⁸¹Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁸²Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁸³J. Bottro (2002). Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, ev. A. Tatlıer, İstanbül: Yapı Kredi Yayınları.

²⁸⁴Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁸⁵Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁸⁶İnsan biçimli. Eliade, **a.g.k.**, (2000).

²⁸⁷Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁸⁸J. Bottero (2003). Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar, ev. M.E. zcan, A. Er, Ankara: Dost Kitabevi.

İnsanlarla olan benzerliklerine rağmen, tanrılar da insanlar gibi yaralanıp hastalanabilmelerine ve kendi aralarında savaşmalarına rağmen ölümsüzdüler.²⁸⁹ Tanrılar, insanlardan farklı bir âlemde yaşarlardı, fakat istedikleri zaman insanların arasında da görülebilirlerdi.²⁹⁰ Yaşadıkları âlem dağ olarak tasvir edilirdi, tanrılara yapılan tapınaklar olan Zigguratlar da suni dağ biçimiyle tanrılarının âlemini anımsatıyordu. Aynı zamanda Sümer-Akad topraklarında aynı tapınaklar için kullanılan “simmulti” kelimesi “merdiven” anlamına gelir ve yapının basamaklı yapısı tanrılarının dünyaya inip çıktığı merdivenleri sembolize eder.²⁹¹ Tanrılarının oturduğu ilahi tapınak farklı mitoslarda tekrar tekrar görülür; İnanna’nın ölümler dünyasına inişini anlatan hikâyede tanrılarının oturduğu bir tapınaktan bahsedilir²⁹², Gılgamış destanında, Enuma Elish’te aynı şekilde tanrılarının oturduğu bir tapınak geçmektedir.²⁹³ Mezopotamya için devletin ve dinin merkezi tapınaktı.²⁹⁴ Din hayatın her alanına dâhildi, kralın görevi tapınağı, ülkeyi ve ekonomiyi tanrı adına yönetmekti, bunun için en önemli konum da, hem dini merkez, hem tanrının gücüyle yöneten kralın gücünün belirteci hem de toplum tarafından üretilen ürünün depolanıp denetlendiği yer olan tapınaktı.²⁹⁵ Kralların ve liderlerin siyasal manipülasyonlarında dini ve dini otoriteyi kullanması dinsel inançların organizasyonuna katkıda bulunmuştur.²⁹⁶ Sümerlerin tarihleri boyunca kutsal yapıları ve sahneleri betimleyen tasvirleriyle hayatlarının bütün kısmını dini yaşayışa adadıkları görülür. Tanrılarının, kişilerin başına gelen talih ve talihsizliklerden sorumlu olduğu düşüncesi, ibadetin hayatlarında önemli bir noktada tutulmasını sağlamıştır.

Mezopotamya’da her tanrının kendine ait bir kült merkezi bulunurdu. Şehirlerde belli tanrılarının en büyük tapınağı yer alır, buraya seçilen tanrı da şehrin baş tanrısı olur ve şehri korurdu.²⁹⁷ Bu şehirler, ait olduğu tanrısal figürün evi olarak düşünülüyordu.²⁹⁸

²⁸⁹S. N. Kramer (2002). Sümerler-Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri, Çev. Ö. Buze, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

²⁹⁰Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁹¹Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁹²Kramer, **a.g.k.**, (1999).

²⁹³Demirci **a.g.k.**, (2017).

²⁹⁴Aktüre, **a.g.k.**, (2003).

²⁹⁵Aktüre, **a.g.k.**, (2003).

²⁹⁶Demirci, **a.g.k.**, (2017).

²⁹⁷E. Yıldırım (2014). Concept of Leadership in the Ancient History and It's Effects of Middle East, Interdisciplinary Perspectives on Social Sciences, Ed. G. Rata, H. Arslan, P.L. Runca, A. Akdemir, Cambridge Scholars Publishing, s. 138.

²⁹⁸K. Köroğlu (2006). Eski Mezopotamya Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.

Nippur şehri için Tanrı Enlil, Eridu şehri için Tanrı Enki, Harran şehri için Nannar, Larsa şehri için Tanrı Utu baş tanrıydı.²⁹⁹

Mezopotamya’da Tanrıların popülaritesi dönemin siyasal durumuna bağlıdır, örnek olarak Asur devleti bölgede egemenliğe yükseldiğinde, Tanrı Asur da önem kazanmıştır ya da Babil egemenliğiyle Tanrı Şamaş öne çıkmıştır.³⁰⁰ Zafer kazanan şehirlerle birlikte önem kazanan tanrılar, ittifak kuran şehirler sonucu kendi aralarında yakınlaşırlar. Nippur ve Eridu şehirlerinin ittifakıyla bu şehirlerin baş tanrıları olan Enlil ve Enki ile diğer tanrılar Mezopotamya’nın resmi pantheonunu oluştururlar.³⁰¹

Politeist bir din anlayışına sahip olan Mezopotamya’da, farklı kültürlerin tanrıları da ilahidir ve halklar arasındaki politik ilişki bu tanrılar arasında da görülür, savaşta üstün gelen halkın tanrısı da üstündür, yenilen tanrı ise zaman zaman yenildiği toplumun inancına asimile olur.³⁰² Sümerlerin tanrı sayısının çokluğu komşu kültürlerin tanrılarını da kolayca kabul etmelerine neden olmuştur, ele geçirilen ya da iletişim sağlanan toplumların tanrıları da Sümer pantheonunda yer alabiliyordu.³⁰³ Tanrıların mitik hikâyeleri genellikle politik ve tarihsel koşullara dayanmaktadır.³⁰⁴ Mezopotamya kralları da zaman zaman olağanüstü nitelikler kazanıyorlardı, bazen “yarı-tanrı” olarak anılıyorlardı, kral, tanrılar tarafından yeryüzüne gönderilmişti ve düzeni sağlamakla yükümlüydü, krallar halkın çobanıydı.³⁰⁵

Sümerler, nesneleri tanrılarla ilişkilendirmişlerdir; cansız nesneler de tanrı olabilir, davul “balag”, hançer “girur, udu”, baston “ninipa” gibi tanrılarla binlerce tanrının varlığını kabullenmişlerdir.³⁰⁶ Bu tanrıları görev ve özellikleri bakımından sınıflara ayırıp, kendi içlerinde hiyerarşik ilişkileriyle bağlamışlardır, böylece insanlığın sosyal yapısı tanrılara yansıtılmıştır.³⁰⁷ İlk Sümer metinlerinde de rahiplerin bu sınıflandırma ve sistemlendirme çabası açıkça görülebilir.³⁰⁸ Pantheonun başında tanrılar üçlüsü, ardından gezegen tanrıları üçlüsü gelir, bu grupların altında ise isimleri dışında

²⁹⁹L.W. King (1988). Babylonian Religion and Mythology, London.

³⁰⁰Demirci a.g.k., (2017).

³⁰¹P. Espak (2010). The God Enki in Sumericm Royal Ideology and Mythology, Tartuensis.

³⁰²Demirci a.g.k., (2017)

³⁰³Kramer, a.g.k., (2002).

³⁰⁴Demirci a.g.k., (2017)

³⁰⁵Eliade, a.g.k., (2000))

³⁰⁶Demirci a.g.k., (2017)

³⁰⁷Demirci a.g.k., (2017)

³⁰⁸Eliade, a.g.k., (2000)

haklarında çok fazla bir şey bilinmeyen tanrılar sıralanır.³⁰⁹ Bu alt düzey tanrılar, farklı toplumların etkileşimiyle, birbirlerini yok etmekten ziyade, birbirlerine yenilik katıp karışarak devam etmesinin sonucudur.³¹⁰

Sümer mitolojisinde, evrenin başlangıcında “ezeli sular” olduğundan bahsedilir, bu aynı zamanda Tanrıça Nammu’nun adının anlamıdır. Nammu, “gök ve yeri doğuran”dır, döllemez üreme yoluyla bütün tanrıları, ancak öncelikle ilk çifti; eril ve dişil temel öğeleri betimleyen An’ı gök olarak ve Ki’yi yer olarak yaratmıştır.³¹¹ İlk kutsal çift, “hieros gamos”³¹² ile birleşmiştir, onların birleşmesinden de Enlil doğmuştur, Enlil doğduktan sonra An ve Ki’yi, yeri ve göğü birbirinden ayırmıştır.³¹³ Ardından, bu yeni tanrılar kendi aralarında birleşerek birçok yeni tanrıyı pantheon ve tanrısal ailelerine katarlar.³¹⁴

Pantheonun başında en büyük yönetici olarak kabul edilen tanrı bulunur.³¹⁵ Bu grubun altında yaratıcı ve yaratıcı olmayan olarak sınıflandırılacak tanrılar grubu vardır.³¹⁶ Buna göre yer, gök, hava ve denizi kontrol eden tanrılar yaratıcıydı ve evrendeki diğer her şeyi bu tanrılar yaratmıştı.³¹⁷ Pantheonun en üstünde, üçlü yönetici An, Enlil ve Enki yer alır. “An” ismi, gökyüzü anlamına gelir ve An, gökyüzü tanrısıdır, Enlil hava tanrısı, Enki ise su ve bilgelik tanrısıdır.³¹⁸ Bu üçlü tanrı grubu, Yunan mitolojisindeki Zeus, Poseidon ve Hades üçlüsünü³¹⁹ anımsatır. An, Enlil ve Enki üçlü grubunun yanında Tanrıça Ninhursag yaratıcı tanrı olarak sınıflanır.³²⁰ Ancak asıl baş tanrı olan An, göğü yönetir ve diğer bütün tanrı ve tanrıçalar onun altında birleşir.³²¹ Ninhursag, yaratıcı tanrıların dördüncüsüdür ve “Ninmah” (Ulu Hanım) olarak da anılır. Sümer pantheonunun baş tanrıçasıdır tüm insanlığın annesi, baş tanrı An’ın eşidir. Ana tanrıça “doğuran hanım”dır, ona ait mitlere bakıldığında şüphesiz ki insanlığın yaratılışında

³⁰⁹Eliade, **a.g.k.**, (2000)

³¹⁰T. Jacobsen (2017) *Karanlığın Hazinelei*, Çev. S. Erduman, İstanbul: Paris Yayınları.

³¹¹Eliade, **a.g.k.**, (2000)

³¹² Kutsal evlilik. Eliade, **a.g.k.**, (2000)

³¹³Kramer, **a.g.k.**, (2002).

³¹⁴Eliade, **a.g.k.**, (2000)

³¹⁵A. Altuncu (2014) *Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Pantheonu*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 7.

³¹⁶Eliade, **a.g.k.**, (2000)

³¹⁷Kramer, **a.g.k.**, (2002).

³¹⁸Eliade, **a.g.k.**, (2000).

³¹⁹Grimal, **a.g.k.** (1997).

³²⁰Bottero, **a.g.k.** (2003).

³²¹McNeill, **a.g.k.**, (2005).

önemli bir rol oynamıştır.³²² Sümer liderlerinin erken dönemlerdeki betimlemelerinde Ninhursag tarafından sütle beslendikleri görülür. Ninhursag, erken dönemlerde pantheonda ilk dört tanrıdan biri ve Enki'den önce anılan isimdi. Daha sonra Enki yükselip, An'ın yerine geçtiğinde Ninhursag da sıralamada anılan noktadan aşağı düşmüştür.

Sümer pantheonunun önemli tanrılarında biri de İnanna'dır. İnanna, gezegen tanrıları üçlüsünde yer alır, İnanna Venüs yıldızı ve aşk tanrıçasıdır, diğerleri ay tanrısı Nanna-Suen ve güneş tanrısı Utu'dur.³²³ Bu gezegen tanrıları, tapım dönemlerinin en parlak noktasına, Babil döneminde çıkmışlardır.³²⁴ Akad tanrıçası İştâr'ın benzeştirildiği İnanna, Mezopotamya'da erişilemez bir tapım görmüştür, hem aşk hem savaş tanrıçasıdır, ölümden ve hayattan sorumludur; ne kadar güçlü olduğu "İştâr barbata" ismiyle, hermafrodit olduğuyla vurgulanıyordu.³²⁵ Güzellik, kurnazlık, şefkat, şifa ve bereketin sembolüdür, İnanna aynı zamanda savaş tanrıçasıdır, betimlemelerinde silahlı ve kanatlarla, bazı versiyonlarında yıldız halesiyle gösterilir.³²⁶

Tanrıçanın eşi tarımla ilişkili tanrı Dumuzi'dir.³²⁷ İnanna ve Dumuzi birlikte bereket kültürünün tanrılarıdır. İnanna doğa ile de ilgilidir, ancak bunun tek betimlemesi Uruk Vazosu üzerindedir. Bu betimlemede, yöneticiler, İnanna'ya hasat ürünlerini sunar, çeşitli kaplar taşıyan erkekler, etraflarında tahıl ürünleri, hayvancılığı temsil eden koyunlar ve keçiler bulunur.³²⁸ Tarım ve hayvancılığa dayalı Sümer ekonomisinde bununla ilgili tanrılar özellikle önemlidir. Tarımla ilgili olan tanrı Dumuzi ile bereketle ilişkili İnanna'nın hikâyesi de daha sonra kendini başka kültürlerin mitlerinde tekrar tekrar gösterir. Sümer mitolojisinin önemli figürlerinden biri de Ereškigal, "Ölüler diyarı"nın tanrıçasıdır. Ereškigal ile ilgili tek kaynak "İnanna'nın Ölüler Âlemine inışı" dir, bu mit de yeniden doğuşla ilgili olup daha sonra başka kültürlerde görülür. Sümerler'de yazının, bolluğun ve bereketin tanrıçası Nisaba'dır, özellikle buğday ve inşaa ve eşya

³²²Kramer, **a.g.k.**, (2002).

³²³Eliade, **a.g.k.**, (2000).

³²⁴Eliade, **a.g.k.**, (2000).

³²⁵Eliade, **a.g.k.**, (2000).

³²⁶P. Çaylı (2008) Prehistoryadan Günümüze Kadın Sembolünün Sanata Yansıması, Colloquium Anatolicum VII.

³²⁷Eliade, **a.g.k.**, (2000)

³²⁸M. Van De Mieroop (2006) Antik Yakındoğu'nun Tarihi, Çev. S. Gül, Ankara: Dost Kitabevi.

yapımında kullanılan saz ile ilişkilidir, bunlarla birlikte betimlenir. Saz ile ilişkisi özellikle yazıda kullanılan saz kalemlerden kaynaklanır.³²⁹

Sümerler'den sonra Sami kökenli topluluklar tarafından bu tanrı ve tanrıçalar farklı biçimlerde yorumlanmışlar, bazı tanrıların özellikleri tek bir figürde birleştirilip bazıları unutulmuş, pantheonun sayısında önemli bir düşüş yaşanmıştır.³³⁰ An, Anu'ya, Enki, Ea'ya; İnanna, İştâr'a; Utu, Şamaş'a; Nanna, Sin'e dönüşmüş ancak Ereškigal ve bazı tanrıların isimleri aynı kalmıştır.³³¹ Sümerlilerin üçlü tanrısı An, Enlil ve Enki yerini Şamaş, Sin, İştâr üçlemesine bırakmıştır.³³² Akadlarla birlikte pantheonun başına gelen İştâr'ın, İnanna'nın yerine geçerek bu konuma gelmesi Akadlar'ın yükselişiyle paraleldir.³³³ Babillerle birlikte Marduk gibi yeni tanrılar ortaya çıkar. Marduk Babil'in baş tanrısıdır ve Sümerlerin baş tanrısı Enlil'in yerine yaratılmıştır.³³⁴ Enlil'in oğlu Ninurta'ya benzer olarak Marduk'un da bir oğlu vardır; Nabu. Bu iki tanrı dışındaki Babil pantheonundaki tanrılar, arka planda kalıp fazla önemsenmemişlerdir.³³⁵ İştâr, Sümer İnanna' sının yerine gelmiştir. Aşk ve savaş tanrıçası olma özelliğini yitirmemiş, ilerleyen dönemlerde diğer tanrıçaların özelliklerini de kendinde toplamıştır.³³⁶ İştâr hem bereketin ve bolluğun tanrıçası hem de savaşa yön veren tanrıçadır. Bu dönemde İştâr hem erkek hem de kadın özellikleri taşır. Kutsal hayvanı olan aslan ile betimlenir.³³⁷

Herodotos Babil halkının İştâr ile ilgili "yüz kızartıcı" geleneklerinin olduğunu belirtir. Ona göre Babil kadınları kendilerini tanrıçanın tapınağında yabancı birine vermeliydi ve bu gerçekleşene kadar evine dönemezdi, bu gelenekle de bir daha baştan çıkartılma gibi bir endişesi olmazdı. Herodotos Babil'deki bu İştâr tapınağından "Aphrodite Tapınağı" olarak bahseder. Herodotos aynı zamanda bu âdetin Kıbrıs'ta da sürdürüldüğünden bahseder, Kıbrıs tıpkı İştâr gibi aşk tanrıçası olan Aphrodite'nin doğum yeridir.

³²⁹Ş. Günaltay (1987) Yakın Şark I-Elam ve Mezopotamya, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. Bilgiç, a.g.k., (1982).

³³¹Bottero, a.g.k., (2009).

³³²Memiş, a.g.k., (2007).

³³³Eliade, a.g.k., (2000).

³³⁴D. Rosenberg (2006) Dünya Mitolojisi, Çev. K. Akten, Ankara: İmge Kitabevi.

³³⁵B. Landsberger (1945) Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, Cilt: III, Sayı: 2.

³³⁶Bottero, a.g.k., (2003).

³³⁷N. B. Rodney (1952) Ishtar, the Lady of Battle, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 10, No. 7.

Asurlular, Babil'i örnek alarak Marduk'un yaratılması gibi, kendine bir baş tanrı yaratmışlardır. Tanrı Asur, Sümer tanrısı Enlil ile benzerlik gösterir.³³⁸ Tanrı Asur, Marduk ile aynı seviyede tutulmuş, pozisyonları eşit kabul edilmiştir. Ancak Marduk' un aksine tanrı Asur, kendi şehri olan Asur ile sınırlı kalmış, adına başka şehirlerde tapınaklara rastlanmamış ve ona özel mitolojik hikâyeler bulunmamıştır. Tanrı Asur sadece Asur şehri için merkezi bir önem yaratmıştır.³³⁹

³³⁸W.G. Lambert (1984) *Studies in Marduk*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 47, No. 1, Cambridge: Cambridge University Press.

³³⁹E. C. Kirschbaum (2004) *Asurlular*, Çev. A. Yarbaş, İzmir: İlyas Yayınları.

2.2. Anadolu ve Levant

Anadolu’da herhangi bir dönemde tek ve sabit bir kültürel gelişimden söz etmek doğru olmaz. Farklı bölgelerde yerleşmiş kültürlerden bazıları tarıma daha çok bağlı iken bazıları henüz avcı toplayıcılık sürecinden çıkmamıştır. İnanç sistemleri de toplulukların coğrafi konumları ve iklimleriyle yakından ilişkilidir. Göçebe toplumlar için, sıcaklık, ışık ve yağmuru getiren gökyüzü önemliyken, tarım toplulukları için toprak ana kutsaldır.³⁴⁰ Bu da dinlerin temel amacının dünyaya anlam kazandırmak dışında, insanın çevresiyle mücadelesine yardım etmesini amaçladığına işaret edebilir.

Anadolu’da ilk inanç sistemlerinin izleri, tapınak olarak nitelendirilebilecek yapılarla, ölü gömme gelenekleriyle ve ortaya çıkan “Ana Tanrıça” kavramıyla değerlendirilebilir.³⁴¹ Antik dinin en önemli kültlerinden biri Ana Tanrıça’ya aittir. Ana Tanrıça, en erken dönemlerden beri farklı coğrafyalarda ortaya çıkar³⁴², Neolitik Dönemden itibaren Ege ve Akdeniz coğrafyasında önemli bir yere sahip olan bu kült ve anaerkil sistem Anadolu’da oldukça güçlü yaşanmıştır. Ana Tanrıça’ya adanmış ilk figürinler³⁴³ Çatalhöyük³⁴⁴ ve Hacılar’da³⁴⁵ bulunmuştur, bunların ortak noktalarından biri de iki yerleşimin de yırtıcı hayvanlar ve kadınları işleyen ortak temaları betimlemeleridir.³⁴⁶ MÖ 7000 – 6500’e tarihlenen buluntularda temel tanrı anlayışının en basit unsuru olarak görülen bu heykelciklerde Ana tanrıça abartılı üreme organları ile tasvir edilmiş, doğurganlığı ve bereketi sembolize etmiştir.³⁴⁷ Bu figürinler bulundukları tarihlere bakıldığında Sümer etkisinden önceye tarihlenir ve Anadolu’ya özgün olduğunu belirtir.³⁴⁸

³⁴⁰G. Sümer (2007). Anadolu’da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.

³⁴¹M. Özbek (2009). Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, s. 145-162.

³⁴²Roller, **a.g.k.**, (2004).

³⁴³Figürin, Anadolu arkeolojisi terminolojisine göre yüksek plastik biçimli, doğal özellikler gösteren formlar için kullanılan terimdir. Ş. G. Aydıngün (2005). Yerleşik Hayat Öncesi Yaratıcı Beden: Pre Settlement the Creative Body, Tunç Çağın Gizemli Kadınları, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 3.

³⁴⁴B. Kulaçoğlu (1992). Tanrılar ve Tanrıçalar, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

³⁴⁵Kulaçoğlu, **a.g.k.**, (1992). J. Mellaart (1970). Excavations at Hacilar, Edinburgh: Edinburgh University Press.

³⁴⁶Sümer, **a.g.k.**, (2007).

³⁴⁷Sümer, **a.g.k.**, (2007).

³⁴⁸C. Albayrak (2007). Anadolu’da Kybele-Attis Kültü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi

İnsan, hayvan ve nesneleri betimleyen figürinler, inanç sistemlerinin göstergeleri olarak yorumlanabilir, “insan bedeninin küçük eşlemleri” olarak tanımlanabilirler.³⁴⁹ Neolitik Dönem Anadolu kültürlerinin inanç sistemleri, bulunan figürinler, duvar resimleri ve heykellerle değerlendirilir. Bu dönemde İç ve güneydoğu Anadolu’da tarım toplumlarında kül objeleri toprakla ve bereketle alakalı ve ana tanrıçayla ilgiliyken, avcı-toplayıcı toplumlarda Göbeklitepe’deki gibi avcılık odaklı tapımınlar görülür.³⁵⁰

Neolitik Dönemde Anadolu ve çevre kültürlerinde görülen figürinler genellikle kadın formu betimlemelerdir, ancak eril figürinler³⁵¹ ve erkeklik organı betimlemeleri de bu dönemde görülen figürinler arasındadır.³⁵²

Anadolu’da, özellikle Çatalhöyük’te ele geçen kadın heykelcikleri, genellikle iri göğüslü ve göbekli, şişman vücutlu (steatopik) abartılmış kadın formu betimlemeleridir. (Görsel 5) Bu tip vücut yapısı, kadının bereket ve bolluk ile sembolleştirilmesine işaret eder, aynı zamanda tanrılaştırılmış kadın ile Ana Tanrıça arasındaki bağa vurgu yapar.³⁵³ Tanrısal bir figür olan Toprak Ana, kadın gibi doğurur, büyütür ve besler.

M. Gimbutas, Mezopotamya’dan batı Anadolu’ya uzanan Neolitik Dönem kadın figürinlerinin incelenmesi üzerine, bunların tanrıça sembolleri olduğunu ve bu figürinleri yapan toplulukların Ana Tanrıça inancına sahip olduklarını, ancak MÖ 4. Ve 3. Binyıllarda Avrasya kökenli toplulukların istilalarıyla savaşçı ataerkil topluluklara dönüştüklerinden bahsetmiştir.³⁵⁴

J. Mellaart insani ve şematik figürinlerin tanrı ya da tanrıça olduğunu söylemiştir. Bu figürinlerde kadın formu, cinsel özellikleri abartılmış, yanında hayvanlar (Görsel 5)

³⁴⁹I. Hodder (2005) Figürinler Hakkında Düşünmek / Thinking About Figürines, Tunç Çağın Gizemli Kadınları, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 7–11.

³⁵⁰Sümer, **a.g.k.**, (2007).

³⁵¹M. Özdoğan (2001). The Neolithic Deit. Male or Female, yay. R. M.Boehmer, J. Maran, Lux Orientis, Festschrift für Harald Hauptmann, Verlag Marie Leidorf, Rahden. s. 313–319.

³⁵²A. Danielou (1995). The Pallus: Sacred Sacred Symbol of Male Creative Power, Iner Yraditions Bear and Company, s112.

³⁵³F.D. Korkmaz-Ekici (2010). Dada’dan Günümüze Plastik Sanatlarda Anti-Estetik Form Olarak Beden, Sanatta Yeterlilik Metni, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

³⁵⁴Sümer, **a.g.k.**, (2007).; J. Hansen (2005). Neolithic Figürines-East-West: BYZAS 2- How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal BC, İstanbul: Proceeding of the International Wokhshop, 20–22 Mayıs, s. 195–212.

(Görsel 13) ya da kucağında çocukla (Görsel 14) betimlenmiştir, yüz hatları ise belirsizdir.³⁵⁵

Bu figürinler konusunda yapılan değerlendirmeler genellikle formların kadın olduğu ve doğal doğurucu olarak betimlendiği üzerinedir.³⁵⁶ L.R. Mcdermott ise, bu figürinlerde kadınların kendi vücutlarını örnek alarak kendilerini betimlediklerini, yani figürinleri yapanların yalnızca kadınlar olduğunu savunmaktadır.³⁵⁷

Dişi tanrıçaların baskın olduğu kültürlerin özellikle Akdeniz uygarlıklarında yaygın olması, bölgenin tarihi olaylarına dayandırılmıştır.³⁵⁸ Geçmiş dönemlerde, kadınların ve tanrıçaların günümüzde algılandığından daha farklı roller oynamış olabilecekleri de göz önüne alınmalıdır. İnanç sistemlerinin, verimlilik ve dolayısıyla ana tanrıça kültüne dayandığı düşüncesi yerine, toplumların sosyo-ekonomik durumlarına ve bunların gelişimlerine uyum sağlayarak sembolizminin değiştiği savunulabilir.³⁵⁹

Anadolu'da Neolitik Dönem merkezlerinde birçok insan figürini, (Görsel 18-19) (Görsel 20) şematik figürinler, (Görsel 15) ve duvar resimleri (Görsel 16) (Görsel 17) bulunmuştur, bunlar genellikle tapınak olarak nitelendirilebilecek özel yapılardan ele geçmiştir.

Bu dönem için Anadolu'da önemli bölgeler; İç Anadolu'da Çatalhöyük³⁶⁰, Çukurkent³⁶¹, Köşk Höyük³⁶², Suberde³⁶³, Hatip Höyük³⁶⁴; Göller Bölgesinde Hacılar³⁶⁵,

³⁵⁵Sümer, **a.g.k.**, (2007).

³⁵⁶Sümer, **a.g.k.**, (2007).

³⁵⁷L.R. Mcdermott (1996). Self Representation in Upper Paleolithic Female Figurines, *Current Anthropology*, 37: 227-275.

³⁵⁸M. Voight (2000) Çatalhöyük in Context, *Rituel at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey, Life is Neolithic Farmin Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, Ed. I. Kuijt, New York Plenum, s. 253-293

³⁵⁹Özdoğan, **a.g.k.**, (2001).

³⁶⁰M. Voight (2000) Çatalhöyük in Context, *Rituel at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey, Life is Neolithic Farmin Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, Ed. I. Kuijt, New York Plenum, s. 253-293. A.U. Türkcan (2003). Stamps, Seals and Clay Figures, *Çatalhöyük Excavation Reports* s. 98-104.

³⁶¹Ö. Bilgi (1980) Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu Bronz Çağı Öncesi İnsan Figürinleri Hakkında Yeni Gözlemler, *Belleten* XLIV, 173: 1-10.

³⁶²U. Silistreli (1989) Köşk Höyük Figürin ve Heykelciği, *Belleten*: LIII: 497-504, Ankara. U. Silistreli (1991). 1989 Köşk Höyük Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 12: 95-104, Ankara.

³⁶³J. Bordaz (1968) The Suberde Excavation South Western Turkey: An Interim Report, *Türk Arkeoloji Dergisi*: 17/2: 43-71.

³⁶⁴Bordaz, **a.g.k.**, (1968).

³⁶⁵Mellaart, **a.g.k.**, (1970).

Kuruçay Höyük³⁶⁶, Düden³⁶⁷; kuzeybatı ve orta batı Anadolu’da Ilıpınar³⁶⁸, Hoca Çeşme³⁶⁹, Pendik³⁷⁰, Alıçlı Höyük, Ulucak Höyük³⁷¹, Yeşilova Höyük, Ege Gübre yerleşimi; doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinde Cafer Höyük³⁷², Çayönü³⁷³, Göbeklitepe³⁷⁴, Kumar Tepe, Mezra-a Teleilat³⁷⁵, Nevali Çori³⁷⁶, Gritille’dir.³⁷⁷

Göbeklitepe’nin heykelleri, sütunları ve betimlemeleri Paleolitik dönemde mağara sanatı geleneklerinin avcı-toplayıcı kültürlerin yaratma dünyasının nesneleştirilmiş inanç halini temsil etmektedir.³⁷⁸ Bu alanın yapımından sorumlu topluluklarda, malzemenin işlenmesi ve mekânın inşası güçlü yöneticilerce sosyal yapılaşma ile iş bölümüne işaret eder. Bu da insanın fiziksel ihtiyaçlarının yanında maneviyata da büyük önem verdiğini gösterir.

Neolitik Dönem Anadolu için, değişen ekonominin yanında sosyal, siyasi, kültürel değişimlerin de gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Değişen sosyal ve siyasi sistem, inançları da etkilemiş, bölgenin erken kültü olan ana tanrıçalar zamanla değişerek Kybele, Aphrodite, günümüzde Meryem Ana’ya kadar varlığını sürdürmüştür.

Kalkolitik dönemle birlikte, tarımın hayatın merkezine oturmasıyla, küçük yerleşimler kentlere dönüşmeye başlamış³⁷⁹, Anadolu madencilik alanında gelişmeleri

³⁶⁶Duru, **a.g.k.**, (1994).

³⁶⁷M. Özsaıt (1986). Psidia Bölgesinde Yeni prehistorik İskan Yerleri, Anadolu Araştırmaları, 10: 73–87.

³⁶⁸J. Roodenberg (1999). Ilıpınar, An Early Farming Village in İznik Lake Basin, Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization, New Discoveries, içinde, Ed. M. Özdoğan İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

³⁶⁹M. Özdoğan (1999). Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia, eolithic in Turkey: The Cradle of Civilization, New Discoveries içinde,Ed. M. Özdoğan, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.203–224.

³⁷⁰M. Özdoğan (2000). Pendik Kazısı, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932–1999), Ed. Belli, O, İstanbul, s. 42–44.

³⁷¹Z. Derin, E. Abay, T. Özkan (2002). 23. Kazı sonuçları Toplantısı 1. Cilt, Kemalpaşa Ulucak Höyük Kazıları, 1999–2000, Ankara.

³⁷²J. Cauvin, O. Aurenche, M. Cauvin, N. Balkan-Atlı (1999). The Pre-Pottery Site of Cafer Höyük, Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization, M.Özdoğan (Ed.) N, New Discoveries, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 225–236.

³⁷³M. Özdoğan, A.D. Bar, V. Yosef-Zeist (1994). Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık Genel Bir Derlendirme, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.

³⁷⁴K. Schmidh (1998). Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Rituel from Göbeklitepe, Neo-Lithics 2/98: 1-5.

³⁷⁵M. Özdoğan, H. Hauptman, N. Başgelen (2003). A Group of Neolithic Stone Figürines from Mezra-a Teleilat, Köyden kente Yakınoğu’da ilk Yerleşimler II, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 511–524.

³⁷⁶H. Hauptman (1999). The Urfa Region, Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization New Discoveries, Ed. M. Özdoğan, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

³⁷⁷Sümer, **a.g.k.**, (2007).

³⁷⁸Schmidh, **a.g.k.**, (1998), s.160.

³⁷⁹P. Wattenmaker (2003) Kentleşme. Tunç Bakışlar: Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı. ArkeoAtlas II.

sonucunda uzun mesafe ticaretine başlamıştır. Ticaretin ve zanaatların ön plana çıkmasıyla, tarım ve hayvancılıktan başka meslek kollarının gelişmesine olanak sağlanırken sınıf toplumunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁸⁰

MÖ 3000’de ise Bronz Çağının başlamasıyla ticaret daha da gelişip Asurlu tüccarların Anadolu’da ticari merkezler kurmasına olanak sağlamıştır. M. Ö. 2300’de ise, Anadolu’da ilk demir üretiminin izleri görülmeye başlamıştır.³⁸¹ Anadolu’da Obsidyen kaynaklarının³⁸² bolluğu ve metal üretiminde gerekli olan ancak Anadolu’da az bulunan kalay Asurlularla Anadolu halkları arasında önemli bir ticaret temeli oluşturmuştur. Bu ticari olanaklar, toplumların kültürel açıdan da birbirleriyle iletişime geçmesine neden olmuştur. MÖ 18. Yüzyılda da Asurlu tüccarların yazıyı Anadolu’ya getirmesi, dönemin ilk merkezi devleti olan Hitit devletinin dönem olaylarını kayıt altına almasına olanak sağlamıştır.³⁸³ Hititler, Bronz Çağda Anadolu’da en önemli merkezlerden biridir.³⁸⁴ Hititler, Mezopotamya’dan gelen yazıdan etkilenerek kendi yazı sistemlerini yaratmışlardır.³⁸⁵ Komşu devletlerle, özellikle Mısır’la savaşlar düzenlemiş, tarihin ilk barış anlaşmasını da Mısır’la imzalamışlardır.³⁸⁶

Demir Çağında ticaret ve teknolojinin gelişimi, demir silahların Anadolu’nun her yerine yayılması büyük değişimlere yol açmıştır.³⁸⁷ Bu değişimlerden biri de demir silahların yayılmasıyla göçebe toplulukların yerleşik hayata geçerek kendi devletlerini kurmaları ve zamanla birleşerek krallıklar haline gelmeleridir. Bu krallıklardan en önemlileri MÖ 9 ve 8. yüzyılda Urartu³⁸⁸, Hitit³⁸⁹, Phryg³⁹⁰ ve Lydia³⁹¹ Krallıklarıdır. Bunun dışında Lykia³⁹² ve İon uygarlıkları da önemli merkezlerdi. Anadolu’daki merkezlerin önemli komşuları da Mısır, Fenike, Babil’dir. Bu dönemle birlikte Anadolu dinleri düzenli pantheonlara sahip sistemli dinlere dönüşmeye başlamıştır.

³⁸⁰Özdoğan, **a.g.k.**, (2002).

³⁸¹Özdemir, **a.g.k.**, (2007).

³⁸²Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

³⁸³A. Ünal (2002). Hititler Devrinde Anadolu, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

³⁸⁴Aktüre, **a.g.k.**, (2004).

³⁸⁵Yiğit, **a.g.k.**, (2005).

³⁸⁶Jaço, **a.g.k.**, (1998).

³⁸⁷Özdemir, **a.g.k.**, (2007).

³⁸⁸Köroğlu ve Konyar, **a.g.k.**, (2011).

³⁸⁹Macqueen, **a.g.e.**, (2009).

³⁹⁰Çapar, **a.g.k.**, (1987).

³⁹¹Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

³⁹²Çevik, **a.g.k.**, (2002).

MÖ 2000’de Hint-Avrupa kökenli Hititler, Anadolu’ya gelirken, aynı şekilde Hint-Avrupa kökenli olan Akalar da Yunanistan’ı istila ederek bölgeyi ele geçirmişler ve Myken uygarlığını kurmuşlardır. Hititler ise, Anadolu’da Kızılırmak Havzasında kurdukları Hattuşa (Boğazköy) merkez olarak, imparatorluk haline gelen bir devlet kurmuşlardır. Farklı kültürlerin tanrılarını benimseyerek “Bin Tanrılı Halk” olarak anılmışlardır. Bu tanrılar arasında Hatti, Sümer, Hurri, Asur ve Babil halklarından gelen tanrılar da bulunur.

Hititler, en önemli tanrılarını göğe, toprağa ve güneşe dayandırmışlardır. Çok tanrılı bir dine sahiplerdir ve MÖ 4 binyılda yazının gelişmesinin ardından pantheonlarında yer alan tanrılarının büyük kısmını kayıt altına almışlardır. Bu tanrılarının büyük kısmı, Hititlerin iletişimde olduğu diğer kültürlerden gelmiş, yabancı kökenli tanrılardır.³⁹³ Hititler de Sümerler gibi antropomorfik tanrılarının yanında nesne ve eşyaları da tanrısallaştırmışlardır, tanrılarının çokluğunun bir sebebi de budur.³⁹⁴ Bazı tanrılar ise, tam olarak tanrı statüsünde değildir; bunların kült yerleri çoğu zaman basit tellerden oluşuyor ve doğada su kenarlarına dikilmiş, ya da büyük tapınakların avlularına konulmuştur.³⁹⁵ Tanrılarının sayısının bu denli fazla olması, benzer özellikler taşıyan tanrılarının birbirleriyle eşleştirilmeleri (sinkretizma) sebep olmuştur.³⁹⁶ Eşleştirme yöntemi, farklı isimler taşıyan figürlerin, benzer özellikleri altında tek bir karaktere dönüştürülmesidir.³⁹⁷

Sümer, Hitit, Asur, Babil ve Mısır dinleri, semboller ve dünya görüşü açısından birbirlerine oldukça yakındır.³⁹⁸ Hitit tanrıları, Mezopotamya tanrıları gibi farklı görev ve yetkilere sahiptirler. Farklı uzmanlık alanlarına sahip tanrılar, dünyanın farklı kısımlarını yönetip, doğa olaylarını kontrol ediyorlardı. Kendi aralarında aileleri, eşleri ve çocukları vardı, insanlar gibi yiyip, içip, insani duygular taşıyorlardı. Hitit tanrılarının, insanlardan önemli farkı ise, ölümsüz olmalarıydı.³⁹⁹ Tanrılarının, insanların tapımlarına, dualarına ve kurbanlarına karşılık olarak onların hayatını gözetip, şimdiki ve sonraki yaşamlarında gözeteceğine inanılıyordu. Bir Hitit metninin, tanrı-insan ilişkilerini sahip-köle ilişkisine

³⁹³A. Ünal (2013). Eski Anadolu ve Hitit Dinleri, Aktüel Arkeoloji, Ocak-Şubat 2013, sayı 31, s 97-113.

³⁹⁴J.G. Macqueen (2009) Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Çev. E. Davutoğlu, 2. baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi.

³⁹⁵Ünal, **a.g.k.**, (2013).

³⁹⁶Ünal, **a.g.k.**, (2013).

³⁹⁷E. Akurgal (1995). Hatti ve Hitit Uygarlığı, İstanbul: Net Yayınları, s.79

³⁹⁸Ş. Ciziri (1997) Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık, Ankara: Doruk Yayıncılık.

³⁹⁹Ünal, **a.g.k.**, (2013).

benzettüğinden bahsedilir.⁴⁰⁰ Ancak bazı Hitit tabletlerinde de kralın ölümünün ardından “tanrıya dönüştüğü” yazar.⁴⁰¹ Başka kaynaklar ise, kralların ölmeden önce bu statüye ulaştıklarından, “tanrı-kral” olduklarından⁴⁰² bahsetmiştir.

Hititler’in de tıpkı Sümerler’de ve Mezopotamya’da olduğu gibi şehirlerinin koruyucu tanrıları bulunurdu. Bu tanrılar, Mezopotamya’da olduğu gibi bu şehirleri ve sakinlerini koruyordu. İmparatorluk döneminde dahi, kentler birbirleriyle birleşip değişirken, kentlerin koruyucu tanrıları önemlerini yitirmemişlerdir.⁴⁰³

Hititlerin dinsel anlayışlarını etkileyen önemli noktalardan biri Hatti unsurudur.⁴⁰⁴ Hititler’den önce bölgede yaşayan Hattiler’in birçok tanrısı tıpkı Hititler’in kültürel alışverişte bulunduğu farklı topluluklardan aldığı tanrılar gibi pantheon katılmıştır. Bazı Hatti kökenli tanrılar şunlardır; Hava Tanrısı Taru, daha çok yeraltıyla ilişkilendirse de Güneş tanrıçası olan Arinna, Güneş Tanrısı Estan, Savaş Tanrısı Wurunkatte, Taht Tanrıçası Halmasuit, Kaybolan Tanrı Telepinu.⁴⁰⁵ En önemli tanrılardan biri olan Güneş Tanrıçası Arinna, Hatti kökenlidir ve ismi o dildeki haliyle devam etmiştir.⁴⁰⁶ Arinna, dönemler boyunca varlığını sürdürmüş, zamanla Phryg pantheonunda kendine yer bulmuş ve Kybele ile eşleşerek var olmaya devam etmiştir.⁴⁰⁷

Pantheonunda Arinna’nın yanında, eşi konumunda Tanrı Teşup bulunur.⁴⁰⁸ Hurri kökenli bir isme sahip bu tanrı, tıpkı Hint-Avrupa halkları gibi, kutsal hayvan olarak boğa ile anılıyordu, aynı zamanda daha sonra Yunanların Zeus’unda da görülebilecek olan şimşek bu tanrının sembollerinden biridir.

Dönem dönem, Hitit pantheonunda bazı tanrılar önem kazanmış, bazıları gözden düşmüştür. 13.yyda, Hurri etkisi bölgede artar, III. Hattuşili’nin eşi, Hurri kökenli Puduhepa’nın etkisiyle pantheon Hurrileşmiştir. Hitit pantheonuna ait tanrılar Hurri

⁴⁰⁰Ünal, **a.g.k.**, (2013).

⁴⁰¹A. Ünal (1975). Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler, Anadolu 19, 1975/1976, s.176.; A.M. Darga (1992). Hitit Sanatı, İstanbul: Akbank Kültür Sanat Yayınları, s.327.

⁴⁰²P. Neve (1993) Hattuša Stadt der Götter und Tempel, Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter, s.85.

⁴⁰³Ciziri, **a.g.k.**, (1997).

⁴⁰⁴Macqueen, **a.g.k.**, (2009).

⁴⁰⁵Macqueen, **a.g.k.**, (2009).

⁴⁰⁶Ünal, **a.g.k.**, (2013).

⁴⁰⁷Ünal, **a.g.k.**, (2013).

⁴⁰⁸M.F. Demirdağ (2017) Ana Tanrıça İkonografisi ve Anaerkillik, Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 2017, Cilt 1, Sayı 1, s.6-18.

⁴⁰⁹Ciziri, **a.g.k.**, (1997).

isimler almaya başlamışlardır. Tanrıça Arinna, Hepat ismini almış, Teşup'la birlikte olan çocukları Alanzu, Şarruma'nın yanında Şauska, Kumarbi, Nikkal gibi tanrılar ortaya çıkmıştır.

Phrygler güneydoğu Avrupa'dan gelip, Anadolu'da varlıklarını sürdürmüşler, Ege Göçlerinin ardından da Anadolu'da önemli merkezlerden biri haline gelmişlerdir. Herodotos ve Strabon, Phryglerin kökeni üzerine, Trak asıllı bir kavim olduklarından bahsederler. MÖ 1200'lerde Anadolu'da hâkim olan Hititler'in yıkıldığı sırada, Makedonya kökenli göçmen halk, Marmara denizinin güneydoğu kıyılarına yerleşerek kendine Phrygler demişlerdir.⁴⁰⁹ Phrygler, MÖ 10yyda Polatlı yöresinde Gordion'u kurarak coğrafi açıdan önemli bir konuma yerleşmişlerdir.⁴¹⁰ En parlak dönemini Kral Midas'ın yönetimi altında geçirip, Burdur çevresi ve Samsun'a kadar genişlemiştir.⁴¹¹ MÖ 6.yyda Anadolu'daki Pers işgali sonucunda İon-Lydia satraplığına dönüşmüş, ardından Daskylaion (Ergili-Bandırma) satraplığı altına girmiştir. MÖ 4.yyda, III. Alexandrios Persleri Anadolu'dan attığında Phrygia'yı da ele geçirmiştir. MÖ 676 yılında, Kimmerler tarafından ortadan kaldırılmışlardır.⁴¹² Phrygler, kendilerinden önceki birçok kültürü benimsemiş, Anadolu'dan etkilenirken çevresini, kendinden sonraki kültürleri ve batı dünyasını da etkilemişlerdir.

Phrygler, Mezopotamya, Yunan ve Anadolulu halklar gibi geniş bir pantheona sahiptir, ancak bunlardan sadece biri antropomorfik, insan suretinde betimlenmiştir. Popüler tanrısall figürleri olan Kybele en önemli tanrıçaları, pantheonun başıdır ancak ondan başka birçok tanrıya da sahiptirler. İnsan suretinde betimlenen tek tanrıçaya “Matar” adını veririler, bu da “anne” anlamına gelir ve çoğu zaman tanrıçayı tanımlayan bir sıfat ile birlikte anılır. Bu tanrıça aynı zamanda Matar Kubile (Büyük Ana) ya da Kubile, Kubileya ya da Kubeleya olarak da anılmıştır.⁴¹³ En çok kullanılan sıfatlarından biri, “Kybeleia”, Phryg dilinde “dağ” anlamına gelir, eski Yunanca versiyonu ise Kybele'dir. Kybele, Phrygler için doğa tanrıçası olmasının yansısı doğanın kendisi olarak

⁴⁰⁹E. Parman (2002) Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, s.15.

⁴¹⁰Tüfekçi-Sivas, **a.g.k.**, (2012).

⁴¹¹C. Tuna (2002). Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, s.53.

⁴¹²İ. Durmuş (2008) Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu'da Türk Varlığı, Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, s.87.

⁴¹³R. Tamsü (2004). Phryg Kaya Altarları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi

kabul edilmiştir.⁴¹⁴ Phrygler'in diğer önemli tanrılarından Güneş tanrısı Sabazios ve Ay Tanrısı Men en ünlüleridir. Phryg tanrıçası Kybele'nin bir de tanrı eşi vardı, Attis isimli bu tanrı⁴¹⁵ ile her baharda kavuştuğunda doğanın yeniden doğduğuna, Kybele Attis'i yitirdiğinde ise kışın geldiğine inanmışlardır.⁴¹⁶

Antik Yunan tarihçileri, Phrygler'in "baba" olarak andıkları bir hava tanrısına taptiklarından bahsetmişlerdir. Phrygia pantheonunun özellikleri, Hellen etkisinin ardından Yunan betimlemelerine yaklaşmıştır. Yine de bu etki Phrygler'in kendi Ana Tanrıçalarına tapmalarına engel olmamış, bunun yanında yeni etkiyle birlikte Zeus ile ilişkilendirilmeye başlanmış olan Hava Tanrısına tapmaya devam etmişlerdir, Zeus "gürleyen anlamına gelen "Bronton" ile anılır, bu isim altındaki kültü Phrygia'ya dayandırılır.⁴¹⁷

Strabon'a göre, Phrygler aslında Tanrıça Rhea'ya tapınmışlardır. Bu tanrıçayı kült alanına göre farklı isimlerle anarlardı⁴¹⁸; Kybele, Angdissis, Spilos, Dyndyma gibi, Tanrıçanın en büyük tapınma alanı ise Pessinius'tadır.⁴¹⁹

Phrygler'in erkek ya da dişi birçok farklı tanrısal figürü olmasına rağmen Kybele bu halk için daima en popüler tanrıça olmuştur. Phryg kral Midas da Kybele'nin oğlu, tüm ülke, tanrıçaya ait sayılmıştır. Phrygler, aslen Anadolulu bir tanrıça olan Kybele'yi o kadar benimsemişlerdir ki, bu tanrıça tarihte Phryg tanrısı olarak anılmıştır. Kybele tapımı Anadolu'da Roma İmparatorluk çağına kadar sürmüştür.⁴²⁰

Hint-Avrupa kökenli Lydialılar, MÖ 2000 yıllarında, Phrygler ile aynı zamanda Anadolu'ya gelip Maiandros (Menderes) ve Hermos (Gediz) ırmakları arasına yerleşmişlerdir.⁴²¹ Hititlerin, daha sonra da Phrygler'in yönetimi altına kalmalarının ardından, MÖ 650'de Phrygler'in yıkılmasıyla bağımsız bir devlet haline gelmişlerdir.⁴²²

⁴¹⁴Tüfekçi-Sivas, **a.g.k.**, (2012).

⁴¹⁵S. Akca (2004). Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Belgeler Işığında Küçük Asya'da Attis Kültü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi

⁴¹⁶Sevin, **a.g.k.**, (2003). s.249.

⁴¹⁷N. Şahin (2001). Zeus'un Anadolu Kültürleri, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, s.37-39; N.E. Akyürek-Şahin (2012). "Bithynia'dan Yeni Zeus Bronton Adakları (Neue Weihungen für Zeus Bronton aus Bithynien)", Olba XX (Ayrıbasım), Mersin, 345-382, s. 346

⁴¹⁸Parman, **a.g.k.**, (2002). s.21.

⁴¹⁹R. Yıldırım (1996). Eskiçağ'da Anadolu, İzmir: Meram Yayıncılık, s.133.

⁴²⁰Sevin, **a.g.k.**, (2003). s.249.

⁴²¹Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

⁴²²Tüfekçi-Sivas, **a.g.k.**, (2012).

MÖ 546'da Pers İmparatorluğu Anadolu'ya girdiğinde, Lydia krallığını da ele geçirmiştir. MÖ 334'de bölge III. Aleksandros'un egemenliğine girmiş, ardından da Seleukoslar'ın yönetimine geçip, son olarak da Roma egemenliğine girmiştir.

Lydialılar, tıpkı Mezopotamya dinleri ve bundan etkilenen dinler gibi çok tanrılı pantheonu olan bir sisteme sahiptir. Yine Mezopotamya dinleri gibi, kendisinden önceki ve komşu kültürlerin dinlerini de kendi bünyesine karıştırmış, pantheonunda kısmen Yunan kısmen Anadolu'lu birçok tanrı bulundurmıştır. Lydialılar, Anadolu'lu tanrıça Kybele'ye büyük saygı duymuş, çeşitli ritüellerle tapımını devam ettirmişlerdir.⁴²³ Anadolu'lu tanrısal figürlere taptıkları kadar, Yunan tanrılarına da özellikle Artemis, Apollo ve Zeus'a tapmışlardır.⁴²⁴ Lydia dini, büyük ölçüde İon etkisinde kalmıştır. Lydia'lı Zeus, "Zeus Lydios" olarak anılırdı, Lydia dilinde ise "Levs/Lefs" adını almıştır ve bu dönemde tanrının Lydia'da doğduğu düşüncesi yaygındır.

Lykia adı, Lykialılar'ın Anadolu'da Bronz Çağında yaşadıkları bölgeye verilen "Lukka" adından gelir.⁴²⁵ Bu isim, MÖ 2.binde Hitit ve Mısır kaynaklarında da görülmektedir.⁴²⁶ Lykialılar dönem dönem Pers, Yunan ve Karia egemenlikleri altına girmişlerdir.

Lykia dininin belirli bir pantheona sahip olup olmadığı, var olan tanrıların görevleri ve ikonografik özellikleri oldukça belirsizdir ancak inançlarında, Hellenleşme süreciyle birlikte Yunan tanrılarını benimsedikleri görülmüştür.⁴²⁷

Lykia tanrısal figürlerinin Anadolu'nun erken dönem inançlarıyla güçlü bağlantıları vardır.⁴²⁸ E. Raimond bu konuda Lykia bölgesi tanrısal figürlerini "Asya kökenli tanrılar" ve "Yunan özdeşli tanrılar olarak iki grupta incelemiştir.⁴²⁹ T. R. Bryce ise, Lykia tapımlarını Bronz Çağı Anadolu kökenli olanlar; Bronz Çağı Anadolu olması

⁴²³Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

⁴²⁴Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

⁴²⁵R. Özcan (2007). Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında MÖ. 2. bin yıl Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.; T.R. Bryce (2010). Tarih, Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı, Ed. H.C. Melchert, İstanbul, 41-116.

⁴²⁶O. Akşit (1967). Likya Tarihi, İstanbul Ü Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, s.92-93. M. J. Mellink (1995). Homer, Lycia and Lukka, The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule, Ed. J.B. Carter, S.P. Morris, Austin, 33-43.

⁴²⁷F. Işık (2010). Anadolu-Lykia Uygarlığı: Lykia'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım, Anadolu/Anatolia 36, 2010, 65-125.

⁴²⁸B.Ş. Özdemir (2015). Eskiçağ Yazıları 7, AKRON, Ed. A.V. Çelgin, N.E. Akyürek Şahin, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 99-120.

⁴²⁹E. Raimond (2006) La continuité de la tradition religieuse luvite dans la Lycie de l'Âge du Bronze à l'époque gréco-romaine, Ed. K. Dörtlük, III. Lykia Sempozyumu I, Antalya 2006, 647-655.

muhtemel olanlar; Qeli, Trzzubi, Eliyana, Oniki Tanrılar, Kakasbos, Yunan kökenli olanlar; Leto, Athena, Artemis, Aphrodite, Apollon, Zeus, Karia kökenli olanlar; Khntawatehi-Khbidenhi, Arkazuma, bunların dışında diğer Lykia tanrıları; Natri, Hppnterus, Eheti, Ddewezi, (E)heledi, Khba, Tesmmi, Rmma, Ia olarak gruplara ayırmıştır.⁴³⁰

Lykia bölgesi, özellikle Persler ve Yunanlar arasındaki savaşta mücadelenin ortasında kalmıştır. Ticari ve askeri güçleri nedeniyle iki güç tarafından da kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.⁴³¹ Bu dönem de özellikle dinsel açıdan değişimler geçirmesinde etkili olmuştur, Pers ve Yunan mücadelesi Lykia'nın sosyokültürel açıdan sanat, din ve dil yönlerinden kendini göstermiş, kültürün değişmesine neden olmuştur. Perslerin etkisi altındayken yönetici aileler dışında, halk, dini açıdan fazla baskı altında olmadıklarından bu yöne doğru değişimleri oldukça azdır.⁴³² Ancak yine de kendilerini Persler gibi betimledikleri, onların dinlerini kullandıkları da görülür.⁴³³ Yunan etkisi ise, bölgede halihazırda varlığı bulunan bir kültür olduğundan yabancı olarak algılanmamış ve bu da daha büyük bir etki sağlamasına yol açmıştır. M.Ö: 1.binde, Yunanların Ege ve Akdeniz'deki ticari hareketleri "ortak bir kültür alanı" oluşmasına neden olmuştur.⁴³⁴ Bu Yunan etkisi kendini Klasik Dönemde Lykia tanrısal figür tasvirlerinde Yunan ikonografisi taşıyan dinsel öğelerin Lykia' da yaygınlaşmasıyla ayırt edilebilir.

Anadolu, Antik çağ boyunca geniş pantheonlu dinlere sahip olmuştur. Coğrafi konumunun göç ya da ticari yollar olarak kullanılmasının elverişliliği, çağlar boyunca birçok farklı kültürün birbirleriyle etkileşime girmesine, birbirlerini etkilemesine neden olmuştur. Anadolu'nun kendisi de bölgeden geçen kültürlerden etkilenmiş, genellikle yeni kültürel öğeleri eskisinin yanına katarak benimsemiştir. Mezopotamya'da gelişen ilk sistematik dini olgular, ticari yollar üzerinde Anadolu'ya tanıtılmış, burada benimsenmesinin ardından benzer tapımların daha sonraki dönemlerde Ege ve Akdeniz coğrafyasında da devam ettiği görülmüştür. Anadolu, Mezopotamya ve Yunan kökenli

⁴³⁰T.R. Bryce (1986). The Lycians in literary and epigraphic sources 1, Kopenhag 1986.

⁴³¹Bryce, **a.g.k.**, (1986).

⁴³²M. Alkan (2006) Akhamenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

⁴³³Bryce, **a.g.k.**, (1986).

⁴³⁴Özdemir, **a.g.k.**, (2015).

tanrısal figürlerin farklı isimler altında olsa da benzer ikonografik şemalar içinde tapımlarının devam ettiği bir merkez olmuştur.

2.3.Kıta Yunanistan ve Ege

Yunanlar çağlar boyunca, Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Güney İtalya ve Sicilya, Anadolu'nun kuzey, batı ve güney kıyıları, Güney Fransa ve İspanya kıyıları, Kuzey Afrika'da yerleşim göstermişlerdir. III. Aleksandros'un doğu seferi, Yunan etkisinin Hindistan'a kadar ulaşmasına neden olmuştur.⁴³⁵ Gelişmiş deniz ulaşımı ve oluşturdukları kolonileriyle kültürlerini geniş bir coğrafyaya yaymışlardır.⁴³⁶ Yunan kültürünün, mimaride, sanatta ve sembolizmde birçok farklı kültürde müşterekleri bulunur. Antik Yunan kültürü, Ege coğrafyasında ortaya çıkmış ve gelişmiştir, zamanla göç, savaş ya da ticari yollarla bu kültürü geniş coğrafyalara yaymıştır.

Antik Yunan halkının hayatı ve kaderi, tanrıların kontrolü altındaydı. Bu sebeple, halk yaşamlarını devam ettirebilmek için tanrıların karakterlerini ve güçlerini anlamak zorundaydı. Mitoloji ve din nesilden nesle aktarılan önemli bir bilgiydi. İnsanlar, hangi tanrıya hangi amaçla nasıl dua edileceğini bilmek zorundaydılar. Tapımlar ve ritüeller, tanrıların karakterlerine göre değişiyordu. Din, toplum içinde birlik ve bağ düşüncesi yaratıyor, halk arasında idealler yaratıp bunun adına savaşmak için temel oluşturuyordu. Antik Yunan halkını anlamak için, hayatlarının en önemli kısmı olan dini anlamak zorunludur.

Mitoloji dendiğinde, akla ilk olarak Yunan ve Roma mitolojilerinin gelmesi, efsanelerin Yunan ve Roma uyruklu yazarlar tarafından Yunanca ve Latince yazılmalarından kaynaklanmaktadır. Aslen Yunan coğrafyasında anlatılan mitoslar, Akdeniz coğrafyasının efsaneler topluluğuna dayanır ve bu efsanelerin çıkış noktası Yunanistan değil, Anadolu, Mezopotamya, Fenike ve Mısır'dır, yapılan çalışmalar da efsanelerin bu coğrafyanın sözlü geleneklerinden doğduğunu göstermektedir.⁴³⁷

Antik Yunan kültüründe mitosların ve mitoslara konu olan tanrısal figürlerin önemi yadsınamaz. Anadolu ve Mezopotamya'da olduğu gibi Antik Yunan toplumu da coğrafya, yaşam biçimleri, ekonomi ve siyasi örgütlenme, inanış biçimlerini doğrudan etkilemiştir. Antik Yunan'da mitoslara, tarih gözüyle bakılmıştır. Şehirlerin

⁴³⁵Tekin, **a.g.k.**, (2010).

⁴³⁶Boegehold, **a.g.k.**, (1991), s. 15.

⁴³⁷Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.7-8.

kuruluşlarıyla ilgili, Yunanların savaşlarıyla ve kahramanlarıyla ilgili mitoslar, dönem zihni içinde gerçek kabul edilmiştir.

M.L.C. Septchenes, Yunan dini ve toplumun ilişkisi hakkında şöyle der;

“Dünyanın her ülkesinde olduğu gibi Yunanistan’da da şüphesiz yönetim şekli, inanç üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur ve aynı şekilde belli koşullar onun görünümünün değişime uğramasına katkıda bulunmuştur.”⁴³⁸

Yunan dini ile Mezopotamya, Mısır ve Anadolu dinlerinin sistemleri benzese de oldukça farklı yapılara sahiplerdir. Doğu dinlerinde baskın bir dini sınıfın etkisi hâkimken, Yunan kültüründe bu görülmez. Rahipler vardır ancak doğudaki gibi devlet memuru konumuna gelip ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmamışlardır. Dinin yayılması için seferler, dini fedakarlıklar bu kültürde görülmez.

Yunanistan’ın en erken inançlarına MÖ 5 binde Sesklo ve Dimini kültürlerinde, Neolitik Dönem kutlamalarında rastlanır. Megaron tipli ilk ev tipi ve bu yapının içinde taş ve topraktan yapılmış kadın figürinleri görülmüştür. Neolitik Dönemde bölgede sık sık görülen bu kadın formu yontular, Ana Tanrıça inancını gösterir.⁴³⁹

En erken Yunan inancına ilişkin ilk örnekler Yunan uygarlığının ilk kaynağı olarak kabul edilen Girit adasından gelir.⁴⁴⁰ Yunan mitosları, bu adanın öneminden, burada yaşamış olan kral Minos’tan ve onun donanması ile Ege denizini egemenliği altına almasından, Minos’un başkent Knossos’ta bulunan “labirantos”tan ve burada yaşayan “Minotauros”dan bahsetmekteydiler.⁴⁴¹

Yunan kültürünün en önemli merkezlerinden biri olan Minos uygarlığı, Bronz Çağda Girit adasında ortaya çıkmıştır.⁴⁴² Minos Kültürü, kendinden sonraki Myken kültürünü etkilemesi ve doğu ile batı kültürleri arasında da köprü görevi görerek taşıyıcı rolde olmasından dolayı Avrupa tarihi için ilk gelişmiş uygarlık olarak kabul edilir. Ancak köken olarak bakıldığında, Girit adası halkı mitosları göz önüne alındığında Yunan kültüründen çok Anadolu kültürüne yakındır, kullanılan Yunanca olmayan isimleri de

⁴³⁸L. C. De Sept-Chenes (1788) The Religion of The Ancient Greeks, London, s.16.

⁴³⁹Mansel, **a.g.k.**, (1999), s.12-15.; Thomson, **a.g.k.**, (1995). s.267.

⁴⁴⁰Özçelik, **a.g.k.**, (2002). s. 142.; Williams, **a.g.k.**, (1993). s.10.; Timuçin, **a.g.k.**, (2004). s.126.

⁴⁴¹ Mansel, **a.g.k.**, (1999).

⁴⁴²Alexiou, **a.g.k.**, (1991).

bölge halkının Anadolu kökenli olduğuna işaret etmektedir.⁴⁴³ Girit adası MÖ 2. Binyıldan itibaren, özellikle de uzun gemilerin gelişmesiyle Mısır, Anadolu’da Hitit, Suriye’de Ugarit ile ticari ilişkiler geliştirmiştir. Girit yerleşimlerine özgü, kilden yapılan çoğunluğu kadın olan idoller de bu döneme aittir.⁴⁴⁴ (Görsel 4)

Yunan öncesi tapımlarda, dişi tanrısal figürler oldukça çeşitlidir, ancak genellikle “Potnia Theron” ve “Dağ Anası” betimlemeleri yaygındır, bunların yanında kılıç ve kalkan taşıyan betimlemeler de görülür, bu tanrıça güvercinler, haşhaş çiçekleri ve yılanlarla birlikte görülür ki bu özellikler daha sonra klasik Yunan tanrıçalarına da aktarılmıştır.⁴⁴⁵ Giritlilerin en önemli dişi tanrısal figürlerinden biri de “Yılanlı Tanrıça”dır, bu tanrıça Girit halkı için, Anadolu’lu Ana Tanrıça ile oldukça benzer görevler üstlenmiştir. Minos dini, bazı ağaçlara da büyük önem vermiş, bunları kutsal görerek etraflarını çevreleyerek koruma altına almışlardır. Dişi tanrısal figürlerine toprak ve analıkla ilgili özellikler yüklerlerken, Giritliler eril tanrılarına da Anadolu’da olduğu gibi boğa figürünü uygun görmüşlerdir, Minoslular çift taraflı balta ve boğa boynuzu betimlemelerini dini sembollerinde sık sık kullanmışlardır.

Pelasgıların ardından, MÖ 2.bin başlarında, yeni bir kavimler göçüyle Homeros destanlarında da geçen eril tanrıları ağırlık basan pantheonlarıyla Akhalar Yunanistan’a gelmiştir.⁴⁴⁶ G. Childe ve A.M. Mansel Akhaların kökeni ve bölgeyi hakimiyetleri altına almaları konusunda farklı açıklamalar yaparlar;

G. Childe, Akhaların, kendilerinden önceki halka ait tarım ve ticari geleneklerini sürdürerek, üzerine kendi geleneklerini eklediklerini, yıkılan kasabaların tekrar yapıldığını ve zanaatların varlıklarını bu toplumla sürdürdüğünü söylemiştir.⁴⁴⁷

Akhalar’ın başka tarihçiler tarafından orta Avrupa’dan güneye inen İndoermen halklar oldukları düşünülse de A. M. Mansel Akhalar’ın 3. Binyılda Anadolu’dan göçmüş olmalarının muhtemel olduğunu ve bu geçiş sürecinde Yunanistan’a gelen kabileler ile karıştıkları, dolayısıyla da arı İndoermen olmadıklarını savunmuştur.”⁴⁴⁸

⁴⁴³Mansel, **a.g.k.**, (1999).

⁴⁴⁴Mansel, **a.g.k.**, (1999).

⁴⁴⁵Alexiou, **a.g.k.**, (1991). s.88.

⁴⁴⁶Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.59.

⁴⁴⁷Childe,**a.g.k.**, (1995).

⁴⁴⁸Mansel, **a.g.k.**, (1999).

Bu göçlerin ardından Yunan anakarasında Myken Uygarlığı yükselmiş ve Girit adasında Minos Uygarlığı dahil tüm Ege coğrafyasını ele geçirmiştir.⁴⁴⁹ Myken uygarlığının MÖ 1400 yıllarında kullandığı Linear B yazısı ile, Yunan dini hakkında ilgiler elde edilebilmiştir.⁴⁵⁰ Herodotos daha sonra, Yunanların alfabe biçimini ve kullanımını Fenikeliler'den öğrendiklerinden bahseder.⁴⁵¹ Yunan dini de Akhalar'ın kültürüyle şekillenmeye başlamış, Zeus tapımı bölgede yükselirken ilk kez Aphrodite, Poseidon, Athena, Ares ve Apollon anılmaya başlanmıştır.⁴⁵² G. Child, Akhaların politik üstünlüğünün din üzerindeki etkisi konusunda şöyle der; “Nasıl ki savaş beyleri Myken kralının feodal egemenliğini kabul etmişlerse, tanrılar da öylece Zeus'un egemenliğini kabul ediyorlardı.”

Akhalar, bölgede antropomorfik Yunan tanrılarının ve dininin ilk örneklerini göstermişlerdir.⁴⁵³ Akhalar'ın bölgedeki siyasi üstünlüğü, anaerkil kültürü de etkilemiştir, ancak Girit'teki köklü ana tanrıça kültü önemini korumaya devam etmiştir.⁴⁵⁴

Yunanların insan biçimli tanrı betimlemeleri MÖ 8.yydan itibaren tanrıların heykellerini barındıran Megaron tipi tapılarda, yapının “naos” kısmına koydukları tanrı heykelleriyle başlamıştır.⁴⁵⁵ Akhaların getirdiği bu yeni basit din sistemi, çok tanrılı ve antropomorfik Yunan dininin ilk örneği sayılabilir.⁴⁵⁶

Akhaların egemen olduğu, “Kahramanlar Çağı” olarak da bilinen, Myken Uygarlığı döneminde, aristokratik bir siyasal düşünme egemen olmuş; feodal beyliklerin örgütlenmesiyle bir sistem oluşturulmuştu. Feodal beyler soylarını tanrılara, Myken Kralı Agamemnon da atası olarak Zeus'u göstermekteydi, bunun da onlara ilahi bir yönetim hakkını verdiğini ileri sürmekteydiler.⁴⁵⁷

Mitoslar, Akhalar için oldukça önemliydi, toplumun hiyerarşisi, hayata bakış açıları ve ahlak değerleri mitler içinde nesilden nesle aktarılmıştır. Akhalar, ahlak değerlerini, ülkülerini ve halka tutumlarını ozanlar aracılığı ile tanrı öykülerinde

⁴⁴⁹Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003).

⁴⁵⁰Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003).; Freeman, **a.g.k.**, (2005).

⁴⁵¹Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (V.58.).

⁴⁵²Freeman, **a.g.k.**, (2005).

⁴⁵³Timuçin, **a.g.k.**, (2004).

⁴⁵⁴Childe, **a.g.k.**, (1995).

⁴⁵⁵Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.141.

⁴⁵⁶Timuçin, **a.g.k.**, (2004). s.127.

⁴⁵⁷A. Şenel (1996) Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s.112.

işlemişlerdir. Yönetimde birliği ve üstünlüğü, Zeus'un Olympos'ta yalnız hüküm sürmesinin ardından, onun liderliğini kabullenen diğer tanrıların gökyüzünde “korunaklı bir yerde” bir araya gelmelerinde, Zeus'un merkezi sarayının çevresindeki konaklarda yaşamaya başlamalarında görülebilir. Zeus'un egemenliği ve üstünlüğü diğer tanrılarca kabullenilmiştir. Akhalar için, Olympos, toplumsal gerçekliği yansıtmıştır.⁴⁵⁸

Myken uygarlığı, göçler ve istilalar sebebiyle giderek zayıfladıktan sonra, Ege coğrafyasında Yunan şehir devletleri gelişmeye başlamıştır.⁴⁵⁹ Dorlar'ın, Yunan topraklarını işgal etmelerinin sonucu olarak, Akhalar Anadolu'nun Ege kıyılarına yerleşmeye başlamışlardır. MÖ 800 yılına kadar süren bu dönem, yazının kullanılmaması ve unutulması nedeniyle “Karanlık Çağ” olarak adlandırılmıştır.⁴⁶⁰ Dor hakimiyeti altında süren bu dönemde, taş binalar ve altın ile gümüş işçiliği ön plana çıkmıştır, bu dönemde ticarete para kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶¹ Herodotos, Yunanların sikke basımını Lydia'dan öğrendiklerinden bahseder.⁴⁶²

Homeros İlyada ve Odysseia'yı yazıya dökerek Yunan inancının temellerini açıkça sunan eserlerini yaratmıştır. Bu destanlarda Homeros, Akhalar ile Troialılar arasında 10 yıl süren savaşın son günlerini yazarak, kendinden önceki ozanların anlattıklarını tutarlı biçimde toparlamıştır.⁴⁶³

Homeros'un İlyada'sı, Antik Yunan inancı hakkında en sağlam bilginin edinildiği kaynaktır. Bu sebeple, E. Hamilton, Yunan mitolojisinin Homeros ile başladığını söyler.⁴⁶⁴

Yunan dininin bir diğer kaynağı da Hesiodos'un Theogonia (Tanrıların Doğuşu)'sıdır. Hesiodos Theogonia'da Yunan tanrı hiyerarşisini, tanrıların birbirleriyle bağlantılı soylarını açık ve sistematik olarak anlatmıştır. Bu düzenli anlatım üzerine M. Eliade şöyle der;

“Hesiodos mitleri kaydetmekle yetinmemiştir. Bunları sistemli kılmış ve böyle yaparken de mitsel düşüncenin söz konusu yaratılarına daha o zaman akılcı bir ilkeyi

⁴⁵⁸G. Thomson (1991) Tarih Öncesi Ege II: Eski Yunan Toplumu Üzerine İncelemeler, Çev. C. Üster, İstanbul: Payel Yayınevi, s.151.

⁴⁵⁹Tekin, **a.g.k.**, (1998).

⁴⁶⁰Freeman, **a.g.k.**, (2005).

⁴⁶¹Tekin, **a.g.k.**, (1998)

⁴⁶²Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (I.94.).

⁴⁶³Freeman, **a.g.k.**, (2005).

⁴⁶⁴E. Hamilton (2004) Mitologya, Çev. Ü. Tamer, İstanbul: Varlık Yayınları, s.6.

getirmiştir. Hesiodos'un Tanrıların jenealojisinden yani soy sopundan anladığı, birbirini izleyen bir dizi dünyaya getirme olgusudur. Dünyaya getirme olgusu ona göre var olmanın ideal biçimidir."⁴⁶⁵

Herodotos, bu iki yazarın Yunan dinine katkıları üzerine şöyle der; "Sanırım Homeros ve Hesiodos benden dört yüz yıl kadar önce yaşadılar. Tanrı isimlerini Hellenlere tanıtan, onlar arasındaki akrabalık ilişkilerini de ilk olarak açıklayan onlardır."⁴⁶⁶

Böylece, Hesiodos ve Homeros'un eserleriyle Yunan pantheonu bütünüyle şekillenmiştir. Bu düzenli sisteme göre, Yunanların birçok tanrının yanında, temel olarak 12 tanrıdan oluşan "Olymposlu" asıl tanrıları vardır. Oniki Olymposlu tanrı, diğerlerinden daha üstün olarak kabul edilmişlerdir, bu tanrılar; en başta Zeus olmak üzere Poseidon, Demeter, Hera, Artemis, Apollon, Athena, Ares, Hephaistos, Hermes, Hestia, Aphrodite ve bunların haricinde Olympos'a sonradan dahil olan Dionysos ve Hades de vardır.⁴⁶⁷

Bu tanrılar, tıpkı Mezopotamya ve Anadolu tanrıları gibi birbirinden farklı işlevlere, görevlere sahipti,⁴⁶⁸ hayatın farklı noktalarında farklı yardımlara ihtiyaç duyulduğundan, tanrılar da buna göre özelleşmişlerdir. Temel olarak en ulu kabul edilen 12 tanrısal figürün yanında, Yunanların pek çok tanrısı daha vardır; bunlar Mezopotamya dinlerinde olduğu gibi çeşitli cansız nesneleri ve idealleri de kapsayan daha aşağı seviye figürlerdir.

Zeus, tıpkı Mezopotamyalı Enlil gibi hava tanrısıdır, Zeus da aynı Enlil'in babası An'ın tahtına oturması gibi, kendi babası Kronos'un tahtına oturmuştur. İkisi de dağlarda konutlarını kurmuşlardır; Zeus Olympos'ta, Enlil Nippur'daki dağ biçimli Ekur denen mekânında.⁴⁶⁹ Bu konuda dağların yüksek noktalarının tanrıların evi olduğu düşüncesi, Yunanlara Sümerler'den gelmiş olabileceği söylenebilir.⁴⁷⁰

Hera, Zeus'un eşi ve yasal karısı hem de kız kardeşidir. Olympos hiyerarşisinde Zeus'un yanında olmasa da hemen altında sayılabilir. Evlilik tanrıçasıdır, evli kadınları

⁴⁶⁵M. Eliade (2001) Mitlerin Özellikleri, Çev. S. Rıfat, İstanbul: Om Yayıncılık, s.191.

⁴⁶⁶Herodotos, *Historiai* (Herodot Tarihi), (Çev. F. Akderin), İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım., II. Kitap Euterpe, LIII, 2-3, 2007.

⁴⁶⁷Ş. Can (1994). Klasik Yunan Mitolojisi, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s.18.

⁴⁶⁸H. Lloyd-Jones (2001). Ancient Greek Religion, *Proceeding of The American Philosophical Society*, Vol.145, No:4, December 2001, s.457.

⁴⁶⁹C. Penglase (2005). *Greek Myths and Mesopotamia*, USA and Canada: Routledge Press, s.62.

⁴⁷⁰Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.228.

ve evlilik bağıını temsil eder.⁴⁷¹ Aynı zamanda evrensel bereketin tanrıçasıdır, bu Ana Tanrıça özelliği, doğu kökenli unsurların da Yunan tanrıçalarına yüklenmesine bir örnek olarak gösterilebilir.⁴⁷²

Poseidon, denizlerin, okyanusların ve depremlerin tanrısıdır, Yunan pantheonunda An, Enki ve Enlil gibi, Zeus, Hades ve Poseidon da üçlü bir grubu temsil etmiştir.⁴⁷³

Hades, yeraltı dünyasının ve ölümlerin tanrısıdır ve Mezopotamya dinlerinde görülen Nergal ile benzer görevlere sahiptir. Hermes, yeraltı dünyasına ölümleri ve tanrısal haberleri taşıyan tanrıdır. Ares, tıpkı Sümer tanrısı Enlil'in oğlu Ninurta gibi savaş tanrısıdır.

Ares'in zekâ kullanmayan savaş tanrısı konumuna karşılık savaş ve zekâ tanrıçası Athena Yunan pantheonunda önemli bir konumda yer alır. Yunanlar, Athena'nın savaşta tuttuğu tarafın kazanacağına inanmışlardır.⁴⁷⁴ Athena aynı zamanda zanaatkarların, el işinin ve her türlü uzman işinin tanrıçasıdır.⁴⁷⁵

Hephaistos, metallerin, ateşin ve metal işlemenin tanrısıdır, zanaatkarlarla ilgilidir. Toprak Ana ile ilişkilidir, ancak bu ilişkinin kesin durumu anlaşılamamaktadır. Yunanlar tarafından teknoloji ve büyüünün tanrısı olarak görülmüştür.⁴⁷⁶

Dionysos, Yunan pantheonuna sonradan eklenmiştir, temel olarak şarap tanrısı olarak bilinmesinin yanında doğa, yeniden doğum ve yeraltı dünyası ile de ilişkilidir.⁴⁷⁷ Dionysos doğa ile insan arasındaki ilişkiyi temsil eder. Bazı kültlerinde insanların şarapla sarhoş olmalarının ardından doğanın sırlarına erişmesini dağlamaktadır.⁴⁷⁸ Sümerlerin bira tanrısı Ninkasi'ye yakın özellikler sergilemektedir. Mezopotamya'da tahıl sebebiyle yaygın olan bira yerine, Yunanlarda yaygın olan üzüm şarabı tanrısıdır. Aynı zamanda

⁴⁷¹R. Agizza (2006). Antik Yunan'da Mitoloji, Masallar ve Söylenceler, Çev. Z. İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.36.

⁴⁷²M. Eliade (2007). Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-I, Çev. A. Berkay, İstanbul: Kabalcı Yayınları, s.340.

⁴⁷³A.M. Mansel (1971). Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.138.

⁴⁷⁴Can, **a.g.k.**, (1994). s.47.

⁴⁷⁵Eliade, **a.g.k.**, (2007). s.343.

⁴⁷⁶Eliade, **a.g.k.**, (2007). s.330.

⁴⁷⁷C. Kerenyi (2013). Dionysos Yok Edilmez Yaşamın Arketip İmgesi, Çev. B. Çetiner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık

⁴⁷⁸N. Bilgin (2004). Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.99.

Mezopotamya tanrısı Tammuz ile de benzeşmektedir, doğum, ölüm ve yeniden doğum ile ilgilidir.

Apollon, ışığı simgeler, daha sonraki dönemlerde güneş ile de ilişkilendirilir, Mezopotamya’da olduğu gibi oldukça yüksek mevkide tutulan ışık ve güneş tanrısı tapımının yanı sıra, müzik, kehanet ve sanatların tanrısıdır.⁴⁷⁹ Yunan mitolojisinde asıl güneş tanrısı olan Helios, Apollon’un yanında o kadar önemsizmemiştir ve bir süre sonra görevini Apollon’a bırakmak zorunda kalmıştır.⁴⁸⁰

Artemis, avın tanrıçasıdır, gençlerin koruyucusudur. En ünlü tapınağı Ephesos’da elinde ok ve yay ile betimlenir, aynı zamanda ay ile de temsil edilir, çoğu zaman yanında geyik gibi vahşi hayvanlar ile işenmiştir. Işık tanrısı Apollon’un ikiz kardeşidir, Apollon günü aydınlatırken o gece ışıklarını temsil eder. Artemis’in asıl önemli özelliği, toprak ve bereketi simgelemesi, Ana Tanrıça kültünün devamı olarak önemli bir konumda yer almasıdır. Bu kült Mezopotamya’ya tüm Ege, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya coğrafyasına farklı isimlerle yayılmış bir kültün parçasıdır.⁴⁸¹ Artemis’in, Yunan kültürüne, Anadolu üzerinden geçmiş olduğu kabul edilir Lydia’daki bir yazıtta geçen “Artimis” isminin, tanrıçanın doğu kökenlerine işaret ettiği savunulabilir.⁴⁸²

Aphrodite de Artemis gibi Ana Tanrıça kültünün bir yansımasıdır. Aşk ve savaş tanrıçası olan Aphrodite’nin Kıbrıs’ta doğduğu Hesiodos tarafından Theogonia’da açıklanmıştır.⁴⁸³

“Dalgalı denize atar atmaz onları, gittiler engine doğru uzun zaman. Ak köpükler çıkıyordu tanrısal uzuvdan: Bir kız türeyiverdi, bu ak köpükten. Önce kutsal Kythera’ya uğradı bu kız, oradan da denizlerle çevrili Kıbrıs’a gitti. Orada karaya çıktı güzeller güzeli tanrıça, yürüdükçe yeşil çimenler fışkırtıyordu narin ayaklarının bastığı yerden. Aphrodite dediler ona tanrılar ve insanlar, bir köpükten doğmuş olduğu için.”⁴⁸⁴

Tanrıçanın doğum yeri olarak belirtilen Kıbrıs, MÖ 3. Binden beri doğu ve batı toplumlarının kesiştiği bir merkezdir, bu da tanrıçanın Yunan kültürüne doğudan

⁴⁷⁹Tekin, **a.g.k.**, (2007). s.121.

⁴⁸⁰Mansel, **a.g.k.**, (1971). s.137.

⁴⁸¹Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.56.

⁴⁸²Eliade, **a.g.k.**, (2007). s.340.

⁴⁸³A. Erhat ve S. Eyüpoğlu (1991). Hesiodos Eseri ve Kaynakları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.111.

⁴⁸⁴Hesiodos İşler ve Günler; Tanrıların Doğuşu, Çev. F. Akderin, İstanbul: Say Sayınları, 160-206

geldiğine işaret eder.⁴⁸⁵ Herodotos, Theogonia’da Aphrodite’nin köpüklerden doğduktan sonra önce Kythera’ya gittiğinden sonrasında ise Kıbrıs’ta karaya çıktığından bahseder. Herodotos, Kıbrıs’taki, Aphrodite tapınağının Fenikeliler tarafından yapıldığını, aynı tapınağın Kythera’da da olduğunu ve bunun da Fenikeliler tarafından yapıldığını söyler.⁴⁸⁶ Fenikeliler, Mezopotamya’ya ait tanrıça İştâr’ın tapımını gittikleri yere götürmüşler, Kıbrıs’a kadar getirmişlerdir. Herodotos da bu konu üzerine, Aphrodite’nin doğu kökenli olduğunu ve Fenikeliler aracılığı ile Yunan kültürüne geçtiğini açıklar. Üstelik Herodotos, Babil’i ziyaret ettiğinde, İştâr tapınağı için Aphrodite tapınağı demeyi tercih etmiştir.⁴⁸⁷ İştâr ve Aphrodite arasındaki tek fark, İştâr’ın genellikle yanında kutsal hayvanı aslan ile betimlenmesi, Aphrodite’nin kutsal hayvanımsa güvercin olmasıdır, ancak bu ulu tanrıçanın özellikleri Yunan pantheonunda birçok farklı tanrıçaya bölüştürülmüştür.⁴⁸⁸

Demeter de bereket tanrıçalarından biridir, özellikle tahıl tanrıçası olarak anılır ki, bu da Mezopotamya tanrılarının özelliklerinden biridir. Demeter, insan eliyle işlenmiş toprağın ve onun verdiği her türlü ürünü, özellikle de buğday ve tahılı temsil etmektedir.⁴⁸⁹ Demeter, Mezopotamyalı Nisaba’yı andırır, ayrıca Demeter kültüründe Tanrıça İştâr ve Tanrı Tammuz inançlarından etkiler görülebilir, yeraltı dünyasına iniş ve ardından doğanın canlanmasına sebep olarak yeryüzüne çıkma miti iki anlatımda da ortaktır.⁴⁹⁰

Hestia’nın, Yunan aile hayatının huzurunun ve evin ocağının sorumlusunun olduğuna inanmışlardır. Hestia tüm ülkenin koruyucusu sayılmıştır, çünkü tüm ülke büyük bir aile gibidir ve bundan dolayı Hestia adına daima yanan ve asla sönmeyen bir ateş bulundurulmuştur.⁴⁹¹

Karanlık Çağın sonuna doğru, Yunanlar yeni topraklarda kolonileşmeye başlamışlardır; İtalya, Fransa, İspanya, Ege denizinin her köşesi, Marmara, Karadeniz, Doğu Akdeniz ve Mısır’da koloniler kurmuşlardır.⁴⁹² Bu göçler, Dorlar, daha önce

⁴⁸⁵Memiş, **a.g.k.**, (2007). s.53.

⁴⁸⁶Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (I.105).

⁴⁸⁷Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (I.199).

⁴⁸⁸Mansel, **a.g.k.**, (1971). s.138.

⁴⁸⁹Can, **a.g.k.**, (1994). s.137.

⁴⁹⁰Rosenberg, **a.g.k.**, (2006). s.46.

⁴⁹¹Can, **a.g.k.**, (1994). s.123.

⁴⁹²Mansel, **a.g.k.**, (1999).

Teselya civarında yerleşmiş olan Aioller ve Yunanistan'ın güneydoğusundaki Ionlar tarafından yapılmıştır.⁴⁹³ Bu koloniler, Yunan anakarasında tarımın elverişsizliği ve ticari amaçlarla başlamıştır ve Yunan kültürünü Doğu kültürleriyle karşılaştırarak, iki farklı kültür arasında etkileşime neden olmuştur.⁴⁹⁴ MÖ 2. binyılın sonunda Yunanistan'dan gelip Anadolu'nun batı kıyılarında yerleşen toplulukların hareketi Ege Göçleri olarak adlandırılmıştır ve bu kolonileşme dönemi Karanlık Çağın sonuna işaret etmiştir.⁴⁹⁵

Yunanların doğuya açılmaları, kendilerine benzer ancak yine de açıkça farklı kültürlerle tanışarak, buradan aldıkları sanat, form ve üslup açısından yeni kültürel öğeleri kendilerine katmalarına sebep olmuştur. T. Carpenter bu yeni dönem hakkında şöyle der;

Myken dünyasının yıkılmasının ardından gelen 'Karanlık Çağlar'daki durgunluk döneminin ardından Yunan dünyasında bir yeniden canlanmanın yaşandığı M.Ö 900–700 yılları arasında geçen dönemi ifade eder. Doğuyla olan ticaretin 8. yüzyılın sonlarına doğru gelişmesi, 7. yüzyılın Yunan sanatında form ve üslup açısından kendisini hissettirmiştir. 'Orientalizan' terimi, geometrik formların yerini daha doğal olanlara bırakmasını ve fantastik figürlerin çoğalmasını ifade eder. 6. yüzyılda Yunan dünyası bir bütünlük sağlayıp zenginleşir. Arkaik terimi de bu dönem sanatını ifade etmekte kullanılmıştır. Hiç şüphe yok ki sanatta, mitoslara dair betimler için en yaratıcı dönem, Arkaik dönem olmuştur ve bu evrede oluşturulan geleneklerin çoğu daha sonraları da sürdürülmüştür. M.Ö 480'de Perslerin Atina Akropolis'i'ni yağmalaması ve onu takiben Pers donanmasının Atinalılar tarafından yok edilmesi ile Arkaik Dönem sona ermiş, Yunan sanatının en güçlü ve olgun dönemi olan Klasik Çağ başlamıştır. Daha sonrasında ise, Hellenistik tabiri, MÖ323'teki Büyük İskender'in ölümünden M.Ö 1. yüzyılın sonlarına dek Yunan dünyasında yaşanan tarihi ve sanatsal olayları anlatmak için kullanılmıştır."⁴⁹⁶

MÖ 6.yy'a gelindiğindeyse, Yunanlar mitoslar ve din üzerine farklı düşünceler geliştirmeye başlamışlar, felsefenin yükselişe geçmesiyle düşünce sisteminin de değişime uğraşmaya başladığı görülür. Daha önce, yaratılış ve insan üzerine sorulan sorulara mitik

⁴⁹³Tekin, **a.g.k.**, (1998).

⁴⁹⁴Cawkwell, **a.g.k.**, (1992).

⁴⁹⁵Tekin, **a.g.k.**, (1998).

⁴⁹⁶Carpenter, **a.g.k.**, (2002). s.8.

cevaplar veren hikayeler yerine, akılcı düşünceler aranmaya başlamıştır. A. Şenel bu konuda şöyle der;

“Düşünce alanındaki bu devrim, ilk olarak İonia kent devletlerinde görüldü. İ.Ö. 6. yüzyılda, deniz ticareti ile zenginleşen İonia kentlerinde ortaya çıkan güçlü bir orta sınıf, siyasi iktidar yolunda aristokratlarla kavgaya tutuşmuştu. Miletos kentinde halk, aristokratları yenip yönetime geçmişti. Bir karşı devrimle yönetimi yeniden ele geçiren aristokratlar, demokratları canlı meşaleler gibi yakarak, kentin alanlarını onlarla aydınlatmışlardı. Bu olaylar, mitoslara açıkça ters düşen olaylar; bu gelişmeler, mitoslarla, mitolojik düşünüş ile açıklanamayacak gelişmelerdi. İonialılarda mitolojik açıklamalara, mitolojik dünya görüşüne karşı bir kuşku doğdu. İonia düşünürleri aynı zamanda dinsel tabular sayıldıkları için olacak, mitosların gerçeğe uygun olup olmadıklarını tartışmaya kalkmadılar. Onları bir yana bırakıp olayları, özellikle doğa olaylarını farklı bir biçimde açıklamaya çalıştılar. Böylece Thales ile doğan İonia ‘doğa felsefesi’ ile yeni bir düşünüş, felsefi düşünüş başlamış oldu.”⁴⁹⁷

İlk felsefi düşünür olarak kabul edilen Thales yine Homeros’un anlattıklarını temel alarak, tanrıların babası ve anasının Okeanos olduğunu kabul etmiş, buna göre düşüncelerini şekillendirmiştir.

Yine bu dönemde gizem dinleri popülerleşmiş, Eleusis’teki Demeter, Dionysos ve Orpheus kültleri cinsiyet farkı olmaksızın halkın aşağı tabakalarına kadar yaygınlaşmış ve benimsenmiştir. Bunun bir sebebi de Demeter kültünün bu dönemde toplumda aşağı bir statüde yer alan kadınlara ve kölelere dahi diğer dünyada mutluluk vaat etmesi, Dionysos kültününse halka sınırsız eğlenceler sunmasıdır.⁴⁹⁸

Perslerin batıya doğru başlattıkları seferlerle MÖ 5.yydan, Yunan halkı daha dine düşkün bir düşünce yapısına bağlanmıştır. Bunun en önemli sebebi de oniki Olympos tanrısının Persleri yendiğine inanmalarıdır.⁴⁹⁹ Yine bu dönemde İonia bölgesinde, doğa felsefesi, Yunan anakarasında da Orpheus dini etkisini sürdürmüştür.⁵⁰⁰

III. Aleksandros’un Persleri Ege coğrafyasından sürmesinin ardından 4.yyda başlayan Hellenistik Dönemle birlikte Yunan dünyası kültür ve inanç sistemlerinin yeniden düzenlendiği bir çağa girmiştir. Yunanların maruz kaldığı yeni kültürler, inanışlar ve geleneklerle Akdeniz ve Ege coğrafyası daha esnek ve türdeş bir kültürü ortaya çıkartmıştır. Yine bu dönemde, doğuda ve Mısır’da hâkim olan yöneticilerin

⁴⁹⁷Şenel, **a.g.k.**, (1996). s.124.

⁴⁹⁸Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.218.

⁴⁹⁹Boardman, **a.g.k.**, (2005).

⁵⁰⁰Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.339-340.

tanrısallaştırılması geleneği Yunanlarda görülmeye başlamış, bazı kral ve komutanların tanrısallık özellikleri olduğuna inanmışlardır. A.M. Mansel bu dönemde Stoa felsefesinin, monoteizmle birlikte Yunan dininin yerini almaya başladığını söylemiştir.⁵⁰¹

C. Freeman bu dönemin inanç değişimleri üzerine şöyle der;

“Olympos tanrılarına duyulan eski bağlılıklar, dayanıksız ve köksüz bir çağda zayıflamıştı. Tanrıların yerini, yarı tanrısallık bir varlık olarak tapınılan Tykhe (Şans, Talih) almıştı. Bunun makul bir nedeni, aklın geleceği tahmin edememesiydi ve Yunan dünyasının dışından ithal edilen mistik dinlere duyulan ilgi anlaşılabilir bir biçimde artıyordu. Mısır’dan tanrıça İsis, Anadolu’dan büyük ana tanrıça Kybele kültü, Yunan (ardından Roma) dünyasına benimsendi ve buralarda inceden inceye işlenmiş kültlerin başlangıcı olarak gelişti. Geleneksel Yunan tanrılarından Dionysos ve Eleusis’teki gizli Demeter tapımının, en esnek inançlar oldukları ortaya çıktı.”⁵⁰²

MÖ 146’da Yunanistan Roma’ya eyalet olarak bağlandıysa, Yunan kültürü ve inancı Roma uygarlığının kaynaklarından biri haline gelmiştir.⁵⁰³

Ege, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya coğrafyası, ilk çağlardan beri dini figürler açısından benzer karakterlere yönelmişlerdir. Dinleri, Sümerler ile başlayan gelenekle organize pantheon içinde hiyerarşik olarak sıralanmış, farklı görevleri ve yetenekleri olan tanrısallık figürlerden oluşur. Bu figürlerin benzer olsalar da ait oldukları coğrafyaya göre önemleri ve özellikleri değişmiş, azalmış ya da artmıştır. Tarımsal bir toplumda toprakla ilgili tanrısallık figürler önemliken, savaşçı bir toplumda savaş figürleri önemsenmiştir.

Bu coğrafyada tanrısallık figürlerin betimlemeleri de birbirleriyle benzerlik gösterir. Antropomorfik, bir insan gibi yiyip, içip, yaşayan, aile ilişkileri kuran karakterler olarak düşünülmüşlerdir. Tanrısallık figürlerin, ortak olarak tek farkları ölümsüz olmalarıdır. Belirli bir kutsal kitabın olmaması, dinin, farklı kültürlerin etkisine de açık olmasına ve etkilenmesine neden olmuştur.

Yunan dini ile Mezopotamya, Mısır ve Anadolu dinlerinin sistemleri benzese de oldukça farklı yapılara sahiplerdir. Doğu dinlerinde baskın bir dini sınıfın etkisi

⁵⁰¹Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.512-513.

⁵⁰²Freeman, **a.g.k.**, (2005). s.338.

⁵⁰³Korkmaz, **a.g.k.**, (2002). s.154-197.

hâkimken, Yunan kültüründe bu görülmez. Rahipler vardır ancak doğudaki gibi devlet memuru konumuna gelip ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmamışlardır. Dinin yayılması için seferler, dini fedakarlıklar bu kültürde görülmez.

H. Lloyd-Jones Yunan dininin çok tanrılı olsa da farklı sistematik bir biçimi olması hakkında şöyle der;

“Yunan dini, monoteist (tektanrı) unsunlar içerir; kaldı ki sıklıkla birbirleriyle çekişmeler ve münakaşa etseler de sonuç itibarıyla Zeus’un iradesi egemendir. Zeus’un yasası, ahlakî öğelere sahipti ve bu yüzden insanları suçları sebebiyle cezalandırdığına inanılırdı.”⁵⁰⁴

Doğuda hâkim olan, tanrısal figürlerin karşısında kişinin tevazuuyla alçalma, eğilme, el öpme, el bağlama anlayışı Yunan kültüründe bulunmaz. Yunanlarda din, sorgusuz sualsiz inanılan bir olgu değil de tartışılan, incelenen felsefeyle karşı karşıya gelebilen bir sistemdir, dinin sorgulanamaz olmaması bu coğrafyada bilim ve felsefenin gelişmesine de kolaylık sağlamıştır.

Doğu ve batı tapımları arasında bu belirgin farklara rağmen, Sümerlerin kültürünün ve dininin Mezopotamya haklarını, daha sonra da Anadolu ile Suriye-Filistin hattındaki kültürleri etkilediği yadsınamaz. Özellikle Anadolu, Mezopotamya inanç sisteminin diğer toplumlara ulaşmasında köprü vazifesi gördüğü savunulabilir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁴Lloyd-Jones, **a.g.k.**, (2001). s.459-460.

⁵⁰⁵Bilgiç, **a.g.k.**, (1982).

2.4.Mit, Din ve Toplum İlişkisi

“Mitoloji” kelimesi, Yunanca “μυθολογία”, mythos “μυθος” ve logos “λογος” kelimelerinden gelir. “Mythos” masal, hikâye, söylenen ya da duyulan söz,⁵⁰⁶ “Logos” söz, bilim anlamındadır.⁵⁰⁷ Antik Yunancada “söz” kelimesinin karşılığı üç kelimeyle verilir; mitos, epos ve logos. Mitos, efsaneler, masallar, öyküler yani duyulan ya da söylenen sözdür. Epos, belli bir ölçüye ve düzene uygun biçimde söylenen ya da okunan sözdür. Mitoloji, eski toplumların inandıkları tanrıların, tanrısal varlıkların ve kahramanların hikâyelerinden bahseden “mit”, “mythe” ve hikâyelerdir.⁵⁰⁸ Hooke, mitos kelimesini, belli bir durumun yarattığı insan imgeleminin ürünü olarak tanımlar.⁵⁰⁹

Mitolojinin genel tanımlarından birkaçı şöyledir;

Mitler, kutsal öyküleri anlatan, zamanın en eski noktasında “başlangıçta” geçen, olayları anlatır. Mit, olduğu haliyle bilinen yaşamın ve düzenin tanrısal figürler tarafından nasıl yaratıldığını açıklar. Mitler yaratılış öyküleridir, var olanın nasıl başladığını açıklar, ancak gerçekten olup bitmiş olanlardan bahseder.⁵¹⁰

“Mitlerin özellikle de belirli bir dini ya da kültürel geleneğe ait olanların bir bütünü; yaygın anlamda benimsenmiş fakat abartılmış veya kurgusal bir hikâyeler veya inançlar kümesi; mitlerin incelenmesi bilimi.”⁵¹¹

Mitoslar, toplumların manevi değerlerini yansıtan öykülerdir. Bu öyküler, toplumların dünya görüşlerini ve inançlarını temsil eder, yani ait olduğu toplumun kültürünün değer verdiği ve koruduğu deneyimlerin simgeleridir. Mitoslar, doğa olaylarını ya da ölümü konu edinebilir, tanrısal figürlerin işlev ve güçlerini anlatabilir ya da kahramanlık hikayeleri adı altında erdemli kabul edilen davranışlara örnek oluşturabilirler.⁵¹²

⁵⁰⁶Erhat, **a.g.k.**, (2011).

⁵⁰⁷Can, **a.g.k.**, (1994).

⁵⁰⁸Eliade, **a.g.k.**, (1993).

⁵⁰⁹Hooke, **a.g.k.**, (2002).

⁵¹⁰Eliade, **a.g.k.**, (1993).

⁵¹¹Ö. Öztürk (2009) Folklor ve Mitoloji Sözlüğü, İstanbul: Phoenix Yayınları.

⁵¹²Rosenberg, **a.g.k.**, (2000).

P. Grimal, söylencelerin mitos değeri taşıması için kozmik bir yönünün olması gerektiğini vurgulamıştır.⁵¹³ Mitoslar, P. Grimal'a göre, dünyanın bilinen düzeninin önceki halini anlatan veya objelerin doğasını açıklayan hikayelerdir.⁵¹⁴

“Çok tanrılı dinlerde tanrı ve yarı tanrıların eylemleri ile onların insanlarla ve diğer yaratıklarla ilişkileri konusundaki efsaneler, öyküler, inançlar bütünüdür.”⁵¹⁵

Mitolojinin farklı tanımlarının ortak noktası şudur; mitoloji, tarih öncesi dönemlerin toplumlarının evrene karşı ilkel bir bilinçle geliştirdiği açıklamalardır.⁵¹⁶ Mitoloji, her zaman bir “yaratılışın” veya “oluşumun” öyküsüdür. Bir varlığın nasıl yaratıldığını ve nasıl var olmaya başladığını anlatır. Mitoloji, ancak gerçekten olup bitmiş, yani tam anlamıyla ortaya çıkmış olan şeyden söz eder.⁵¹⁷ Mitosun asıl temeli gerçek olup olmadığıyla ilgili değil, onunla ne yapılmak istendiğidir.⁵¹⁸ Mitler ve mitoloji, evreni ve içindekileri anlamaya ve açıklamaya çalışan sembolik hikâyelerdir. İnsanlığın en erken dönemlerinden beri mitik öykülerin var olduğu kabul edilir.

Mitosların özellikleri M. Eliade tarafından maddeler halinde incelenmiştir.⁵¹⁹ Mitoslar, Doğaüstü kabul edilen varlıkların yaptıklarının ve eylemlerinin hikayelerini oluşturur. Bu anlatılan hikayeler gerçekle ilgili değildir ancak kutsal kabul edilirler. Mitoslar yaratılış ile ilgili olup, bir şeyin nasıl meydana geldiği ile ilgilidir. Mitolojik hikayeler, nesnelerin kökenini de açıklar, bu sebeple nesnelere hâkim olmak ve kullanmak mümkün olur. İnsan mitolojik hikayeleri tekrarlayarak olayların kutsal gücünün etkisini hisseder bir anlamda kendince yeniden yaşar.⁵²⁰

Mitler, yaratıldığı dönemin toplumunun anlamadığı oluşumların kökenini açıklamaya çalışırken yaratılış mitleriyle evrenin ve insanın kökenini açıklar, bazı mitler ise geleneklerin ve ritüellerin kökenine değinir. Analoji düşünce biçimine dayalıdır, insanlığın merak ettiği konular ile sorunları doğadaki varlıklar ve deneyimleri arasında benzer noktaları bularak sembolik olarak anlamaya ve açıklamaya çalışır. Güneşin

⁵¹³T. Konuk (2008) Antik Yunan ve Roma'da Din, Mitos ve Çocuk Görünümlü Tanrılar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

⁵¹⁴P. Grimal (1997) Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma, Çev. S. Tamgüç, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

⁵¹⁵M. Sözen, U. Tanyeli (2007) Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

⁵¹⁶E. Alkan (1992) Şiir ve Mitoloji, Varlık Sanat ve Edebiyat Dergisi, Sayı 1015.

⁵¹⁷Eliade, **a.g.k.**, (1993).

⁵¹⁸Hooke, **a.g.k.**, (2002).

⁵¹⁹Eliade, **a.g.k.**, (1993).

⁵²⁰Eliade, **a.g.k.**, (1993).

hareketi, mevsimlerin değişimi değişik tanrısal güçlere bağlanarak açıklanmaya çalışılır. Mitler, antropomorfik özellikler taşıyan doğaüstü varlıklar ve sıradan ya da doğaüstü bireylerin arasındaki ilişkileri dinsel özellikler taşıyan hikâyelerle anlatır. Mitlerde insani özelliklere sahip doğaüstü varlıkların hoşlanıp hoşlanmadığı şeyleri, dünyaya ve evrene bakış açıları ve görevleri anlatılır, bu varlıklara yönelik öğretiler ve bilgilerle tapınan bireylere yol gösterir. İnsanlar, bu olağanüstü hikayeleri ve karakterleri öğrenerek kendi hayatlarının ve geçmişin gizemlerini anlamlandırdıklarına inanmışlardır.

Anlatılan bu hikayelerde kişiler, olayların ayrıntıları, kökenleri ve isimleri farklılık gösterse de hemen her toplumda tanrılaştırılan ortak nesneler, karakterler, doğal olaylar ve kavramlar bulunur.⁵²¹ Bu karakterlerden bazıları, antik dönemde gerçekten yaşamış kişiler, genellikle hükümdarlar ya da hükümdarların atalarıdır. Anlatılan hikayelerden bazıları da yaratılış ve tufan ile ilgili mitler, hemen her toplumda görülmektedir. Toplumlar birbirlerinden ödünç aldıkları mitleri defalarca anlatmışlardır. Yunan mitolojisi ve bunun Roma'daki uzantısı, Anadolu, Mezopotamya ve Mısır kültürlerinin mitoslarının kalıntılarını benzer hikayelerinde ve sembolizmle taşır.⁵²²

Antik Yunancada “söz” kelimesinin karşılığı üç kelimeyle verilir; mitos, epos ve logos. Mitos, efsaneler, masallar, öyküler yani duyulan ya da söylenen sözdür. Epos, belli bir ölçüye ve düzene uygun biçimde söylenen ya da okunan sözdür. Tanrıların hediyesi olarak görülen epos, genellikle ezgi, şiir ya da destan anlamına gelerek ozanlar ile edebiyatçılar tarafından kullanılmıştır. Mitos ve epos iç içedir, birlikte değerlendirilmeleri gerekir. Mitos, eposun kaynağını oluştururken, epos mitosunu biçimlendirir. Epos ile, mit şekillenir, dengeli ve ölçülü bir biçim alır, eposun başarısı mitosun başarısıyla dengelidir.⁵²³

Musalar, şairlerin ve yazarların eserlerini oluşturabilme yeteneğini sağlayan, daha sonra bu yeteneklerini sanatçılara ve aydınlarla da aktaran karakterlerdir. (Görsel 48) Antik Yunan şairleri, eserlerine başlarken sık sık Musalara seslenmişlerdir, Homeros ve Hesiodos da bu yazarların arasındadır.⁵²⁴

⁵²¹B. Mutlu (1997). Mitoloji, İstanbul: Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt 2.

⁵²²Mutlu, **a.g.e.**, (1997).

⁵²³Penglase, **a.g.k.**, (2005).

⁵²⁴Lopez-Ruiz, **a.g.k.**, (2012). s.68.

Antik Yunan’da yazarlara ve şairlere ilham veren Musalar Uranos’un kızı Mnemosyne ve Zeus’un birleşmesinden doğan kızlardır. Homeros adları ve sayıları konusunda kesin bir bilgi vermemiştir, onları sofraları şenlendiren ezgi tanrıçaları olarak görmüştür.⁵²⁵ Hesiodos ise onları şiir perileri olarak tanımlar ve dokuzunun isimlerini sayar. Dünyadaki bütün ozanların ve çalgıcıların onlardan esinlendiği düşünülür. İsimlendirilmiş dokuz Musanın isimleri ve özellikleri şöyledir; Kalliope destan ile ve lirik şiir ile, Klio tarih ile, Polyhmnia pantomim ile, Euterpe flüt ile, Terpsikhore dans ile, Erato korolu şiir ile, Melpomene tragedya ile, Thalia komedya ile ve Uratia gökbilimi ile ilişkilidir.⁵²⁶ Musalar genellikle birlikte dans ederlerken ya da eğlence ortamında tasvir edilirler.

Hesiodos, Theogonia’da, tanrısal işlerden ve oluşlardan bahsederken, bunları anlatma yetkisini Musalardan alır, onlara seslenerek anlatımına başlar.⁵²⁷

“Helikon Musa'larını övmekle başlayalım, Ulu ve kutsal Helikon dağının konuklarını, Narin ayaklarıyla oynar durur onlar Suları menekşe rengi kaynağın başında ve güçlü Kronosoğlu'nun sunağı çevresinde, Çok kez de yıkayıp nazik tenlerini Permessos, Hippokrene ya da Olmeios sularında Güzelim korolar kurarlar halka halka Adımlarının uçtuğu Helikon tepelerinde, Sonra sarınıp yoğun bulutlara Yürür giderler gecenin karanlığında 66 Övgüler okuyarak hep bir ağızdan... Anlatın bütün bunları, ey Musalar, Ta başından başlayıp anlatın, Ne vardı hepsinden önce anlatın.”⁵²⁸

Aynı biçimde Homeros da İlyada’da Musalara seslenir; “Söyleyin bakayım şimdi bana, Musalar ... Ama bütün gemileri, komutanları sayacağım gene de.”⁵²⁹

Yunan kültüründe görülen bu Musalara yakarma biçimi, Mezopotamya ve Hitit geleneklerini andırır. Hititlerde Kumarbi efsanesi benzer biçimde başlar; "Kumarbi'nin, [tanrıların] hepsinin [babasının] şarkısını (söyleyeceğim)”⁵³⁰

Musalara, Yunan kültüründe ilham vermelerinin yanında yazarlara ve şairlere yetki de vermişlerdir, ozanlar ilahi sözleri söyleme gücünü onlardan almışlardır.⁵³¹ Anlatılan her mit ve hikâye Musalar aracılığıyla ilahi bir anlam kazanmıştır. Bir anlamda Hesiodos

⁵²⁵Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003).

⁵²⁶Erhat, **a.g.k.**, (2011).

⁵²⁷Penglase, **a.g.k.**, (2005). s.66

⁵²⁸Penglase, **a.g.k.**, (2005). s.66

⁵²⁹Homeros, İlyada, 2.484-93

⁵³⁰P. Walcot (1966). Hesiod and the Near East. Cardiff, Wales, s.115

⁵³¹Penglase, **a.g.k.**, (2005).

ve Homeros gibi ozanlar tanrılardan alınan talimatlarla destanları anlatmışlardır. Ozanlar onlara tanrılar tarafından gelen ilahi bilgi aktarmışlardır.

İnsanlık tarihi boyunca, din her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Genellikle kutsal ya da ahlaki ayinler gerektiren ibadetler bütünü olarak tanımlanabilen din, toplumlarca ahlak kurallarının da bir simgesi olarak görülmüştür. Doğaüstü bir nitelik taşır, bu nitelik ait olduğu topluma göre değişiklik gösterir. Din toplumdan güç alan bir olgudur, ait olduğu toplumun dünya görüşünü ve kültürel yapısını yansıtır. İnsanların üstesinden gelmekte zorlandığı problemleri çözebilmek amacıyla bağlandığı inanç ve davranışlar bütünü oluşturur. Din, toplumların sorunlarına açıklama getirirken, belli çözüm yolları da sunar. Doğaüstü varlıklar ve güçleri kullanmanın da dâhil olduğu çözüm yolları, kişilerin çıkarları doğrultusunda da kullanılabilir.

“Din” kelimesi, Arapça “usul, âdet, tutulan yol” anlamına gelir, eski Yunanca’da ise “Korku ile karışık sevgi ve saygı” anlamında kullanılır. E. Durkheim dinin tanımı şu şekilde yapar; “Din, kutsal şeylerle ilgili –emredilmiş ve yasaklanmış- bir inançlar ve pratikler manzumesidir.”⁵³²

Din, genel olarak kutsal olarak kabul edilebilen, sonsuzluk duygusu ve hisleri anlamlandırmayı sağlamak için oluşturulmuş, kavramsallaştırılmış kültürel bir sistemdir. Din, bütün kısımları birbirine bağlı inanç ve törenlerden oluşmuş, kutsal şeylere ilişkin ve mensuplarını aynı bir toplumda birleştiren bir bütündür. Kutsal olan yer, kişi veya olay doğuştan sahip olunan bir özellik değildir. Dine kutsallığı insanlar verir. Bir grup için kutsal olan bir başka grup için kutsal dışı olabilir. Din, kutsal olana inanmaktır. Dini olan her şeyin, ayırt edici özelliği olarak kabul edilenlerden biri, "tabiatüstü" düşüncesidir.⁵³³ Din, insan topluluklarının inançları, tapımları ve ahlaki olgularının kurallarla çerçevelenip sistemleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu sistem dualar, ayinler, tapınaklar, kurbanlar ve rahip sınıfı ile bir bütün halinde düzenlenmiştir.⁵³⁴

Din, bilinmeyeniyi açıklayarak kaygıyı azaltır, kriz dönemlerinde doğaüstü güçlere dönebileceği düşüncesiyle insanları rahatlatır. İnsanda doğru ve yanlış bilincini oluşturur, kabul edilebilir davranış örneklerini belirler ve karar verme yükünü bireylerden alır

⁵³²E. Durkheim (1965) *The Elementary Forms of the Religious Life*, Çev. J. Ward, Swain, New York: The Free Press.

⁵³³E. Durkheim (2005) *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, Çev. F. Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları.

⁵³⁴D. Bayladı (1998) *Dinler Kavşağı Anadolu*, İstanbul: Say Yayınları.

doğaüstü güçlere aktarır. Ayinler aracılığıyla, sözlü geleneklerin öğrenilmesinde bir eğitim aracı olarak kullanılır. Son olarak din, toplumsal dayanışmanın sağlanmasında önemli bir rol oynar.⁵³⁵

İnsanlık doğaüstü kuvvetlerin kendileriyle bağlantılı olduğuna, ihtiyaç anında bu varlığa yardım için dönebileceğini düşünmüştür.⁵³⁶ Toplulukların açıklayamadıkları tabiat olayları, ölüm ve doğum gibi durumları doğaüstü varlıklar ve güçlerle açıklamışlardır. Bu da “politeizm”, çok tanrıcılık sistemini oluşturmuştur. En erken toplumlara dayanan bu inanç biçimi, birçok farklı kültürde tek tanrılı dinlerin yükselişine kadar kendini göstermiştir.⁵³⁷

Din ile mitos arasındaki bağlantı üzerine birkaç açıklama sunulabilir;

Mitlerin, ilkel kültürlerdeki işlevi, inancın ifadesi olması, onu derinleştirilmesi ve gizemler içinde ahlakı koruyacak bir güce ulaşmasını sağlamaktır. Ayinlerin gerekliliği ve başarısının kefil olması ve insanlığa örnek olacak kuralları açıklamasından dolayı önemlidir. Mit, entelektüel bir anlatım ya da sanat olmaktan çıkarak antik inancın ve ahlakın bildirgesi haline gelmiştir.⁵³⁸

M. Eliade, din ve mitler arasındaki ilişki için mitlerin yaşanmasının dinsel bir hayatı kapsadığını söyler.⁵³⁹ Sıradan ve günlük yaşam, dini yaşamdan farklılık gösterir, mitolojik hikayelere özgü coşturucu ve anlamlı olayların tekrarlanması, doğaüstünün yaratıcı eylemlerinin yeniden tanımlanması olgusuyla ilişkilidir.⁵⁴⁰

E. Hamilton mitos ile din arasında bir ayrım ortaya koyar. Ona göre, gerçek mitos ile dinin doğrudan bir ilişkisi olamaz. Mitosların asıl ilişkisi olan konu doğadır ve doğa olayları ile öğelerinin nasıl oluştuğunu anlatır.⁵⁴¹

K. Armstrong da mitleri dinden ayrı tutup, teolojiyle değil de insan hayatıyla ilgili olarak incelenmesi gerektiğinden bahseder.⁵⁴² Ancak, ilkel insanın düşünce yapısında

⁵³⁵W.A. Haviland, H.E.L. Prins, D. Walrath, B. McBride (2008) Kültürel Antropoloji, Çev. İ.D.E. Sarıoğlu, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

⁵³⁶G. Tümer (1986). Çeşitli Yönleriyle Din, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 28.

⁵³⁷Y. Kılıç, H. H. Duymuş (2009) Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler), Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi/ Yıl: 13, Sayı: 1.

⁵³⁸B. Malinowski (2000) Büyü, Bilim ve Din, Çev. S. Özkan, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

⁵³⁹Eliade, **a.g.k.**, (1993).

⁵⁴⁰Eliade, **a.g.k.**, (1993).

⁵⁴¹Hamilton, **a.g.k.**, (2004).

⁵⁴²K. Armstrong (2006) Mitlerin Kısa Tarihi, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Merkez Kitapçılık.

doğa güçleri tanrılardı; toprak, hava, ay, güneş tanrıları doğanın kendisiydi. Doğanın anlaşılabilir gücü karşısında insan, buna bir anlam getirmeye çalışarak gördüklerini inançlara bağlayarak sistemleştirmiş, bu da zamanla din halini almıştır. Dolayısıyla, Antik Çağ dinlerinin mitoslardan beslendiği söylenebilir.⁵⁴³

Mit ve din, birbiriyle bağlantılıdır, iç içe geçmiştir ve birbirlerinden beslenirler. Ancak ikisi arasında bazı belirgin farklılıklar vardır. K. Armstrong bu konuda mitolojik hikayelerin dini ortamlarından ayrı değerlendirildiklerinde anlaşılabilir olduğunu söyler.⁵⁴⁴ M. Eliade ise Antik dünyadaki eylemlerin dindışı olarak değerlendirilemeyeceğini, anlamı olduğu kabul edilen her şeyin bir şekilde kutsal olan ile ilişki içinde olduğunu ve belirli bir amaç ile yapılan bütün eylemlerin antik dünya için bir ritüel olarak kabul edilebileceğini savunur.⁵⁴⁵

Din ve mitolojisinin bağlantısı üzerine A.R. Özkan da mitolojik hikayelerin uydurma masallar olarak reddedilmesi yerine, oluştukları çevrenin düşünce ve kültür evreni kapsamında anlamaya çalışmanın daha doğru olacağını söyler.⁵⁴⁶

İnançlar insanla başlar ancak toplumda hayat bulur. Din, sosyal organizasyon özelliği taşır, toplumun her kesimine ulaşabilmek için farklı yorumlara sahip olabilir, toplumun büyüklüğü ve başka toplumlarla iletişimi ile doğru orantılı olarak gelişir. Din, toplumların daimî bir parçası olmuştur, dinden ya da dini yaşayıştan uzak bir toplum yoktur.⁵⁴⁷ Din, ait olduğu toplumun yansımasıdır. İklim ve coğrafya, toplumların görüşleri ve ekonomileri ile bağlantılı olduğu gibi, karakterleri, dili, kültürü ve diniyle de ilişkilidir. Bütün dinler, ait oldukları toplumla yakından ilişkilidir, ait olduğu toplumu etkisi altına alıp kontrol eder, değiştirir. Toplumsal organizasyonlar ve tutumları dinin tesirindedir. Din, aile, kabile, boy ve millet gibi aidiyet ve birliktelik duygusunu uyandırır. Toplumların oluşumu, tarihsel gelişimi, dünyaya bakış açıları, doğal ve doğaüstü olanla ilişkilerini anlatan hikâyeler kültürel mirası oluşturur. Toplumu oluşturan gelenekler, büyük ölçüde kültürün parçası olan din tarafından şekillendirilir. Antik kültürlerin bayram ve kutlamaları din odaklıdır, ayin niteliği taşır.⁵⁴⁸ Din, bağlı olduğu

⁵⁴³Konuk, **a.g.k.**, (2008).

⁵⁴⁴Armstrong, **a.g.k.**, (2006).

⁵⁴⁵Eliade, **a.g.k.**, (1993).

⁵⁴⁶A.R. Özkan (2002) Din- Mitoloji İlişkisi, Ekev Akademi Dergisi, Sayı 11.

⁵⁴⁷H. Freyer (1961) Din Sosyolojisi, Çev. T. Kalpsüz, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

⁵⁴⁸Freyer **a.g.k.**, (1961), A. Dodurgalı (1995) Eğitim Sosyolojisi, İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları.

toplumdan etkilenirken bunu özellikle coğrafi ve sosyal konularda gösterir. Tarım odaklı toplumların “Toprak Ana” kültünü benimsemesi, anaerkil toplumlarda dişi tanrısal figürlere tapılması ataerkil toplumlarda eril figürlere tapılması buna örnek gösterilebilir.

Dinlerin temeli toplumdur ancak, din toplumu kökünden etkileyerek değiştirir ve ayrılmaz bir parçası haline gelir. Toplum, bireyler aracılığıyla kutsal olan ve kutsal olmayan olguları tanımlayarak dini yaratır. Oluşturulan ayrımlar, kutsal ve yasak olan kavramları toplumun merkezine yerleştirerek saygı, korku ve gizemi dine kazandırır. Din, yüce bir tanrıya inanmak değil kutsal sayılan şeylere inanmaktır. Dinin gelişimi önce kutsalın belirlenmesini, sonra kutsal olanla ilgili inançların örgütlenmesini ve son olarak da inançlara bağlı olarak ortaya çıkan ayin ve uygulamaları gerektirir.⁵⁴⁹

Bütün dinler kutsalı temsil eden dini sembollere sahiptir. Doğaüstü varlıkları ve güçleri olumlu şekilde kullanabilmek için dualar, şarkılar, danslar, ikramlar, kurbanlar gibi birçok farklı ibadet türlerini içerirler. Din, toplumların açıklayamadığı soruları cevaplar ve bireylerin dünyadaki varoluş sebeplerini açıklar. Toplamların kontrolü dışında olan doğal afetlerden ve ölümlerden korunabileceklerine, onları koruyacak doğaüstü varlıkların olduğuna inanmalarını sağlar. Belirsizlikle ve tehlikeler karşısında, korkuyu azaltacak cevaplar sunar. Ölüm düşüncesi karşısında ölümden sonra hayat kavramını sunar. Kutsal değerler yaratır ve bunları paylaşan tüm insanlar için bir araya getirici unsurlar oluşturur. Yasaklı davranış biçimlerinin cezalandırılacağına, belli davranışların ise ödüllendirileceğine inanılması toplumun belli değer yargılarına göre yaşamasını sağlar. Bu ortak değerler dinsel ayin ve törenlerle grup ruhu yaratılarak ve toplumsal kaynaşma sağlanarak pekiştirilir, toplumun istikrarı korunur.⁵⁵⁰ Dinin uygun biçimde yaşama yansıtılması, hayatı gizemleri ile birlikte uyum içinde sürdürebilmenin yoludur. Toplumun davranışlarının belirlenmesinde din, önemli bir unsurdur. Dini kurumlar, nasıl yaşanması gerektiğini gösterir ve ölüm karşısında insanlara güven verir.⁵⁵¹ İnsanın zihin yapısının ve dünya görüşünün şekillenmesinde belirleyici etkidir. Toplumu kontrol altında tutmak dinin önemli işlevlerinden biridir. Din “meşrulaştırma” yolunu kullanarak dinin toplum üzerindeki gücünün haklı sebebini vurgular. Antik toplumlarda devlet yöneticileri ve liderler yönetimde ilahi haklarının olduğunu bu

⁵⁴⁹Durkheim, **a.g.k.**, (2005).

⁵⁵⁰S. Dönmezer (1984). Sosyoloji, Ankara: Savaş Yayınları.

⁵⁵¹G.A. Lundberg, C.C. Schrag, O.N. Larsen (1970) Sosyoloji, Çev. Ö. Ozankaya, Ü. Gürkan, Ankara:Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını No: 19, 2 Cilt.

yöntemle açıklar. Yönetimdekilere itaatin dinin getirdiği bir görev, itaatsizliğin ise yasaklı olduğu topluma dayatılarak güç dinle meşrulaştırılır.⁵⁵²

Din ve toplum ilişkisi üzerine değerlendirmeler iki farklı düzeyde ele alınabilir. Birincisi toplumsal yapının din tarafından şekillendirildiği üzerine, diğeri ise dinin toplumun bir ürünü olduğu üzerinedir. Ancak toplumun bir parçası olan din, aynı zamanda toplum içi çatışmaların da sebebi olabilir. Toplumların, inananlar ve inanmayanlar olarak bölünmesine, iki tarafın çatışmasına sebep olan din ayırıcı bir işleve de sahiptir.⁵⁵³ Dinin bireyleri birbirine bağlaması ve bir cemaat oluşturmaları, bu dinin kurallarına uymayanı, sosyal veya coğrafi faktörler ile farklı olanı ötekileştirmesine neden olur. Din kendi içinde kültürel, coğrafi ve sosyal etkenlerden dolayı farklı yorumlanarak bölünebilir, mezheplere ayrılabilir. Bu da dinle desteklenen farklı grupların oluşmasına neden olur.⁵⁵⁴ Ancak dinin toplum içindeki birleştirici gücü, bölücü ve çatışma yaratan gücünden daha fazladır.⁵⁵⁵

İnanç ilkeleri, bireylerin hayatlarındaki davranışları, birbirleriyle iletişimlerini etkileyen semboller olarak görülür. Toplumun arka planında, kutsal kabul edilenin simgesi daima görülebilir. Berger, sosyal ilişkiler ve sembollerin bağlantılı olduğunu söyler.⁵⁵⁶ Ona göre sembollere anlamını veren dindir, sembolik bir bütünleştirici işlevi de dini ritüellerde görülür.⁵⁵⁷

Antik dinler, ait oldukları toplum içinde çeşitli örgütlenmeler aracılığıyla sağlamlaştıktan sonra, gelişip değişerek yayılmaya başlar. Yayılmadığı takdirde azalıp yok olabilir. Antik Yunan ve Roma fethettikleri toplumların dinlerini kendi bünyelerine dâhil ederek ele geçirilen toplumu kendi kültürleriyle etkiledikleri kadar, onlar da yeni kültürden etkilenmişlerdir. Din, toplumun farklı kesimlerini bir arada tutan sürekli gelişen ancak temeli aynı kalan kültürün temel taşlarından biridir.

Dinin toplum üzerindeki etkisi, birleştirici olmasının yanında “sosyal kontrol aracı” görevi görmektir. Antik toplumlardan bu yana din ve dinsel kurallar, toplumun hareketlerinin yasak ya da meşru olması durumunu belirleyen önemli faktörleri sağlamış

⁵⁵²P.L. Berger (1995). Dini Kurumlar, Çev. A. Çiftçi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı IX.

⁵⁵³D. Dursun (1992). Din Bürokrasisi, İstanbul: İşaret Yayınları.

⁵⁵⁴Freyer a.g.k., 1961.

⁵⁵⁵Ü. Günay (2017) Din Sosyolojisi, İstanbul: İnsan Yayınları.

⁵⁵⁶Berger a.g.k., 1995.

⁵⁵⁷Berger a.g.k., 1995.

ve denetlemiştir. Din, toplumların kabile yapısından çıkarak, bütünsel bir güç haline gelmelerini, tek bir figürün altında toplanmalarını ve koyulan kurallara uyarak, yönetimin emri altına girmelerini sağlayabilen bir unsurdur. Milletlerin oluşmasında ve devlet haline gelmesinde en önemli faktörlerden biri dindir.

Berger, dinin toplumsal işlevlerini başlıklar altında toplamıştır.⁵⁵⁸ Başta “sembolik bütünleştirme” işlevi gelir, bu daha önce bahsedildiği gibi toplumların belli değerler altında aidiyet ve bütünlük hissetmesini sağlayan işlevdir. “Toplumsal kontrol” işlevi, iki kısımda incelenir, “dış kontrol” aynı zamanda Weber⁵⁵⁹ tarafından “meşrulaştırma” adı altında değerlendirilen görevi üstlenir. Meşrulaştırma işlevi, toplumlarda belirli bir gücün kullanılmasının haklı gösterilmesini, bu hakkın açıklanmasını ve “rasyonalize” edilmesini sağlar. Toplum ahlakıyla ilgili, evlilik gibi kurumlar dinsel meşrulaştırma sonucu işlevsellik bulur. “İç kontrol” mekanizması ise, dinin sunduğu yaptırım ve kuralların bireyler tarafından bilinçsel olarak içselleştirilmesidir. Dini kuralların, bireylere vicdanen etki etmesi, içselleştirilerek köklü bir yer edinmesi, kişinin kendi dininin dışındaki yaptırımlardan etkilenme düzeyini azaltır. “Toplumsal yapılandırma” özelliği de sosyal hayatta kabul görmeyecek biçimde sınıflandırılmış ahlaki temele dayanan davranışların önlenmesini sağlamaktadır.

Sistemleşen dinler, toplum üzerinde bütünleştirme, denetleme, zihniyet kazandırma, sosyalleştirme, düzenleme ve kuşaklar arası zihniyet kazandırma işlevlerine sahiptir. Antik toplumlarda ise bunların yanında “iktidarı meşrulaştırma” özelliği de bulunur, bu özellik daha çok yönetici konumlarının büyük değer taşıdığı bölgelerde görülür.

Dinlerin bir diğer önemli işlevi de topluma “değerler sistemi” sunmasıdır. Bazı dinler dünyevi yaşam karşısında pozitif bir yaklaşım sergilerken, bazıları bunu önemsemez, onun yerine “sonraki yaşam”a odaklanır. Toplumsal yapı üzerinde koruma ve sürdürme rolleri üstelenen din, halkları olumlu etkilediği gibi zaman zaman olumsuz etkilere de yol açmıştır.

Toplumların ortaya çıkışı, dini etkilere bağlanabilir. Devletin, sanatın ve hukukun Antik toplumlarda din tarafından oluşturulduğu savunulabileceği gibi, bireylerin sosyal

⁵⁵⁸Berger a.g.k., 1995.

⁵⁵⁹M. Weber (1993). Sosyoloji Yazıları, Çev. T. Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları

davranışlarının temel kontrolü ve denetleyicisi rolünü de dinin üstlendiği söylenebilir. Weber'a göre, toplumun oluşmasını sağlayan, ekonomik ve politik nedenlerin üzerindeki baskı unsuru dindir.⁵⁶⁰

⁵⁶⁰Weber, a.g.k., 1993).

2.5.Tanrısalsal Figürler ve Temel İkonografik Şemalar

İnsanlık ortaya çıkışından beri doğayı kullanarak hayatta kalmıştır. Neolitik devrimle birlikte toprağa bağımlı bir yaşam tarzı geliştirdiklerinde, hayatlarının odağı tarım haline gelmiştir.⁵⁶¹ Bu tarım ve toprak odaklı yaşam da dini inançlarına yansımıştır.⁵⁶² İlk tapımlar, toprağın bereketi ve aynı zamanda bunun kadının doğurganlığına yansımalarıyla görülmüştür. İlk dinsel işaretleri gösteren kadın figürlerinin steatopik betimlemeleri, bereketi ve bolluğu, kadının toprak ile bağlantısı ve benzerliğini işlemektedir.

Tanrısalsal figürlerin antropomorfik olması düşüncesi de şüphesiz ki Mezopotamya dinlerinin bir parçasıdır.⁵⁶³ Bu tanrı betimleme sistemi, bölgeden çıkarak farklı toplumları da etkilemiş, Mezopotamya ile ilişkisi bulunan toplumlarda da bu kökle bağımlı ya da bağımsız olarak antropomorfik tanrısalsal figürler görülmüştür. Antik Çağda Doğu Akdeniz ve Ege coğrafyasında karşılıklı olarak kültürün ve dinin aktarıldığı önemli noktalar arasında Mısır, Anadolu, Girit, Kıbrıs ve Fenike bölgeleri bulunur, bu bölgeler coğrafi konumları nedeniyle farklı toplumların kültürlerinin aktarımı açısından köprü vazifesi görmüşlerdir.⁵⁶⁴

Antik kültürlerde kadın ve doğurganlık, toprakla ilişkilendirilmiştir. İlk dinlerin ve inancın odak noktası, hayatın oluşumundan sorumlu figürler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, kadının doğurganlığı hayatın kaynağı olarak kabul edilerek dini bir düşünce biçimini almıştır. Kadının doğurganlığı, toprağın bereketiyle eşleştirilmiş ve bunu simgeleyerek dişi tanrısalsal figürler ortaya çıkmıştır. Tapılan ilk tanrısalsal figürlerin dişi formdaki “Toprak” olması ve bu figüre “Ana” olarak hitap edilmesi nu düşünceyi desteklemektedir.⁵⁶⁵ Antik Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Anadolu ve Ege kültürleri mitolojide bir “toprak ana” ile onun eşi olan dölleyici “gök tanrı” imgesine sahiptir. Bu düşünce sistemi, tarıma dayalı toplumlarda yağmurun hayat verdiği toprağın, yaşamın devamlılığı için son derece önemli olmasından kaynaklanır.⁵⁶⁶

⁵⁶¹Childe, **a.g.k.**, (1995).

⁵⁶²Eliade, **a.g.k.**, (2007).

⁵⁶³Eliade, **a.g.k.**, (2000).

⁵⁶⁴Kılıç ve Uncu, **a.g.k.**, (2011). s.183-201

⁵⁶⁵J. Campbell (2003). Batı Mitolojisi; Tanrının Maskeleri, Çev. K. Demiroğlu, Ankara: İmge Yayınları

⁵⁶⁶M. Eliade (2003). Dinler Tarihine Giriş, Çev. L. Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınları

Anadolu’da antik toplumlar, toprağı hayatlarının merkezine oturtarak dini düşüncelerini bunun etrafında şekillendirmişlerdir. Toprak onlar için doğurganlığın, bereketin ve sonsuz sürekliliğin sembolü olmuştur.⁵⁶⁷ Bu düşünce “toprak ana” ve “ana tanrıça” figürlerinin oluşmasına neden olmuş, dişil tasvir edilen toprağın tanrıça olarak tapılması yaygınlaşmıştır.⁵⁶⁸ Platon, toprak ve kadın ilişkisini “Kadın, toprağı taklit eder.” ifadesiyle açıklamaktadır.⁵⁶⁹ Antik toplumlar, kadın bedenini toprak için bir metafor olarak görerek, inançlarını bu düşünce kapsamında biçimlendirmişlerdir. Toprağın kutsallığı, kadının kutsallığı ile bağlantılı görülmüştür.⁵⁷⁰

Ana Tanrıça düşüncesi, Antik çağ boyunca kadına yüklenen mitolojik bir fikir olarak varlığını sürdürmüştür. Bu fikir, bereketin ve doğurganlığın kutsallığının sembolü olan dişi tanrısal figürlerin anaerki düzenin terk edildiğı dönemlerde bile dişi figürlerin uzun bir süre boyunca kutsal kabul edilmesine neden olmuştur.⁵⁷¹ Anadolu kültürlerinde, Ana Tanrıça kültü bağlamında dişi tanrısal figürler Paleolitik ve Neolitik Dönemlerden itibaren tapım görmüştür.⁵⁷²

Kök olarak Anadolu tanrıçayı almış, başka kültürlerce onunla eşitlenmiş ya da bağımsız kökenli tanrıçalar evrensel olarak tanımlanabilecek birtakım ikonografik özellikleri ve mitoslarında işlenen konuları tarih boyunca coğrafyalar arasında paylaşmışlardır.

Antik Çağ düşüncesinde kadın, üretkenliği sebebiyle bereket ve toprağı sembolize etmiştir. Bereketle ilişkilendirilen kadın formu, üretkenliğin doğaüstü bir düşünceyle bu yönünü vurgulamak adına abartılı formlarda betimlenmiştir. Tanrıça imgesi, “kadın” cinsini temsil eden steatopik olarak isimlendirilen betimlemelerde abartılmış göğüsleri, kalçaları ve göbeğı olan, bereketi sembolize edecek biçimde fazlasıyla şişman olarak tasvir edilmiş figürlerdir.

⁵⁶⁷M.K. Fidan (2013). Ana Tanrıçalardan Bakire Meryem’e: Kadının Mitolojik Öyküsü, II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi- Bildiriler Kitabı IV, s.927-944; F. Berktay (2000). Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın. İstanbul: Metis Yayınları

⁵⁶⁸A.C. Olgunlu (2004). Ana Tanrıça’dan Hz. Mevlana’ya, İstanbul: Simurg Kitapçılık

⁵⁶⁹N. Loraux (2005). Tanrıça Nedir?, Ed. G. Duby ve M. Perrot, Çev. A. Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 33-64

⁵⁷⁰Eliade, **a.g.k.**, (1991).

⁵⁷¹M. Ateş (2002). “Neolitik Dönem Sembolizmi ve Çatalhöyük”, Arkeoloji ve Sanat 107: 41–46.

⁵⁷²Roller, **a.g.k.**, (2004).

Ege coğrafyasının dişi tanrısal figürlerini incelerken, bunların köklerini oluşturan ilk tanrıçalara, Ana Tanrıçalara ve Anadolu’da bu tapımın en erken örnekleri olarak belirlenen bereket ve doğurganlık ile ilgili dişi tanrısal figürlere değinmek önemlidir, bu konuda önceki bölümlerde yapılan açıklamaların yanı sıra aşağıda daha ayrıntılı bir inceleme yapılmıştır.

Çatalhöyük’te⁵⁷³ Ana Tanrıça motifi çok yaygın olarak görülmektedir, bu figürler genellikle abartılmış uzuvlarıyla (steatopik), iri göğüslü ve şişman bir vücut yapısına sahiptir. (Görsel 5)

Bu figürlerden bazıları, tanrıça betimlemelerini sonraki dönemlerde de takip eden “hayvanlar hâkimesi” özelliği vurgulayacak biçimde, Leoparlı tahtında oturan Ana Tanrıça’yı betimler. (Görsel 5) MÖ 6.binyılın ilk yarısına tarihlenen bu figür, pişmiş topraktan yapılmış,⁵⁷⁴ tanrıçanın tipik iri yapılı görünümüne sahiptir. Oturduğu tahtın iki yanında aslan ya da panter olan iki hayvan betimlenir, Tanrıça ellerini bu hayvanların başında tutar. Bu tasvir, Tanrıçanın hayvanlar üzerinde bir yaptırımını olduğunu, Potnia Theron olarak betimlendiğini gösterir.⁵⁷⁵ Bu oturan tanrıça heykelciğinin bacaklarının arasında bulunan insan başına benzeyen parça da muhtemelen yeni doğan ya da doğmakta olan bebeği sembolize ederek tanrıçanın doğurganlık yönünü vurgulamaktadır.⁵⁷⁶ Bu figürün, tanrıçanın hayvanların hakimi rolüne işaret eden aslan/leopar betimlemeleri, Minos, Hitit ve Phryg tanrıçalarında da leopar ya da aslan tipli vahşi hayvanlar ile arasındaki ilişkinin devam ettiğini göstermektedir. Bu hayvan betimlemeleri Phrygia’da zamanla aslan formunu alarak, kaya tasvirlerinde kendini göstermiştir.⁵⁷⁷ (Görsel 29) F. Işık Ata Tanrıçayı simgeleyen aslan ya da leoparın, Çatalhöyük’te başlayarak sonraki dönemler de onunla özdeşleştiğini söyler.⁵⁷⁸ Betimlenen tanrıçanın verimlilik ve bereket özellikleri onun sonraki dönemlerde de doğurganlık ve üreme ile ilgili tanrıçalarla ilişkilendirilmesinin sebebidir.

⁵⁷³J. Mellart (2000) Çatalhöyük: Anadolu’da Bir Neolitik Kent/A Neolitik Town in Anatolia, Çev. G. B. Yazıcıoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık

⁵⁷⁴Kulaçoğlu, **a.g.k.**, (1992).

⁵⁷⁵M. J. Vermaseren (1977). Cybele and Attis: the Myth and Cult, London: Thames and Hudson, s. 15

⁵⁷⁶Z. İndirkaş (2001) Ana Tanrıçalar, Kybele ve Çağdaş Türk Resimlerindeki İzdüşümleri, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s.4

⁵⁷⁷F. Işık (1999) Doğa Ana Kubaba: Tanrıçaların Ege’de Buluşması, İstanbul: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, s.12

⁵⁷⁸Işık, **a.g.k.**, (1999). s.12

Kyklad adalarından da steatipik kadın figürinleri ele geçmiştir. Bu figürinler, MÖ 5000 yıllarına tarihlenir ve Anadolu'dan bağımsız halde gelişmişlerdir. Bu figürinler Ana Tanrıça olarak görülen, kadının ve ona atfedilen steatipik formun evrenselliğine işaret eder. (Görsel 21)

Çatalhöyük'teki MÖ 6. binyılın ilk yarısına tarihlenen bir başka heykelcik (Görsel 6) Ana Tanrıçanın stilize bir versiyonudur, bu heykelciğin renginin siyah olması, yüzünün kazıma çizgiler ile belirtilmesi genellikle Kybele kültü ile ilişkilendirilen siyah idol renginin ve görüntüsünün, sonraki dönemlerde Phryg'de varlığını devam ettirmiş olmasına işaret edebilir.⁵⁷⁹

Yine Çatalhöyük'te ele geçen, diğer iki figürle aynı döneme, MÖ 6. binyılın ilk yarısına tarihlenen bir başka örnek de İkiz Tanrıça heykelciğidir. (Görsel 7) Mermerden yapılmış bu heykelcikte birbirine yapışık halde iki Tanrıça betimlenmiştir. Çift gövdede iki kolu bulunur ve oturur haldedir, iki başta da gözler ve burun çizgisel olarak işlenmiş, göğüsleri kabartma, gövdenin alt kısmı blok şeklindedir.⁵⁸⁰ Bu eserle ilgili yapılan yorumlar arasında kadın ve erkeğin ayrılmaz bütünü temsil ettiği ya da bir gövdeden çıkan iki başın kadının doğumla birlikte vücudundan ayrılan bir bebeği sembolize ettiği görüşleri genel olarak kabul görmektedir.⁵⁸¹ Ancak betimlemede iki çift göğsün bulunması, iki figürün de kadın olduğunu, bu da bir kadının kız çocuk doğurduğunu göstermektedir. Bu eser ile Alacahöyük'te bulunan altından yapılmış ikiz tanrıça heykelciği (Görsel 8) arasında, F. Işık tarafından kurulan ilişki, ikiz tanrıça geleneğinin Demir Çağ'da Phrygia'da kendine has bir biçim alarak Phryg Yazılıkaya kaya tahtları arkalıklarındaki görselde (Görsel 9) devam ettiği savunulur.⁵⁸²

Bu ikizlik, daha sonra Yunan myhtoslarında görülen Demeter – Persephone arasındaki ilişkiye⁵⁸³ paralel bir inanın temlerine işaret ettiği savunulabilir. Bu ikiz tanrıçaya bir başka örnek de Girit'te Myken Uygarlığına ait, anne ve kızı simgeleyen heykelciktir, (Görsel 10) figürün Demeter – Persephone ikilisini sembolize ettiği, bu geleneğin Anadolulu ikiz tanrıçanın devamı niteliğinde olduğu savunulabilir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹Işık, **a.g.k.**, (1999). s.16

⁵⁸⁰Kulaçoğlu, **a.g.k.**, (1992). s.167

⁵⁸¹C. Albayrak (2007). Anadolu'da Kybele-Attis Kültü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi

⁵⁸²Işık, **a.g.k.**, (1999). s.15

⁵⁸³Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.85

⁵⁸⁴İndirkaş, **a.g.k.**, (2001). s.5

Tanrıçayla birlikte işlenen önemli sembollerden biri olan leopar ve aslan figürleri, Çatalhöyük'te, sıra kabartmalarda insan olarak gösterilen tanrıçaların yanında eşlikçi olarak betimlenmiştir.⁵⁸⁵ Burada Leopar Tapınağında karşılıklı duran leopar çiftinden (Görsel 11) soldaki daha şişman ve kısa yapılmış ve gebe olarak gösterilmiştir, bu yırtıcı hayvanın doğurgan tanrıçayı simgelediği düşünülebilir.⁵⁸⁶ VIB tabakasındaki bacaklarını yukarı kaldırmış leopar kabartması da (Görsel 12) leopar şeklinde betimlenen Tanrıça ve bu hayvan arasındaki ilişkiyi ortaya koyan örneklerden biridir. İlerleyen çağlarda Anadolu'da tanrıçayı sembolize eden hayvanlardan biri olarak leopar ve aslan tekrar tekrar karşımıza çıkacaktır. Hititli Hepat ve Phrygli Kybele'nin sembolü aslan ve leopardır. Alacahöyük ve Çatalhöyük'te tanrıçanın leoparı ile birlikte gösterilen boğa da Hititli Teşup daha sonra da Yunanlı Zeus'un simgesidir. Yani leopar ve aslan tanrıçayı, boğa da tanrıyı sembolize etmektedir.⁵⁸⁷

Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olan Hacılar'da da kadın heykelcikleriyle Çatalhöyük'teki tanrıça geleneğini sürdürüldüğü görülür.⁵⁸⁸ Neolitik Çağın ardından tanrıça heykelcikleri artarken, erkek heykelcikleri azalmıştır, hayvanlar ve çocuklarla birlikte betimlenen tanrıça; ayakta, oturmuş, uzanmış veya doğum yaparken tasvir edilmiştir.⁵⁸⁹ Yine bu yerleşimde de pişmemiş topraktan yapılmış heykelcik, (Görsel 13) tanrıçayı bir taburede oturmuş halde, önceki örneklerde olduğu gibi şişman formu, kucağında ise bir leopar ile betimlemektedir.⁵⁹⁰

Çatalhöyük ve Hacılar'dan örnek olarak gösterilen bu heykelcikler, Ana Tanrıça inancının Anadolu'da MÖ 7000-5500 yıllarına kadar gittiğini göstermektedir, bu da Anadolu halklarının Ana Tanrıça fikrinin Mezopotamya'dan önce bu bölgede bilindiğine işaret eder.⁵⁹¹

Antik Yunanlar kendilerini tek bir millet olarak görmemiş, benzer idealleri olan şehir devletleri olarak yaşamışlardır. Bu ayrılık, pantheonlarına da yansımış, değişik bölgelerde temelinde aynı karakter olan figürler, farklı unvanlarla anılarak Yunan

⁵⁸⁵Mellart, **a.g.k.**, (2000). s.75

⁵⁸⁶Mellart, **a.g.k.**, (2000). s.94

⁵⁸⁷Albayrak, **a.g.k.**, (2007).

⁵⁸⁸Kulaçoğlu, **a.g.k.**, (1992). s.11

⁵⁸⁹B. Kulaçoğlu (1993). "Anadolu'da Neolitik Dönem Tasvir Sanatı-II", Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılı: 25-41. s.26

⁵⁹⁰Kulaçoğlu, **a.g.k.**, (1992). s.177

⁵⁹¹Albayrak (2007).

coğrafyasında aynı anda aynı karakterlerin farklı versiyonlarının kültlerinin oluşmasına neden olmuştur.

Genel anlamda Ege ve Doğu Akdeniz coğrafyasında dinin ve tapımların ilk basamağı toprak ve onunla bağlantılı Tanrıça figürleri olmuştur. Bu figürler temel ikonografik şemada evrensel olarak tanımlanabilecek birtakım özellikler sunmuşlardır. Bu özellikler temel olarak toprak ve dağ ile bağlantılı tarım kökenli bereket sembolleri, kadın ve analık ile alakalı doğurganlık ve verimlilik sembolleri, aşk, cinsellik ve evlilik ile ilgili semboller, ölümün ve yeniden doğumun dişi figür ile toprak, tarım ve mevsimsel döngülerle ilgili olduğuna işaret eden sembollerdir. Bunların yanında tanrıça genellikle vahşi hayvanlar ve avcılıkla ilgili temalar içinde de işlenmiştir.

Çalışmanın konusu kapsamında kök olarak ele alınmış dişi tanrısal figürler daima kadınlıkla ve bereketle ilgili özellikler taşımışlardır. Sümer’de aşk tanrıçası İnanna, analıkla ilişkili Ninmah ve Nammu, Asur ve Babil’de aşk ve savaş tanrıçası İştar, Fenike’de Astarte, Hitit’te güneş tanrıçası Arinna ve Hepat, Phryg’de Kybele ve Anadolu eşleşmeleri, Minos’da Yılanlı Tanrıça, Mısır’da İsis, Hathor, Ma ve Yunan kültürünün birçok dala ayrılmış tanrıça figürleri genel olarak benzer temalar altında tapım görmüşlerdir.⁵⁹²

Bu dişi tanrısal figürler yakın özellikler taşımalarının ve görevlerinin olmasının yanında yine karşılarında benzer eril figürler bulunması açısından da benzerlik göstermişlerdir. Ana Tanrıça, toprak ile ilişkilidir ve farklı coğrafyalarda onun yanında bulunan eşi eril figür de genellikle gökyüzü ile alakalı olmuştur. Bu eril figür gökle ilgili olmasının yanında, tarımla ilgili tanrıçanın yanında hayvanlarla ve genellikle boğa ile ilintili savaşçı yönü olan bir figürdür. Zeus, köken olarak Hint-Avrupalıdır, göğün kozmik kişileştirilmesidir.⁵⁹³ Eliade, Homeros’un Zeus’u “uçsuz bucaksız göğün” tanrısı ve “insanların, tanrıların babası” olarak tanımladığından bahseder, Zeus ne evreni ne de hayatı yarattığı halde, tanrılar pantheonunun tartışmasız lideri ve evrenin egemeni olarak görülür.⁵⁹⁴ Erken dönemlerde eril göksel figür her ne kadar tanrıçanın yanında yer almış olsa da asıl üstün olan tanrıcadır. Sonraki dönemlerde, özellikle Yunan kültüründe tanrı

⁵⁹²Demirdağ, a.g.k., (2017). s.6-18

⁵⁹³Eliade, a.g.k., (2000). s.42

⁵⁹⁴Eliade, a.g.k., (2000). s.42

Zeus yerel tanrıçaların iktidarının yerine gelerek pantheonun başına oturmuştur, bu önemli değişim ve geçiş sürecine ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

Antik Çağ mitosları, dini inanç sistemiyle iç içedir, dolayısıyla Mezopotamya'nın farklı kültürlere aktardığı öğeler arasında mitoslar da bunudur. Çivi yazısının yaygınlaşması ve çevirilerle, Hititler, Urartular, Hurriler ve Suriye-Filistin hattı üzerindeki halklar, Mezopotamya yazıtlarını kendi dillerine çevirmişler ya da taklitlerini oluşturmuşlar, böylece bu mitosları kendi kültürlerine katmışlardır. Birçok Antik Çağ toplumu gibi Yunanlar da bu edebi akımdan etkilenmiş, Mezopotamya kökenli tanrısal figürlerden etkilendikleri gibi, bu tanrısal figürler hakkında yazılmış olan değerler ve mitoslardan da etkilenmişlerdir.⁵⁹⁵

Antik Ege ve Doğu Akdeniz coğrafyalarında sık görülen, farklı köklerde olsalar da benzerlik taşıyan birtakım mitoslar bulunur. Bunlardan bazıları, evrenin ya da dünyanın yaratılması ile ilgili Parthenogenesis temalı mitoslar, pantheonların baş tanrı ve tanrıçası kabul edilen figürlerin ya da tanrıça ile kralın evliliğini konu olan Hieros Gamos (kutsal evlilik)⁵⁹⁶ temalı mitoslar, Ana Tanrıça temalı karakterin eşi olarak kabul edilen figürün yeraltına inmesi ve tekrar yeryüzüne çıkması ile bu yolculuğun mevsimsel döngülere işaret etmesi temalı mitoslar. Bu mitosların tasvirlerine en güzel örnekler Anadolu'ya ait İnandık ve Bitik vazolarındaki betimlemelerdir.

Hititlere ait olan İnandık vazosunda tanrıça Hepat ve eşi Teşup'un kutsal evliliği anlatılmıştır. (Görsel 49) Hititlerin Mezopotamya'dan alıp benimsedikleri toprağın döllenerek doğanın bereketinin sağlanması düşüncesi İnandık vazosu üzerinde Hieros Gamos sahnesi olarak işlenmiştir. Eski Hitit Krallık dönemine ait İnandık Vazosu pişmiş topraktan yapılmıştır, üzerinde kabartma olarak işlenmiş renkli figürlerle, frizler halinde dört sahne ile Hieros Gamos töreni anlatılmıştır.⁵⁹⁷ (Görsel 50) En aşağıdaki frizde düğün yemeği ve sıvı adakların hazırlanma sahnesi, ikinci frizde adakların tanrı ve tanrıçaya sunumu işlenir. İkinci frizde solda muhtemelen Tanrıça Hepat olan figüre içki sunusu yapılırken sağında göğün ve fırtınaların tanrısı Teşup'a bir boğa kurban edilmektedir.

⁵⁹⁵Bilgiç, a.g.k., (1982).

⁵⁹⁶Erhat, a.g.k., (2011).

⁵⁹⁷T. Özgüç (1988). İnandıktepe: Eski Hitit Çağında önemli bir kült merkezi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Üçüncü frizde tanrı ve tanrıça tapınak içindeki yataklarında betimlenir. Dördüncü frizde ise, kutsal birleşme canlandırılırken bu sahnenin kutlanması işlenmiştir.

Bitik vazosu da Eski Hitit Krallık dönemine aittir. (Görsel 51) Bu vazodaki betimlemenin ilk sahnesinde kutsal mekâna götürülen sunuların taşınması ve düğün alayı gösterilmiştir.⁵⁹⁸ İkinci sahnede saray ya da tapınak balkonu altında tanrı ve tanrıça otururken, tanrı elinde tuttuğu içki kabını tanrıçaya sunmaktadır, sağ eliyle de tanrıçanın duvak/peçesini açar.⁵⁹⁹

Evrenin ya da dünyanın yaratılmasını konu alan mitoslarda gerek Mezopotamyalı gerek Yunan geleneklerine ait olsun, genellikle dişi bir tanrısal figürü ele alır. Parthenogenesis (kendi kendiliğinden doğurma)⁶⁰⁰ ile evreni oluşturmaya başlayan, evrendeki ilk olan tanrıça, önce kendine bir eş yaratır. Bu eş ile birleşerek başka tanrısal figürler yaratmaya başlarlar. Sonradan tanrıça tarafından yaratılan eril eş, tanrıçanın eşiti kabul edilir.

Hieros Gamos temalı mitoslar, genellikle pantheonların baş tanrı ve tanrıçası arasında, bazen de sembolik olarak kutsal tanrıça ile ilah olarak değerlendirilen kral arasında gerçekleşen bereketi sembolize etme amaçlı evlilik törenlerini işler. Bu konuda öncelikle Sümerler'de İnanna ve Dumuzi, (Görsel 99) arasında işlenirken, Yunan kültürüne gelindiğinde Hera ve Zeus arasında işlenmiştir. (Görsel 65) Bu temanın konu alındığı en ünlü örnekler Hititlere ait İnandık (Görsel 49) ve Bitik (Görsel 51) vazoları üzerindeki tasvirlerdir.

Tanrıça ve eşinin yeraltına inmesi temalı mitoslar ise mevsimsel döngüyü sembolize etmiştir. Yunan kültürünce bu hikâye Demeter ve kızı Persephone'yi konu alırken, Anadolu'da Kybele ve eşi Attis, Mezopotamya'da İştar ile eşi Tammuz aynı hikâyede başrol oynamışlardır.

Tüm bu farklı kültürlerin ortak hikayeleri sayılabilecek mitoslar ve bahsedilen karakterler, ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

⁵⁹⁸T. Özgüç (1957). "The Bitik Vase", *Anatolia* C.2

⁵⁹⁹C. Çetin (2006). Antik Çağ'da Hieros Gamos Ritüeli, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 6, s.99-110

⁶⁰⁰Erhat, a.g.k., (2011).

Antik Doğu ve Antik Batı arasında aktarılan belli başlı tanrıçalar ve dişi tanrısal figürler, benzer betimlemeler ve mitoslarla zaman içinde kökeninin ana hatlarını koruyarak farklılaşıp değişmiş, bazen birbirinden bağımsız olarak benzer formlarda farklı coğrafyalarda görülmüş, bazen de Mezopotamya’da gördüğümüz figürler, daha sonra Yunan kültüründe tekrar karışımıza çıkmıştır. Aktarılan figürlerin izleri başka coğrafyalarda benzer mitoslar ve ikonografik şemalar içinde tekrar tekrar görülebilmektedir. Bu tez kapsamında ele alınacak olan Ege coğrafyasındaki dişi tanrısal figürler, Anadolu ve Doğu Akdeniz’deki kökenlerinin benzerlikleri ve izleri sürülebilen karakterlerdir. Bu dişi tanrısal figürlerin Doğu Akdeniz ve Mezopotamyalı benzer ve bazı noktalarda kökenlerini oluşturan figürlerin temel hatları aşağıdaki gibidir.

2.5.1. Mezopotamya Kökenli Tanrıçalar

Mezopotamya dini sisteminin kurucusu olarak kabul edilen Sümerler, aynı zamanda bölgenin ilk gelişmiş uygarlığı olarak görülür.⁶⁰¹ Sümerler, MÖ 4000'den beri bölgede varlıklarını sürdürmüşler, muhtemelen buraya da kuzeyden gelip yerli halkı etki altına almışlardır.⁶⁰² Mezopotamya inancına göre, tanrısal figürler arasında hiyerarşik bir sistem vardır. Bu sistemde, her figürün kendine has görev ve kabiliyetleri bulunur ve bu görevlere göre evrenin yönetiminin bir kısmından sorumludurlar.⁶⁰³

İnanna

Özellikle Yunanlı Aphrodite ile ilişkilendirilen en erken figürlerden biri Mezopotamya'nın ilk dini sistemini oluşturan Sümerler'in kendi dillerinde "İnanna" olarak adlandırdıkları tanrıçadır. İnanna, aşk, verimlilik, cinsellik tanrıçası, göğün ve yeryüzünün hakimesidir.⁶⁰⁴ (Görsel 67)

Sümer pantheonunda Gökyüzü tanrısı Anu'nun kızı, Dumuzi'nin kardeşi ve hayat arkadaşı olarak kabul edilir.⁶⁰⁵ Bu tanrıça kültürler arası etkileşimle Anadolu'ya geldiğinde buradaki dişil figürlerle eşleşerek özelliklerini Kybele ile bütünleştirmiştir.

İnanna, aynı zamanda cinsellik ve aşk tanrıçasıdır, tapınak fahişelerinin koruyucusudur.⁶⁰⁶ Tapınak fahişeleri, kendilerini tanrıçaya adadıklarını göstermek için Uruk'taki tapınakta kişilerle cinsel ilişkiye girerlerdi, bu davranış da bereket ve çoğalma kültürle ilişkilidir.⁶⁰⁷ İnanna, bereketin ve üremenin tanrıçası ve koruyucusudur, çağlar boyunca bu görev daima "kutsal dişilere" verilmiş, dişi tanrıçalar tarafından korunmuştur.⁶⁰⁸ İnanna'nın temel atribüleri İştar gibi yıldız ve aslandır. İnanna çoğu

⁶⁰¹Hooke, **a.g.k.**, (1993).

⁶⁰²Eliade, **a.g.k.**, (2000).

⁶⁰³Bottero, **a.g.k.**, (2009). s. 111-113

⁶⁰⁴S. N. Kramer (1998). Tarih Sümer'de Başlar, Çev. M. İ. Çığ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

⁶⁰⁵Hooke, **a.g.k.**, (2002).

⁶⁰⁶Hooke, **a.g.k.**, (2002).

⁶⁰⁷M. İ. Çığ (1998). İnanna'nın Aşkı: Sümerler'de İnanç ve Kutsal Evlenme, İstanbul: Kaynak Yayınları

⁶⁰⁸E. Caner (2004). Kutsal Fahişeden Bakire Meryem'e -Toprak ve Kadın, İstanbul: Su Yayınları, s.67-69

zaman aslan figürlü bir tahtta otururken betimlenmiştir.⁶⁰⁹ Yıldız betimlemesi, tanrıça ile bir tutulan Venüs ile ilişkilidir, aslan ise İnanna'nın savaşçı yönünü vurgulamaktadır.

İnanna, ana ve yaratıcı tanrıça olarak görülmesinin yanında kindar ve hiddetli olarak da tanımlanırdı. Aşkın ve sevginin tanrıçası aynı zamanda öfkenin ve intikamın da yüzü olarak bilinirdi. Mitoslarında onu aldatan Dumuzi'den intikam aldığı görülür, İnanna'nın şiddetli bir yüzü de vardır.⁶¹⁰

Tanrıça İnanna'nın yılan tapımıyla çok yakın bir ilişkisi vardır, MÖ 4000lerden kalma tasvirlerde, yılan başlı bir kadın olarak betimlenen İnanna, 3. ve 4. binyıllarda görülen yılanlarla çevrili çanak çömlekler de İnanna'ya işaret eder.⁶¹¹

İnanna başlangıçta, sadece aşk tanrıçası olarak görülmüştür, ilerleyen dönemlerde ise bu özelliğinin yanında “av ve savaş” tanrıçası olarak savaşçı özellikleri de kendisinde toplayarak diğer tanrıcaları kendine katmıştır.⁶¹² Kültürler arası etkileşim sonucunda İnanna önce İştar'a dönüşmüş, ardından Hititler'e aktarılmıştır. İnanna ve eşi Dumuzi ile daha sonra işlenecek olan yeraltı dünyası ile ilgili mytlerle bağlantılıdır.

İnanna, Hieros Gamos (Kutsal Evlilik) geleneklerinin oluşmasındaki önemli faktörlerden biridir. Uruk Kralı Dumuzi ve tanrıçanın evlenmesi sayesinde ülkenin bereketinin artacağı inancı ile Uruk'un dördüncü kralı Dumuzi'nin “çoban tanrı” ilan edilmiş ve tanrıça ile evlenmek üzere seçilmiştir.⁶¹³ (Görsel 99) Sümer mitolojisinde mevsimsel döngülerle ilişkilendirilen kutsal evlilik ritüellerinin ve bereketin tanrıçası olması diğer özelliklerine baskın gelmiştir.⁶¹⁴

İnanna bu konuda yapılan çalışmalarda sık sık Yunanlı Aphrodite ile eşleştirilmiştir, ikisi de aşk ve cinselliği temsil eden tanrıçalardır. Ancak İnanna'nın savaşçı yönü Yunan kültüründeki Aphrodite'ye geçmemiştir, bu özellik onun yerine tanrıçanın bölünen işlevlerinden biri olarak Athena tarafından devralınmıştır. İnanna, savaşçı yönüyle Athena'ya, aşk ve cinsellik yönüyle Aphrodite'ye yakındır.

⁶⁰⁹V. Zingsem (2007). Lilith- Adem'in İlk Karısı, Çev. Devrim Doğan Yüzer, İzmir: İlyayayınevi, s.27

⁶¹⁰M. S. Smith (2014). Ashtart in Late Bronze Age Syrian Texts, Ed. D. T. Sugimoto, Transformation of a Goddess-Ishtar-Astarte-Aphrodite, Academic Press Fribourg, Fribourg Switzerland

⁶¹¹M. Stone (2000). Tanrılar Kadınken, Çev. Nilgün Şarman, İstanbul: Payel Yayınları, s.223

⁶¹²Smith, a.g.k., (2014). s.33-85.

⁶¹³Kramer, a.g.k., (2002).

⁶¹⁴K. Tansuğ ve İ. Özel (1949) “Sümerlinin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış”, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve TarihCoğrafya Fakültesi Dergisi, C. VII, S. 4

Ereškigal

“Yeraltı Dünyasının Kraliçesi” Ereškigal, İnanna’nın kız kardeşi, Ninazu ve Nungal’ın annesidir. Daha geç anlatımlarla tanrıçanın yeraltı tanrısı Nergal ile evlendiği görülür ancak erken dönemlerde Nergal’in, Ereškigal’in yeraltı hükümdarlığını zorla ele geçirdiği anlatılır. (Görsel 70) Ereškigal bazen Allatu ya da Laz olarak da anılır.

Ereškigal diğer tanrıların arasına katılmayan, yeraltı dünyasında yaşayan bir figürdür. Bazı anlatımlarda Ereškigal’in yeryüzüne çıkamadığından ve diğer tanrıların da yeraltına inemediğinden bahsedilir, tanrıça yeraltında yalnız ve mutsuz olduğundan yakını. Yeraltında yalnız olan Ereškigal mitoslarından birinde Nergal tarafından kandırılır ve Nergal, Ereškigal’in tahtına ortak olur. Ereškigal bekaretini kaybettiğinde, yeraltındaki hükmünü de kaybettiğinden yakınlıkla bu yüzden Nergal ile evlenmek istemiştir.⁶¹⁵ Mezopotamyalı Ereškigal, Yunan mitolojisinde Hekate ile eşleştirilmiştir.

Nammu

Nammu ya da Namma, dünyayı ve cenneti yarattığına inanılan Sümer deniz tanrıçasıdır. Daha sonra Babil etkili Tiamat’ın erken versiyonudur. Nammu, yeryüzü Ki ve gökyüzü An’ı oluşturan ilk temel tanrıçadır. Sümer mitolojisinde daha çok Nammu ve An’ın oğlu Enki’nin üstlendiği görevlerin erken dönemde ona ait olduğu düşünülür. Nammu, “tanrıları doğuran” tanrıçadır.

Mezopotamya mitoslarında çok öne çıkmayan tanrıça Nammu, genel olarak yalnızca “Ana Tanrıça” rolündedir, her şeyi doğuran özellikle de “büyük tanrıları doğuran” olarak anılır ve kabul görür. Bu açıdan Gaia ile benzerlik göstermektedir, ikisi de mitoslarda çok öne çıkmaz ancak evrenin yaratımında önemli roller oynamışlardır.

Ninhursag

⁶¹⁵S.F. Adalı ve A. T. Görgü (2015). Tanrılardan Bir Aşk Öyküsü: Nergal ile Ereškigal, Anadolu ve Mezopotamya’da Yeni Yıl Bayram Eğlence, Aktüel Arkeoloji Dergisi, 43, s.62-65

Ninhursag, Sümer pantheonlarında baş tanrıçadır.⁶¹⁶ Ninhursag adı “(Kozmik) Dağın Kraliçesi” anlamına gelmektedir. Sümer pantheonunda An ve Enlil’den sonra anılan en önemli tanrıçalardan biridir.⁶¹⁷

Tanrıçanın da İnanna gibi ilerleyen dönemlerde Yunanların dışı tanrıçalarına kaynak olduğu bazı araştırmacılar tarafından savunulur.⁶¹⁸ Bu düşünce, bahsi geçen tanrıçanın da bereketle ilgili olmasından ve çocuk bakımı üzerine yoğunlaşmasından dolayıdır. Evrensel olarak dışı tanrısal figürlere yüklenen Toprak Ana görevi, bereket kültürüyle alakalıdır.⁶¹⁹ Ninhursag “Kutsal Dağın Kadını/Kraliçesi” olarak anılır, toprakla ilişkilidir. “Cennetin Ulu Hanımı” olarak bahsedilir ve Sümer krallarının Ninhursag tarafından sütle beslendiğinden bahsedilir. Ninhursag, daha sonra İnanna, ardından da İştar ile özdeşleştirilmiştir, Yunan mitolojine gelindiğinde Ninhursag ile en yakın kabul edilebilen tanrıça Hera’dır. İki tanrıça da pantheonların başında kraliçe olarak unvan alarak, pantheonun baş tanrısıyla evlenmişlerdir, iki tanrıça da şifa ve aile ile ilişkilidir.

Diğer isimleri arasında Ninhursanga, Nintu (Doğumun Hanımı), Mama (Anne), Ninmah (Ulu/Büyük Kraliçe), Belet-ili (Akadca versiyonu, Tanrıların Hanımı) ve bazen de Ki (yeryüzü, toprak) bulunur. Bu tanrıça, özellikle Ki ile özdeşleştirilen insanlığın yaratılışında temel rol oynaması, “ülkenin ebesi” olarak, hastalıkların iyileştiricisi ve birçok tanrıya annelik etmesi gibi Ana Tanrıça tapımlarına uygun karakteristikleri olması açısından önemlidir. Bunların dışında “Hayvanların Koruyucusu”, “Tanrıların Annesi” ve “Dağ Tanrıçası” gibi sıfatları da diğer Ana Tanrıça figürlerini çağırıştır.⁶²⁰ Daha sonra Akad etkisi ile Mama ya da Damkina olarak anılmıştır. Babil tanrısı Marduk’un annesi Damkina olarak rolünü sürdürmüş ancak önemi İştar’ın yükselmesiyle azalmıştır. Ninhursag, özellikle yılanlarla ve omega sembolüyle tasvir edilirdi. Yılan, birçok tanrıça ile birlikte betimlenen, yeniden doğumu ve canlanmayı sembolize eden bir figürdür. (Görsel 21)

⁶¹⁶J. Black ve A. Green (1992). Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, London: The Trustees of the British Museum, s.66

⁶¹⁷Kramer, **a.g.k.**, (1999). s.10-83

⁶¹⁸E. Sarıkçıoğlu (2002). Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi, Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, s.22

⁶¹⁹F. Çevirici (1998). Kültür Açısından Daskyleion Terrakottaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.61

⁶²⁰A.N. Bilgen (2005) Frigya’da Ninhursag İnancının İpuçları, Anadolu Üniversitesi I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu, 357-361.

Ninhursag aynı zamanda “Çocukların Koruyucusu” unvanını da üstlenmiştir,⁶²¹ En önemli tapım alanları Keş⁶²², Lagash⁶²³, Adap⁶²⁴, Diyala Vadisinde⁶²⁵ ve Tell al-Ubaid’de⁶²⁶ olması gerektiği belgelerden anlaşılır. Ninhursag’ın Anadolu’ya ulaşmış olmasının kanıtları Gordion, Karahöyük⁶²⁷ ve Kültepe gibi büyük yerleşim merkezlerinde bulunan, Tanrıçanın sembollerini taşıyan mühür örnekleri ile kanıtlanabilir, ancak bunların inanç sistemi ile ilgili olup olmadığı kesin değildir.⁶²⁸

Ninhursag, Sümer pantheonunda erken dönemlerde yazgıları belirleyen yedi tanrıdan dördüncüsü olarak kabul edilirdi, ancak Apsu rahipleri Ninhursag ile Enki’nin yerlerini değiştirerek tanrıçayı daha aşağı seviyeye çekmişlerdir.⁶²⁹ Sümerlerin ardından, Ninhursag başka isimler olsa da Asur ve Babil milletleri tarafından da tapım görmeye devam etmiştir.

Geshtinanna

Geshtinanna Sümer mitolojisinde mevsimsel döngülerle, tahılla ve açık arazilerle ilişkilendirilen bir tanrıçadır. Mevsimsel döngülerle ilişkili Dumuzi ile İnanna’nın mitinde önemli bir rol oynar. İnanna’nın eşi Dumuzi’nin kız kardeşi, Ninhursag ile Enki’nin kızıdır.⁶³⁰ Geshtinanna, Yunan mitolojisinde Persephone ile benzerlik gösterir. Nippur ve Uruk gibi şehirlerde tapım görmüş, yerel olarak Ana Tanrıça figürü olarak kabul edilmiştir. Akad döneminden sonra tapımı bitmiştir.

İnanna’nın yerine yeraltına götürülecek Dumuzi başına gelecekleri rüyasında gördükten sonra, kız kardeşi Geshtinanna’ya anlatır, daha sonra Dumuzi, İnanna’nın yerine Gallalar tarafından yeraltına götürülmek istendiğinde kaçıp saklanır, Gallalar da

⁶²¹Kramer, **a.g.k.**, (1999). s.10

⁶²²Black ve Green, **a.g.k.**, (1992). s.140

⁶²³H.E. Davidson (1996). Milk and The Northern Goddess, The Concept of Goddess, Ed. S.G. Miranda, London ve NewYork, 91-107, s.91

⁶²⁴I.E.S. Edwards, C.J. Gadd ve N.G.L. Hammond (1971). Early History of the Middle East, The Cambridge ANcient History Vol I. Part II. Cambridge, s.115

⁶²⁵D. Collon (1998). First Impressions Cylinder Seals in The Ancient Near East, Chiago: The University of Chiago Press, s.257

⁶²⁶D.T. Potts (1997). Mesopotamian Civilization The Material Foundations, NewYork: Cornell University Press, s.143

⁶²⁷S. Alp (1994). Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir Damga Mühürleri, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, s.207

⁶²⁸Bilgen, **a.g.k.**, (2005). s.357-361.

⁶²⁹S.S. Kölemenoglu (2001). Ana Tanrıça Gerçeği, İstanbul: Arıtan Yayınevi, s.75

⁶³⁰Penglase, **a.g.k.**, (2005).

Geshtinanna'ya işkence ederek Dumuzi'nin yerini öğrenmeye çalışırlar. Dumuzi bulunup yeraltına götürüldüğünde, İnanna eşine acır ve yılın sadece yarısında yer altında kalmasına karar vererek yılın diğer yarısında Geshtinanna'yı yeraltına gönderir. Geshtinanna burada Persephone'den farklı olarak kışın habercisi olarak görülür, Geshtinanna yeraltından çıktığında kış gelir.⁶³¹

İştar

Sümerler'in İnanna olarak adlandırdıkları tanrıça, Babil'de de varlığını sürdürerek burada İştar adını almıştır, Hurriler aracılığıyla bu bölgeden Anadolu'ya geçtiğindeyse Şavuşka olarak Hitit pantheonunda yer almıştır. (Görsel 68) İştar da tıpkı İnanna gibi bereket, verim, aşk ve savaş tanrıçasıdır.⁶³² MÖ 2. Binyılda Babil'in en popüler, en yaygın tapım gören tanrıçasıdır.⁶³³

İnanna gibi, İştar da Venüs yıldızı ile temsil edilir,⁶³⁴ Tanrıçanın betimlenme şekli, ona yüklenen özelliğe göre şekillenir, savaşçı karakteri ile betimlenirken süslü giysiler içinde, kraliyet tahtında oturur biçimde ya da ayakta, omzunda silahlarla gösterilir. Asur dönemine gelindiğinde, İştar elinde kılıcı ve yedi aslanın çektiği arabasında oturur halde betimlenir.⁶³⁵ Bu dönemde tanrıça, bakire olarak tanımlanır ve düzenli olarak bir gölde yıkanarak bekaretini tekrar kazanır.⁶³⁶

İştar'ın savaşçı kimliği, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda Hitit tanrıları arasında betimlenirken gösterilmiştir. İştar'ın Hititler'e savaşçı kimliği ile gelmesi, sonraki dönemlerde Kybele'nin de aynı nedenlerle Roma'ya götürülmesine benzemektedir. Asur döneminde, İştar'ın aslanlarla birlikte betimlenmesi de Kybele ve Ana Tanrıça sembollerini anımsatır, Tanrıça ve aslan/leopar birlikteliği burada tekrar görülür. (Görsel 22)

İştar ve aslanlar arasındaki ilişki, MÖ 6.yya tarihlenen Babil'in İştar Kapısı'nda da açıkça görülebilir. İştar'a ithafen yapılan bu kapıda, tanrıçanın kutsal hayvanı olan

⁶³¹Penglase, **a.g.k.**, (2005).; Black ve Green, **a.g.k.**, (2003). s.88

⁶³²Hooke, **a.g.k.**, (2002).

⁶³³J. Oates (2004) Babil, Çev. F. Çizmeli, Ankara: Arkadaş Yayınevi, s.183

⁶³⁴T. Gökçöl (1999). Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1: Eski Dinler/Şamanizm ve Musevilik, İstanbul: Ansiklopedi Yayınları, s.89

⁶³⁵Dinler Tarihi Ansiklopedisi (1999). s.89

⁶³⁶F. Comte (2000). Mitoloji Sözlüğü, Çev. M. Aslan, İstanbul: Zed Yayınları, s.112

aslan betimlemeleri yapılmıştır. (Görsel 23) Kapı girişine aslan motifi işleme geleneği sonraki dönemlerde görülen Phryg tanrıçası Kybele'nin anıtsal kaya anıtlarının ön kısmında kapının iki tarafına işlenen aslanları hatırlatır.

İştar ile ilgili Asur ve Babil mitoslarında tanrıçanın “kutsal fahişelik” yönü vurgulanmıştır. Tanrıça kendisinden bahsederken de “Sevecen bir fahişe olan ben” olarak hitap etmiştir. Tanrıça, “Fahişelerin Anası” ve “Babil’in Kutsal Fahişesi” olarak anılmıştır.⁶³⁷ İştar için yapılmış tapınaklarda bereket kültü ile ilişkili olarak tapınak fahişeliği yapıldığı bilinmektedir. Kutsal fahişelik bu coğrafyada aynı zamanda kutsal evlilik ile iç içe işlenmiş, bereket kültürünün parçası olarak kabul edilmiştir.⁶³⁸

⁶³⁷R. Yağcı (2006). Soli-Kilikia’da Bulunan Lotus Bezemeli Amphora Parçaları ve Lotus Koklayan ‘‘Kutsal Fahişe’’ Figürü, Ed. B. Avunç, Kùltürlerin Yansıması, İstanbul: Homer Kitabevi, s.801-808

⁶³⁸Black ve Green (1992).

2.5.2. Doğu Akdeniz Kökenli Tanrıçalar

İsis

Mısır pantheonunun en önemli dişi tanrısal figürlerinden biri olan İsis'in kökeni hakkında kesin bir bilgi bulunmaz. Mezopotamya ve Yunan kültürlerinde olduğu gibi Mısır'da da kentlerin koruyucu tanrıları bulunmaktaydı ve bu kentler genellikle onları koruyan tanrısal figürlerin bu kentlerde doğduklarını iddia etmişlerdi. Ancak İsis için, onun doğduğu ya da öldüğü kent olduğu iddia eden bir yerleşim bulunmamıştır. İsis tapımının kanıtları da Mısır'ın 5. Hanedanlığının sonrasında ortaya çıkmaya başlamıştır.

İsis ismi de Yunanlar tarafından tanrıçaya yakıştırılmış bir isimdir, tanrıçanın Mısır'a özgü ismi "Ast" ya da "Esi"dir.

İsis erken dönemlerde koruyucu görevi ve verimlilik rolleri, zamanla soyluların yanında halkın geri kalanını da kapsayacak şekilde genişleyerek, kısa sürede diğer tanrıları gölgede bırakacak kadar popülerleşmiştir.⁶³⁹ Anadolu ve Mezopotamyalı tanrıçalar gibi, İsis de kendi erkek kardeşi Osiris ile evlenmiştir ve bu ikili arasında bereket ve mevsim döngüsüyle ilişkili olan ölüp yeniden doğma temalı bir mitos da bulunmaktadır. İsis, Sirius yıldızı ile ilişkilendirilir. Bu ilişki zamanla Sirius yıldızının asıl temsilcisi olan tanrıça Sothis ile eşleştirilmesiyle sonuçlanmış, tanrıça "İsis Sothis" adını almıştır.⁶⁴⁰

İsis'in en önemli rollerinden biri annelik ve doğum, diğeri ise diğer dünyada ölümlerin koruyuculuğudur. Sık sık, kucağında Osiris'ten olma oğlu Horus ile betimlenmiştir. İsis'e eşlik eden semboller inek, boynuzlar, ankh ya da kulplu haç ve bu sembole benzeyen İsis düğümüdür. Tanrıçanın sık sık boynuzlarla ve boynuzlarının arasında bir disk ile sembolize edilmesi, onun Yunan tanrısal figürü Io ile arasında bir ilişki kurulmasına sebep olmuştur. III. Aleksandros'un doğu seferinde karışmaya başlayan iki kültür, bu iki tanrıça bir bütün olarak eşlenmesine, tek bir ana ve bereket tanrıçasına dönüşmesine ve İsis'in Yunan pantheonunda yer almasına neden olmuştur.

⁶³⁹R.H. Wilkinson (2006). Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları, Çev. A.F. Yıldırım, İstanbul: Alfa Yayınları, s.146

⁶⁴⁰Wilkinson, a.g.k., (2006). s.148

İsis, tıpkı yeniden yorumlanan Kybele gibi hem toprağın ve bereketin hem de yeraltı ülkesiyle bağlantısı olan yaşam ve ölümle ilişkili bir tanrıçaya dönüşmüştür. Bu dönüşümün izleri ve ulaşım alanı, İsis'in Anadolu'da tapım gördüğü, Ephesos ve Pergamon'da adının geçtiği tapınak kalıntılarından anlaşılmaktadır.⁶⁴¹

Mısırlı tanrıça İsis, Ana Tanrıça kültünün yayılma ve eşleşme özelliğinin bir örneği olarak gösterilebilir. Antik dönemde önceleri “kutsal egemenlik” ve bilginin kaynağı olarak görülen İsis, daha sonraki dönemlerde annelik ve eşlik rollerini üstlenmiştir. Ana Tanrıçalığının izleri de erkek kardeşi ve eşi olan tarımla ilgili Osiris'e yenden hayat vermesi myhtoslarında görülebilir. Hellenistik Döneme gelindiğinde, İsis, Yunan ve Roma dünyası için “Magna Mater” olarak görülmüştür.

Mut

Mısır pantheonunda önemli bir başka Tanrıça olan Mut, Anadolu ve Mezopotamya'da sık görülen tanrıların kraliçesi ve anası, ulu ana rolündedir ancak İsis gibi onun da kökeni belirsizdir. Mut'un en önemli sembollerinden biri dişi aslandır.⁶⁴² Bu ilişki, kuzey Mısırlı tanrıça Sekhmet ve Bastet'e benzetmekle birlikte, Anadolu tanrıçaları da anımsatmaktadır. Aslan, inek ve yılan ile betimlenir, bu hayvanların başları ile temsil edilir. Mezopotamyalı tanrıçalar gibi zaman zaman kanatlı olarak da gösterilmiştir.

Tanrıça Mut, genel olarak sakin ve iyi huylu bir tanrıça olarak betimlenirken zaman zaman hırçın ve öfkeli davranışlar da sergilemiştir. Mut için “doğurur ama doğmamıştır” ifadesi kullanılmıştır, bu da Mezopotamyalı ve Yunan kökenli yaratıcı tanrıçaları anımsatır. Mut, zaman zaman kısmen erkek olarak da tasvir edilmiştir.⁶⁴³

Hathor

Hathor, Mısır inancında önemli bir bereket tanrıçasıydı, güneş tanrısının çocukluk versiyonu dahil, birçok tanrının annesi rolünde görülürdü. İnek, yılan/kobra, dişi aslan ve İsis gibi, Hathor da inek boynuzlarıyla betimlenmiştir. Hathor, Mısır yaratılış

⁶⁴¹Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.85

⁶⁴²Hooke, **a.g.k.**, (1993).

⁶⁴³Wilkinson, **a.g.k.**, (2016).

mitolojisinin baş tanrısı olan Ra'nın kızıdır. Aynı zamanda aşk ve müziğin tanrıçasıdır. Bazı bölgelerde Horus'un eşi olarak görülür, bazı bölgelerde de ölümle ilişkilendirilmiştir.

Hathor Mısır kültüründe şarap, müzik, cinsellik ve güzellik ile ilişkilendirilmiştir, aynı zamanda savaş ve gücü de sembolize etmektedir.⁶⁴⁴ Pantheonda önemli konumda yer alan tanrıçalar gibi Hathor da zaman zaman diğer tanrıları baştan çıkartarak kandırır. Sembollerinden olan Venüs yıldız da Mezopotamya tanrıçalarını andıran bu yönünü vurgulamaktadır.⁶⁴⁵ Diğer Mısır tanrıçaları gibi inek ile ilişkilendirilmiş, zaman zaman boynuzlarla betimlenmiştir.⁶⁴⁶ Ana Tanrıça özellikleri baskındır, hayat veren ve hayat alan olarak tanımlanır, diğer dünyaya giden ölümlere yol gösterir. Toprakla ilişkisinin dışında gökyüzü ile de ilgili, ay, güneş ve gökyüzü ile alakalıdır.

Astarte

Levant'ta, İnanna ve İştar gibi savaş ve bereketi temsil eden tanrıçaların tapımı oldukça yaygındır. Bu tanrıçalar Astarte/Aşera veya Anat olarak anılır.⁶⁴⁷ (Görsel 70)

Astarte, Fenike'ye ait, Aphrodite ile ilişkili bir tanrıçadır.⁶⁴⁸ Astarte'nin kültü, muhtemelen bölgeye Sümerler'den, Babil aracılığı ile gelen İştar kültürünün devamıdır. Astarte de tıpkı İnanna ve İştar gibi tapınak fahişeleri olarak tanımlanabilen hizmetkarlara sahiptir. Lucianus, MÖ 2.yyda, Lübnan'da, Biblos kentinde Aphrodite'ye (muhtemelen aslında Astarte'ye) ait olan tapınakta, kutsal birleşme adetinin devam ettiğinden bahsetmiştir.⁶⁴⁹

Astarte ile eşleştirilip bir bütün haline getirilen Anat, eski Ana Tanrıçalar gibi hem bakiredir hem de doğumun ve bereketin tanrıçasıdır, aynı zamanda da savaş tanrıçasıdır. Bu özellikleri özellikle Yunan tanrıçası Athena ile ilişkilendirilir ve daha sonra Aphrodite

⁶⁴⁴Hooke, **a.g.k.**, (1993).

⁶⁴⁵Hooke, **a.g.k.**, (1993).

⁶⁴⁶Wilkinson, **a.g.k.**, (2016).

⁶⁴⁷Albayrak, **a.g.k.**, (2007).

⁶⁴⁸Comte, **a.g.k.**, (2000). s.112

⁶⁴⁹J. Black ve A. Green (2003). Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar, İfritler, Semboller, Haz. N. Hasgöl, İstanbul: Aram Yayıncılık, İstanbul, s.79; Albayrak, **a.g.k.**, (2007).

ile eşleştirildiği bilinir. Astarte/Anat, hem kardeşi hem de eşi olan Baal ile birlikte dir. Anat savaşçı rolünden dolayı aynı zamanda Athena ve Artemis ile de ilişkilendirilir.⁶⁵⁰

⁶⁵⁰B. Louden (2006). *Homer's Odyssey and the Near East*, Cambridge University Press

2.5.3. Anadolu Kökenli Tanrıçalar

Arinna/Hepat

Hitit dini, çok tanrılı bir sisteme sahiptir, o kadar ki, Hititler, çivi yazısıyla yazılmış tabletlerde “Hatti ülkesinin bin tanrısı”ndan bahsederler.⁶⁵¹ Hititlerin bu kadar fazla tanrısallık karakterin varlığı, birçok toplulukla ilişki içinde olmaları ve kültürel etkileşim sonucunda, farklı topluluklara ait tanrısallık figürleri kendi tanrıların yanına yerleştirmelerinden kaynaklanmaktadır, böylece birçok farklı kökenden tanrısallık figürleri benimsemişlerdir.⁶⁵² Bu tanrısallık figürler, Anadolu ve Hatti kökenli olanların dışında Hint-Avrupa ve Asur-Babil kökenlidirler.⁶⁵³ Arinna için, “Hatti ülkesinin meşalesi” tasviri kullanılmıştır. Arinna hem güneşle hem de yeraltıyla ilişkili, yeraltı dünyasının kapılarını kontrol eden bilge bir tanrıça olarak betimlenmiştir. Arinna, Hitit pantheonuna sonradan gelen Mezopotamyalı İştâr Şavuşa ile eşleştirilmiş, daha sonra özellikle Yunanlı Hekate’de görülmüştür. (Görsel 98)

Hepat, Hitit kültüründe Hieros Gamos’un işlendiği tanrıçadır. Hititlere ait olan İnandık vazosunda tanrıça Hepat ve eşi Teşup’un kutsal evliliği anlatılmıştır. (Görsel 49) Hititlerin Mezopotamya’dan alıp benimsedikleri toprağın döllenerek doğanın bereketinin sağlanması düşüncesi İnandık vazosu üzerinde Hieros Gamos sahnesi olarak işlenmiştir. Eski Hitit Krallık dönemine ait İnandık Vazosu pişmiş topraktan yapılmıştır, üzerinde kabartma olarak işlenmiş renkli figürlerle, frizler halinde dört sahne ile Hieros Gamos töreni anlatılmıştır.⁶⁵⁴ (Görsel 50) En aşağıdaki frizde düğün yemeği ve sıvı adakların hazırlanma sahnesi, ikinci frizde adakların tanrı ve tanrıçaya sunumu işlenir. İkinci frizde solda muhtemelen Tanrıça Hepat olan figüre içki sunusu yapılırken sağında göğün ve fırtınaların tanrısı Teşup’a bir boğa kurban edilmektedir. Üçüncü frizde tanrı ve tanrıça tapınak içindeki yataklarında betimlenir. Dördüncü frizde ise, kutsal birleşme canlandırılırken bu sahnenin kutlanması işlenmiştir.

Hititler, başka ülkelerden aldıkları tanrısallık figürleri halklarına benimsettirme amacıyla bu figürleri kendi tanrılarıyla eşleştirme (sinkretizma) kullanmışlardır.

⁶⁵¹Sevin, a.g.k., (2003). s.183

⁶⁵²E. Akurgal (1995). Hatti ve Hitit Uygarlığı, İstanbul: Net Yayınları, s.79

⁶⁵³A.M. Dinçol (2006). “Hititler: Doğu ile Batı’nın Buluşma Noktasındaki İmparatorluk”, National Geographic (Ocak-2006): 64– 91. s.76

⁶⁵⁴Özgüç, a.g.k., (1988).

Sinkretizma yoluyla benimsenen figürler, farklı isimler altında benzer ya da aynı özelliklere sahiptiler.⁶⁵⁵ Bu sinkretizmaya örnek olarak Puduhepa duası gösterilebilir;

“Arinna’nın Güneş tanrıçası, leydim, bütün ülkelerin kraliçesi, Hatti topraklarında sana ‘Arinna’nın Güneş tanrıçası’ denir ama acelece yarattığın ülkede, sedirlerin diyarın da senin adın 'Hepat' tır.”⁶⁵⁶

Hititlerde, sonraki dönemlerde Yunanlı dışı tanrısal figürlere özelliklerini aktardığı tespit edilen en önemli tanrıça Hepat ya da Arinna olarak anılmıştır. Hititlerin birçok tanrısından “Kara Tanrıça” olarak anılan figür, daha sonra Kybele ile ilişki kurmuş olmalıdır, bu sıfatın, Kybele’yi sembolize eden Pessinius’taki kara taş ve Kybele kültü ile yakından bağlantılı olduğu bilinmektedir.

F. Kınal, bu konuda şöyle der; “Hitit devleti çöktükten sonra, Ege göçlerinin dalgaları arasında Kara Tanrıça’ya yani (İştar’a) Kybele denilmiş ve ilkin Frigler, sonradan da Romalılar tarafından tapınılmıştır.”

R.D. Barnett de bu görüşe katılır ve M.S. 204’de Roma’ya götürülen Kybele’nin siyah taş biçimindeki figürünün, Hititler’in Kara Tanrıça’sının devamı olduğunu ve Anadolu’daki dinsel geleneğin devamlılığını gösterdiğini söyler.⁶⁵⁷

Hepat da kendinden önceki tanrıçalar gibi leopar/aslan figürüyle ilişkilendirilmiştir. Bunun örneğini Yazılıkaya Açık hava Tapınağı’nın A galerisinde, Hepat’ın aslan/leopar üzerinde dururken gösterilmiş betimlemesinde görebiliriz.⁶⁵⁸ (Görsel 24)

Hitit devleti yıkıldıktan sonra, ardında kalan küçük şehir devletleri, geç Hitit Şehir Devletleri olarak adlandırılır. Kargamış da bu devletlerden biridir ve Hititlerin tanrıça geleneğinin burada devam ettiği gözlenir, ancak burada Kubaba ismini almıştır. Tanrıça Kubaba, Demir çağında, Phrygler’de Kybele olarak tekrar karşımıza çıkar. (Görsel 25)

Kubaba ismi, Hitit metinlerinde Kubaba olarak yazılırken zamanla Ionia geleneğiyle Κυβέβη, Lydialılar’da ve sonrasında Phrygler’de Kybele (Κυβέλη) biçimini

⁶⁵⁵Akurgal, **a.g.k.**, (1995). s.79

⁶⁵⁶O.R. Gurney (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford University Press, Oxford, s.18

⁶⁵⁷R.D. Barnett (1967). “Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age”, *Cambridge Ancient History XXX 2*, Cambridge at The University Press, Cambridge: 1–32. s.22

⁶⁵⁸E. Akurgal (2000b). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: Tübitak Yayınları, s.122

almıştır.⁶⁵⁹ Yunan yazarlar Photius ve Heishylos, bu ismin Yunanistan'da Kybebe olarak devam ettiğinden bahsetmişlerdir.⁶⁶⁰ W. Albright bu konuda ayrıca, Kubaba'nın Kybele'nin öncüsü olduğunu, adının Anadolu'da Ana Tanrıça'nın yerel bir ismi olduğunu söyler.⁶⁶¹

Tanrıça Kubaba, Kargamış'ta bir elinde nar, diğerinde ise ayna tutarken betimlenmiştir. (Görsel 25) Bereketin simgesi nar meyvesi, daha Yunanlı dışı tanrısal figürlerde de sık sık görülen bir semboldür.⁶⁶²

Kybele

Phrygler'den önce Anadolu'da bulunan Hititler, kavimler göçü nedeniyle yıkıldıklarında onların yerinde Phryg uygarlığı yükselmiştir. Bu değişim, Hititlerin arkalarında bıraktıkları geleneklerin kendilerinden sonra Phrygler tarafından devam ettirilmesine neden olmuştur. Phrygler, Hititlerin siyasi, kültürel ve dini özelliklerinden etkilenmişler, daha önce Anadolu'da ve Mezopotamya'da görüldüğü gibi, kendilerinden önceki uygarlığın bazı tanrısal figürlerini de kendi pantheonlarına katmışlardır. MÖ 12.yyda Anadolu'ya gelen Phrygler, bölgeye ulaşmadan önce göçebe bir varlık sürdürerek savaş odaklı bir yaşam benimsemişlerdir. Anadolu'ya gelmeleriyle birlikte, yaşam biçimleri değişmiş, tarım ve hayvancılık odaklı bir toplum haline gelmişlerdir, bu da dini yapılarının ve tanrısal inanışlarının değişmesine neden olmuştur. Anadolu'ya geldiklerinde, getirdikleri kendi tanrı ve tanrıçalarını, bölgenin Mezopotamya'ya uzanan yerli figürleriyle eşleştirmişler ve kendilerine uyarlamışlardır.

Phrygler'de de her toplumda olduğu gibi bir Ana Tanrıça anlayışı, bölgeye özgü olarak varlığını sürdürmüştür. Phrygler'in baş tanrıçası bütün ülkenin hâkimi, kentlerin koruyucusu, Potnia Theron, doğa ve bereket tanrıçası olarak tapım görmüş, ülkenin tek başına hakimiyet kuran tanrıçası olarak kabul edilmiştir.⁶⁶³

⁶⁵⁹W.F. Albright (1928–1929). “The Anatolian Goddess Kubaba”, Archiv für Orientforschung 5: 229–231.

⁶⁶⁰Albright, **a.g.k.**, (1928–1929). s.229–231.

⁶⁶¹Albright, **a.g.k.**, (1928–1929). s.229–231

⁶⁶²Ö. Çapar (1979). “Anadolu'da Kybele Tapınımı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 29/1–4: s.191–210

⁶⁶³Albayrak, **a.g.k.**, (2007).

Kybele Phrygler'in en önemli tanrıçası, pantheonun başıdır ancak ondan başka birçok tanrıya da sahiptirler. İnsan suretinde betimlenen tek tanrıçaya “Matar” adını veririler, bu da “anne” anlamına gelir ve çoğu zaman tanrıçayı tanımlayan bir sıfat ile birlikte anılır.

Anadolu'nun en önemli tanrıçalarından olan Kybele'nin kökeni üzerine farklı görüşler bulunur. Bunlardan biri, Phrygler, Anadolu'ya gelmeden önce inandıkları bir tanrıça olan Kybele'yi, Anadolu'ya geldiklerinde buranın Ana Tanrıçası ile eşleştirmiş olmalarıdır. Bir diğeri, Mezopotamya'nın İnanna ve İştâr gibi tanrıçalarının özelliklerine benzer karakterde olmasından dolayı, kökeni de bu coğrafyadır. Bir başka teori ise, Kybele'nin, evrensel bir bereket ve verimle ilişkili Ana Tanrıça figürü olduğudur.

Bu çalışmada kabul edilen Phrygli Kybele'nin kökeni, Hititler ve öncesinde Mezopotamya'ya uzanan dişi tanrısal figürlerdir.⁶⁶⁴

Phryg yazıtlarında Matar yani “Ana” (Μήτηρ) olarak anılan Kybele'nin⁶⁶⁵ en yaygın unvanlarından biri “Kybeleia”dır. “Dağ” anlamına gelen bu kelime, Yunanca'ya geçtiğinde tanrıçanın ismi olarak kabul edilmiş ve Antik dönem süresince tanrıça Kybele anılmıştır.⁶⁶⁶ “Matar Kybeleia” ise, “Dağın Anası” anlamına gelir.⁶⁶⁷ Kybele'nin dağlarla ilişkisi aldığı isimlerden açıkça görülmekte, onun için seçilen kutsal alanların dağlar olduğu bilinmektedir.⁶⁶⁸

Kybele'nin Yunanca en yaygın sıfatlarından bir diğeri de “tanrıların anası” anlamına gelen “Agdistis” (Αγδιστις)'tir. Tanrıçanın tapıldığı yere göre özel sıfatlar aldığı görülür, bunlara örnek olarak “Dyndymene”, “İdaia” ve “Pessinountis” gösterilebilir.⁶⁶⁹

Tanrıça Kybele, belli bir süre sonra kendine bir eş ve çocuk edinme ihtiyacı görmüş, böylece Yunan ve Roma mitoslarında “Attis” adı ile anılan sevgilisi, muhtemelen bir rahip ya da kral/prens zamanla tanrılaştırılması sonucu oluşmuştur.⁶⁷⁰ Bu eşlikçi tanrı, yılın belli zamanlarında ölüp dirilen genç bir karakter olarak tanımlanır, Phryglere dayandırılması da Anadolu'ya özgü olduğu düşünülmüştür. Ancak Kybele gibi bu tanrının da Mezopotamya'da kökleri olması mümkündür, Dumuzi, Tammuz, Adonis ve

⁶⁶⁴M.I. Diakonaff ve P.V. Neroznak (1985). Phrygian, Newyork: Caravan Books Publisher, s.16

⁶⁶⁵Roller, **a.g.k.**, (2004). s.89-90

⁶⁶⁶Roller, **a.g.k.**, (2004).

⁶⁶⁷Roller, **a.g.k.**, (2004). s.92-93

⁶⁶⁸F. Soykal-Alanyalı (2001). Ephesos'ta Phrygialı Bir Tanrıça, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 3, Aralık 2001, s.1-12

⁶⁶⁹Roller, **a.g.k.**, (2004). s.90

⁶⁷⁰Albayrak, **a.g.k.**, (2007).

Osiris bu bağlantıya örnek gösterilebilir, bu figürlerin mitoslarının ortak özelliği mevsimlerin değişimine göre düzenli olarak tanrıların kaybolup tekrar ortaya çıkmalarıdır.⁶⁷¹

Kybele'nin daha sonraki dönemlerde Yunan sanatında tasviri, tanrıçayı genellikle bir tahtta oturur biçimde gösterir, bu betimleme biçimi Hellenistik Dönem Gordion Kybele figürlerinde de görülür.⁶⁷² (Görsel 27-28)

Kybele de ondan önceki tanrıçalar gibi aslanlar ile ilişkilendirilmiştir, bu ilişki Phryg Kaya Anıtları, Aslankaya Anıtı'nda, karşı karşıya duran iki Kybele aslanında görülebilir. (Görsel 29) A. Erhat'a göre, bu aslan figürlerinin cinsel organlarındaki aşınma, tanrıçanın sembolize ettiği bereket ve doğurganlıktan pay almak isteyenlerin dokunması sonucu oluşmuştur.⁶⁷³

Kybele'nin kendinden sonraki dişi tanrısal figürlerle, özellikle de Artemis ile ilişkisi, Bayındır Tümülüsü'nden çıkarılan Kybele (Görsel 30) ile, Efes'te bulunan Artemis rahibini (Megabyzos) temsil eden heykelin benzerliğinde görülebilir. (Görsel 31) Ayrıca, bahsi geçen Kybele tasvirinde tanrıçanın nar ile betimlenmesi, kendinden önceki ve sonraki dişi tanrısal figürlerle de görülebilen bir özelliktir.

Ö. Çapar'a göre, Kybele'nin Yunanlı Rhea, Artemis ve Demeter ile ilişkisi, Kybele kültürünün Anadolu'dan Yunanistan'a taşınarak bu figürlerin birbirleriyle eşleştirilmesi sonucu oluşmuştur.⁶⁷⁴

Tanrıça Kybele, en yaygın betimlemelerinde ayakta, ileri bakarken tasvir edilmiştir.⁶⁷⁵ Bu tasvirlerde başında, sonradan yaygın olarak Hestia ve Demeter'de görüleceği gibi duvaklı bir başlık bulunur. Yanında kutsal nesneleri olan içki kabı, Demeter ve Persephone'ye de eşlik eden nar ve Aphroditeye'de eşlik eden kuş bulunur.

MÖ 1.yyda yaşamış olan Diodoros Siculus da Phrygialı Kybele tapımı üzerine şöyle der;

⁶⁷¹H. Rousseau (1974). Dinler Tarihi, Çev. S. Kocapınar, İstanbul: Gelişim Yayınları, s.53

⁶⁷²Kulaçoğlu, a.g.k., (1992). s.207

⁶⁷³Erhat, a.g.k., (2011). s.185

⁶⁷⁴Çapar, a.g.k., (1979). s.167-190.

⁶⁷⁵Roller, a.g.k., (2004). s.96-132

“... Kybele’ye gelince, eski zamanlarda onlar (Frigyalılar) sunaklar yaptılar ve her yıl ona kurban töreni düzenlediler. Onun için Frigya’daki Pessinus’ta (Ballıhisar) görkemli bir tapınak inşa ettiler. Sevgi, dolu en parlak törenleri orada düzenlediler. Frigya kralı Midas bütün bu ibadetlerde yer alarak saygısını gösterdi ve tanrıçanın heykelinin yanına panterler, aslanlar yerleştirdiler, zira genel bir kanıya göre tanrıça ilk önce bu hayvanlar tarafından emzirilmişti...”⁶⁷⁶

Kybele’nin adı ve sıfatları Ana Tanrıça kültü altında dişi tanrısal figürlerin Mezopotamya, Anadolu ve Doğu Akdeniz’de ne denli önemli olduğunu vurgulayacak biçimde oldukça fazladır. Phrygler yıkıldıktan sonra, bu bölgede yükselen Lydia krallığı⁶⁷⁷, Kybele kültürünü devam ettirmiş, ancak ona Artemis adını vermişlerdir. Artemis’in bu tanrıça ile bağlantısı ilerleyen bölümlerde işlenecektir.

Doğu Akdeniz ve Ege coğrafyasında yüzyıllardan beri devam eden Ana Tanrıça ve Toprak Ana kültü, evrensel öğeler üzerine kurulmuş bir inanç sayılabilir ve farklı isimlerle anılsa da genel anlamda tek büyük Ana Tanrıça farklı kültürlerle farklı isimler altında karışarak varlığını sürdürmüştür. Bu sebeple, İnanna, İştar, Hepat, Arinna, Astarte, Kybele ve bunların Yunandaki devamları ve aynı tanrıçanın farklı yüzleridir.⁶⁷⁸ Ege, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında tapım görmüş bu tanrıçalar, benzer biçimde ana tanrıça formu çevresinde şekillenmiş, yakın köklerin farklı dalları haline gelerek Doğu kökenlerinden farklılaşarak Batı formlarını almışlardır.

Dişi tanrısal figürlerin en çok ilişkilendirildiği öğelerden biri olan toprak ve dolayısıyla dağ, doğurganlık ve bereket; Antik toplumlarda verimlilik ile ilişkilendirilen doğurgan kadının aynı şekilde tarımsal toplumun ana kaynağı olan toprak ile ilişkisinin sonucudur. Dişi tanrısal figürlerin toprak ile ilişkilendirilmesi MÖ 10.000-3500 arası dönemde başlamış, bütün mitolojik ve dinsel inancın odak noktası yaşamın kaynağı olan Ana Tanrıça ve toprak olmuştur.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶Tüfekçi-Sivas, **a.g.k.**, (2012).

⁶⁷⁷Tüfekçi-Sivas, **a.g.k.**, (2012).

⁶⁷⁸E. Uzunoğlu (1993). Tarih Öncesinden Demir Çağa Anadolu’da Kadın, Çağlar boyu Anadolu’da Kadın, İstanbul: Kültü Bakanlığı Yayınları, s.16-25; Işık, **a.g.k.**, (1999).; O. Belli (2001). Anadolu Tanrıçaları, İzmir: Promete Yayınları

⁶⁷⁹Campbell, **a.g.k.**, (2003).

Ana Tanrıça ve Toprak Ana unvanının kaynağı, üretken ve doğurgan olan toprağın kadına benzetilmesidir, bu açıdan bakıldığında Antik toplumlar tarafından toprağın da dişi olarak düşünüldüğü söylenebilir.⁶⁸⁰ “Doğum-hayat-ölüm” çemberinin, toprağa bağlanması, çoğu kültürde görülen bir özelliktir, ölen kişinin gömülmesi de Toprak Ana ile tekrar birleşmedir.⁶⁸¹ Bu düşünce biçimi, Ana Tanrıça olarak kişileştirilen toprağın evrensel yönünü vurgulamaktadır. Bazı Antik toplumlar, ölümlerini gömerken onlara cenin pozisyonu vermişler, böylece Toprak Ana vasıtasıyla ikinci kez doğacağına inanmışlardır.⁶⁸² Bu coğrafyada tanrıçalar, aynı zamanda hem bakire hem de anne rolleriyle ortaya çıkmışlardır, bu çoklu karakter özelliği tanrıçaların dünya hayatı üzerindeki egemenliğini simgelemiştir.⁶⁸³

Tanrıça figürleri özellikle Anadolu antîk kültürlerde hayat vermenin yanı sıra bilgeliği ve anneliği simgelerken, Mezopotamya kültürlerinde tanrıçalar savaşçı ve baştan çıkarıcı özellikleri kendilerinde toplamışlardır. Aynı tanrıça farklı isimler altında farklı toplumlarda aynı arketipi takip ederek tapım görebilirken, bazen de örneğin Mısırlı İsis gibi, bütün bu özellikleri kendisinde toplayan figürler de mümkündür.⁶⁸⁴ Ancak sonuç olarak, bütün bu tanrıçalar, “kutsal dişi” görevini üstlenerek, sadece kadınlara yakıştırılmış olan öğeleri temsil etmişlerdir.⁶⁸⁵

Tanrıça kültü ile ilgili sık görülen bir diğer ortak konu da tanrıçaların doğurduğu oğul tanrıların daha sonra annelerinin eşleri olarak mitoslarda işlenmesidir. Bu sevgili-oğul temasına, eril karakterin bir şekilde ölmesi ve daha sonra tekrar yeryüzüne dönmesi konusu işleyen mitoslar eşlik eder. Bunu Kybele-Attis, İstar-Dumuzi ve Aphrodite-Adonis gibi kültlerde görebilmekteyiz.

Tanrıçalarla ilgili mitoslarda “kutsal evlilik” konusu da birçok toplumda işlenmiştir. Tarım odaklı toplumlarda önemli bir yer tutan bu evlilik ritüeli, sevgili-oğul kültü ile benzer ve bağlantılı biçimde mevsimlerin döngüsünü işler. Eril gücü temsil eden gök ve dişi gücü temsil eden toprağın birleşmesinin işlendiği bu temada, yeryüzündeki

⁶⁸⁰Olgunlu, **a.g.k.**, (2004).

⁶⁸¹S. Mülayım (1986). Ana tanrıça kültü üzerine görüşler. Türk Folkloru Belleten, 1, s.199-205

⁶⁸²Eliade, **a.g.k.**, (2003).

⁶⁸³Kölemenoglu, **a.g.k.**, (2001).

⁶⁸⁴M.D. Mascetti (2000). İçimizdeki Tanrıça, Çev. B. Çorakçı, İstanbul: Doğan Yayınları

⁶⁸⁵E. Caner (2004). Kutsal Fahişe’den Bakire Meryem’e Toprak ve Kadın. İstanbul: Su Yayınları

hayatın kişileştirilmiş versiyonu olan tanrıça ile kral tanrının birleşerek toprağın canlanması anlatılır.⁶⁸⁶

Bu noktada, Antik dünyada dişi tanrısal figürlerin öneminden bahsedilmişken, bu tapımların sürdüğü dönemde kadının yerine de kısaca değinmek gerekir. Bazı araştırmacılar, Tanrıçanın öneminin, anaerkil topluma işaret ettiğini ve kadının bu toplumda gücü elinde tuttuğunu savunur.⁶⁸⁷ Ancak, başka bir görüş de bu dönemlerde kadınların toplumsal alanda zayıf görülmesinin, mitolojik temsillerinde ters orantılı bir biçimde işlendiğini savunur. Buna örnek olarak da Yunan tanrıçalarının öneminin karşısında, Yunan şehir devletlerinde kadınların yurttaş sayılmaması gösterilir.⁶⁸⁸ Bu görüşlerin yanında Anadolu'da Ana Tanrıça kültünün en önemli merkezlerinden biri olan Çatalhöyük'te yapılan araştırmalarda kadın ve erkek kemikleri incelemelerinde her iki cinsin de tükettiği gıda kalitesinin aynı olduğu, kemiklerdeki kurum miktarının da yine iki cins arasında fark göstermediği üzerine kadınların da erkeklerin de evde aynı oranda bulundukları saptanmıştır. Bu da ile, Çatalhöyük'te kadın ve erkeğin toplumsal cinsiyet açısından eşit bir konumda yaşadığına işaret eder.⁶⁸⁹

Antik çağda dünyanın her yerinde tapım gören tanrıça kültlerinin, zamanla yerini eril figürlere ve tanrılara bırakması konusu çok derin ve önemli bir konudur. Kısaca değinmek gerekirse, tanrıçanın pantheonlardaki önemi MÖ 3.binyılın başlarından itibaren kaybolmuş, onun yerine gökle ilişkilendirilen eril figürler yükselmiştir.⁶⁹⁰ Bu güçten düşüş süreci, Ana Tanrıça adı altında, birçok görev ve özelliğe sahip tanrıçanın, farklı isimlerle bölünmesine, daha az güçlü birçok tanrıçaya dönüşmesine sebep olmuştur.⁶⁹¹ Özellikle Yunan coğrafyasında, Antik dönemde güç sahibi olan tanrıçaların ve dişi tanrısal figürlerin yerini gökle ilişkili Tanrı Zeus pantheonun başına geçerek almıştır.⁶⁹² Bu düşüşü etkileyen unsurlardan biri olarak, MÖ 2000'li yıllardan itibaren mitosların doğum ve ölümden ziyade, savaş konularını baskın olarak işlemeleri de

⁶⁸⁶A. Baring ve J. Cashford (1993). *The Myth of The Goddess: Evolution of an Image*. London: Arkana Penguin Books

⁶⁸⁷Stone, **a.g.k.**, (2000).

⁶⁸⁸G. Duby, M. Perrot ve P. Schmitt-Pantel (2005). *Kadınların Tarihi I: Ana Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere*, Çev. A. Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 9-20

⁶⁸⁹Caner, **a.g.k.**, (2004).

⁶⁹⁰Fidan, **a.g.k.**, (2013). s.927-944; Berktaş, **a.g.k.**, (2000).

⁶⁹¹Baring ve Cashford, **a.g.k.**, (1993).

⁶⁹²Eliade, **a.g.k.**, (2000).; Kortanoğlu, **a.g.k.**, (2018). *Varlık ve Tapınak*, Ankara: Bilgin Yayınevi, s.18-19

gösterilebilir, savaş dolayısıyla fiziksel güç önem kazandığından değişen dünya ile odak nokta tanrıçalardan oğul ve eşlerine kaymıştır.⁶⁹³

Ancak bu eril tanrıların yükselişi, dişi tanrıların otoriteyi kaybetmelerine rağmen tam olarak hakimiyetten düşmeleriyle sonuçlanmamıştır. Tanrıça kültleri, Mezopotamya’da Anadolu’ya ve Ege coğrafyasına kadar pek çok farklı isim altında benzer sembollerle tekrar tekrar ortaya çıkmıştır.⁶⁹⁴

⁶⁹³Baring ve Cashford, **a.g.k.**, (1993).

⁶⁹⁴K. Demirci (1996). Dinlerin Dejenerasyonu. İstanbul: İnsan Yayınları

3. Tanrıçalar

Yunan pantheonunda tanrısal figürler, “Tanrı” ve “Tanrıça olarak iki ayrı cins grubuna bölünmüşlerdir. Bu cinsiyet rolleri, tanrısal figürlerin özelliklerine ve pantheon içindeki rollerine de etki etmiştir, ancak dönemin toplumsal cinsiyet rollerine paralel bir konum yaratıp yaratmadıkları tartışmalıdır. Eril ve erkeksi görevler Tanrılara, dişil ve kadınsı özellikler ise Tanrıçalara yüklenmiştir.

Antik çağda Tanrıyı tanımlayan “Theos”, cinsiyet ayrımının yanında, tanrısal figürlerin tamamını çağrıştırırken, “Thea” sadece dişil tanrısal figürleri ifade etmektedir.⁶⁹⁵ Thea olarak tanımlanan dişil tanrısal figürlerin, pantheonda aldıkları roller, günümüzde de kadınlara atfedilen cinsiyet rollerine bağlı olarak genellikle analık ve bereketle ilgilidir. Dişil tanrısal figürler için biçilen mitolojik roller hem bakire hem anne, yaratıcı ve yok edici, bilge ve baştan çıkarıcılık temellerindedir.⁶⁹⁶

Yunan mitolojisi “Ana Tanrıça” figürü ile başlar, bu analık, evreni doğurarak yaratmış olmasından kaynaklanır. İlk Ana Tanrıça olan Gaia daha sonra yerini Rhea’ya, o da kendi kızı Demeter’e bırakır. Ana Tanrıçanın bakire ve bilgelik yönünü eden Artemis, Athena ve Hestia; baştan çıkarıcı yönünü Aphrodite; kutsal evliliğin koruyucusu tanrıların kraliçesi rolünü Hera temsil etmektedir.⁶⁹⁷

Çalışmanın bu bölümünde, Ege coğrafyasına hâkim olmuş Yunan pantheonunun temel Tanrıcaları ve kökenleri incelenecek, onlara yüklenmiş olan anlamlar ele alınacaktır.

⁶⁹⁵Duby, Perrot ve Schmitt-Pantel (2005). s.36

⁶⁹⁶D.M. Mascetti (2000). İçimizdeki Tanrıça: Kadınlığın Mitolojisi, İstanbul: Doğan Kitap

⁶⁹⁷Duby, Perrot ve Schmitt-Pantel, **a.g.k.**, (2005). s.41

3.1.Gaia

Antik toplumlar için doğadaki gizemli ve önemli güç, yaşamın yaratılmasıdır. Bunu üstlenen ve gözeten Ana Tanrıça, Yılan Tanrıça, Deniz Tanrıça, Bakire Tanrıça, Toprak/Yeryüzü Tanrıça, bu gücü ve gizemleri elinde tutan dişil tanrısal figürlerdir. Toplumların yaratılış mitoslarına yükledikleri cinsiyet sembolizmi, ait oldukları coğrafyanın cinsiyet rollerine ve cinsel kimliklerine dair de ipuçları içermektedir.

Paleolitik dönemden beri yaratılış mitoslarında ve ritüellerinde evrensel bir dişil tanrıça bulunur, bu tanrıça genel olarak Ana Tanrıça adı altında değerlendirilir.⁶⁹⁸ Bitki, hayvan ve insan doğurganlığını sembolize eder. Hayatın ile yaşamın tek ve ulu yaratıcısı olarak görülür. Ana Tanrıça kültleri, farklı toplumların cevabını aradığı “yaşamı ilk kimin yarattığı” sorusuna karşılık olarak dişil bir figürün öne sürülmesiyle ortaya çıkmıştır.⁶⁹⁹ En eski tapımlar, kadının yaşamı üreten yönünü kutsallaştırmışlar, tanrısal bir figüre dönüştürmüşlerdir. Doğu Akdeniz ve Mezopotamya’da paleolitik ve neolitik kültürlerde bulunan Ana Tanrıça, özellikle bu toplumların tarımsal hayata geçmesiyle önem kazanmış olmalıdır. Tanrıça evrenin yaratılışının dışında, yaşam ve ölüm üzerinde de hüküm sahibidir, iki yüzlüdür.

Homeros, toprağın tanrıçasının bu iki yüzünü vurgular;

“Güçlü kökleriyle bizleri kucaklayan, Hepimizin anası toprağın türküsünü söylerim ben. O, yeryüzünde var olan her şeyi besleyen Kutlu anamızdır... Biz ölümlülere can vermek de onun elindedir, Verdiği canı geri almak da...”⁷⁰⁰

Antik Yunanda toprak ve yeryüzü Gaia olarak kişiselleştirilmiş, yaratıcı Ana Tanrıça olarak kabul edilmiştir. Toprak, insanlığın devamı için gerekli her şeyi veren dişil bir unsur olarak tanrısallaştırılmış, tanrıçaya atfedilen kadının bedeni de bereket için bir metafor olmuştur.

⁶⁹⁸Roller, **a.g.k.**, (2004).

⁶⁹⁹Berktaş, **a.g.k.**, (2000).

⁷⁰⁰Eliade, **a.g.k.**, (1991). s.117

Hesiodos Gaia için “Her şeyin anası, her şeyin atası, yer yüzünde yaşayan her şeyin... toprakta yürüyen, denizlerin dibinde hareket eden ve havada uçan bütün yaratıkların besleyicisi” demiştir.⁷⁰¹

M. Eliade, tarım kültürlerinin, tarımsal üretimin kendisini de bir ayin olarak gördüklerinden ve toprağın kutsallaştırılmasının evrensel bir tapım olduğundan bahseder, toprakta hayatın belirmesi evrenin oluşmasını taklit etmektedir. Ana Tanrıça, Toprak Ana (Terra Mater)’dır, her şeyden güçlü ve tektir.⁷⁰²

Gaia ile ilgili en önemli hikâye, evrenin yaratılışında oynadığı rolünün anlatılmasıdır. Homeros. Yunan dininde önemli bir tanrıça olan Gaia’ dan hiç bahsetmemiştir. Khaos’ tan doğan yeryüzü tanrıçası Gaia, aynı zamanda tüm tanrıları içinden çıkartmış olan ilk elementtir.⁷⁰³ Hesiodos’a göre Gaia yeri ve dünyayı, evrensel anlamda toprağı simgelemiştir.⁷⁰⁴ Betimlemelerinde, olgun bir kadın olarak (Görsel 72) ve genellikle yeryüzünden çıkarken, yere bağı halde gösterilir. (Görsel 73) Topraktan çıkarken, bedeninin bir kısmı halen toprakla bağı ile gösterilmesi, toprağın onun bir parçası olduğunu simgelemektedir. (Görsel 74)

Antik Yunanların evrenin yaratılışı inancı, Hesiodos tarafından anlatılmıştır. Hesiodos’a göre, başlangıçta yalnızca “Khaos” vardı. Khaos, şekilsiz ve uçsuz bucaksız boşluğu ve karanlığı temsil ediyordu.⁷⁰⁵

Khaos’ tan, öncelikle her şeyin kaynağı olan geniş göğüslü Gaia (Yeryüzü/Toprak Ana) doğdu. Ardından, ölümler ülkesinin en derin noktası Tartaros, sonra Eros (Aşk) doğdu. Bunların arkasından yeraltının karanlığı Erebus ile yeryüzünün karanlığı Nyks (Gece) doğdu. Erebus ve Nyks birleşerek, dünyanın üst katmanlarındaki ışıklı gök olan Aither’i ve Hemera’yı (Gün) oluşturdular.⁷⁰⁶ Işık oluşuktan sonra yaratılış duraksamadan devam etti.⁷⁰⁷

Khaos bu varlıkları oluştururken yeryüzü Gaia, kendi kendine Uranos’ u (Gök), dağları ve Pontos’ u (Deniz) yarattı. Gaia, onu tamamen kaplasın diye göğü kendi

⁷⁰¹Hesiodos, Theogonia

⁷⁰²Eliade, **a.g.k.**, (1991). s.120

⁷⁰³Öztürk, **a.g.k.**, (2009). s.395

⁷⁰⁴Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.115

⁷⁰⁵Can, **a.g.k.**, (1994). s.5

⁷⁰⁶B. Cömert (2008). Mitoloji ve İkonografi, Ankara: De Ki Yayınları, s.20

⁷⁰⁷Can, **a.g.k.**, (1994). s.6

büyükliğinde yarattı.⁷⁰⁸ Daha sonra Gaia, kendi yarattığı oğulları Uranos ve Pontos ile birleşerek var olan evreni dolduracak olan tanrısal varlıkları yarattı.⁷⁰⁹

Gaia, Uranos ile birleşerek altı erkek altı dişi, oniki Titan, üç Kyklop ve üç Hekatonkheir (Yüz Kollu) doğurdu. Erkek Titanlar; Okeanos, Krios, Koios, İapetos, Hyperion. Dişi Titanlar ise Rhea, Theia, Mnemosyne, Themis, Phebe ve Tethys. Kykloplar; Brontes (Gök gürültüsü), Arges (Yıldırım) ve Steropes (Şimşek).⁷¹⁰ Hekatonkheirler, Briareus, Kattos ve Gyes.

Nyks, Thanatos, Hypnos (Uyku), Eris, Nemesis, Hesperidler ve üç Moira'yı doğurmuştur.⁷¹¹

Bu çocuklardan hem şüphe duyan hem de içrenen babaları Uranos, onları toprağın derinliklerine hapsedmiştir. Bu durum, anneleri Gaia tarafından üzüntüyle karşılanmış ve çocuklarını babalarına karşı kıskırtmıştır, ancak bu çocuklardan yalnızca Kronos babasına karşı duracak cesareti göstermiş ve onun hayalarını kesmiştir. Yarasından akan kanlar toprağa düştüğünde toprak gebe kalmış ve bundan Erinys'ler, Gigant'lar ve orman perileri doğmuştur. Kesilen hayalar ise denize düşmüş, buradan oluşan ak köpüklerden de Aphrodite doğmuştur. Uranos ve Gaia'nın çocukları, kendi çocuklarını dünyaya getirmişler ve Kronos da bu kalabalık dünyaya hükmetmiştir.

Toprak Ana Gaia, Pontos ile birleşmesinden denizlerin tanrısal figürlerini doğurmuştur. Bu tanrı ve tanrıçalar, birbirleriyle birleşerek İris, Harpyalar, Graialar, Gorgonlar, Kerberos, Hydra ve Khimara gibi yaratıkları üretmişlerdir.

Yaratılış efsanelerinde ortak noktalar açıkça görülmektedir. Başlangıçta var olan "kaos" daha sonra düzene girmeye başlayarak evreni ve tanrıları oluşturur. Genel anlamda, her zaman karşımıza çıkan Toprak Ana figürü, oğul/kardeş/sevgilisiyle birleşerek evrenin kalanını oluşturmuştur. Gaia'nın gökyüzünü yaratması, Mısırlı tanrıça İsis'in aynı rolü üstlenmesini çağırıştırır.⁷¹²

Bu tip kaostan düzene geçerken yeryüzü tanrıçasının önemli rol oynadığı başka bir yaratılış efsanesi de Mezopotamya dinlerinde görülmektedir. Yeryüzü ve toprakla

⁷⁰⁸Can, **a.g.k.**, (1994). s.6

⁷⁰⁹Cömert, **a.g.k.**, (2008). s.20

⁷¹⁰Cömert, **a.g.k.**, (2008). s.20

⁷¹¹Cömert, **a.g.k.**, (2008). s.21

⁷¹²Öztürk, **a.g.k.**, (2009). s.213-223

ilişkilendirilmiş tanrıçanın Parthenogenesis prensibiyle başka tanrısal figürler yaratması başka kültürlerde de görülmüştür. Pantheonlarda tüm güce sahip Ana Tanrıça figürlerinden, göksel Fırtına Tanrısına doğru görülen geçiş, eril figürün “yaratma” ve “yok etme” güçlerini kendinde toplaması, birçok farklı toplumda benzer biçimde işlemiştir.

Sümer yaratılış mitosuna göre başlangıçta ilksel bir deniz vardı, “Enuma Eliş” adlı destanda hayatın sular ile başlaması anlatılmıştır. Denizi betimleyen Nammu aynı zamanda göğü ve yeri doğuran dişi karakter olarak görülür. Göğün tanrısı Tanrılar insansı biçimde tasvir edilmeye başlandığında bu göğe An, yere ise Ki denmiştir. An eril, Ki ise dişildir. An ve Ki’nin birleşmesinden ise Enlil doğmuştur. Hava tanrısı Enlil, yer ile göğü ayırdığında babası An, gökyüzüne hükmederken Enlil, annesi Ki’yi ele geçirmiştir. Bu ayrışmanın ardından dünya tanrıların birleşmesiyle doldurulmaya başlanmıştır.⁷¹³

Gaia da Ki de, toprağın dişi bir varlık olduğuna inanan halklar tarafından kişiselleştirilmişlerdir. Bu varlıklar, Gaia’nın durumunda Parthenogenesis ile kendi yarattığı Göksel eşi ile, Ki durumunda da onunla birlikte yaratılan kendi göksel eşiyle yeni tanrısal figürler oluşturmak adına birleşmişlerdir.

İki mitosta da kendi çocukları tarafından güçleri ellerinden alınan dişi ve toprağı kişileştiren tanrıçalar görülmektedir. Gaia, oğlu Kronos tarafından kurtarılmış olsa da, yeryüzünün hakimiyeti Kronos’ a, ardından da oğlu Zeus’a geçmiştir. Sümer tanrıçası Ki de, aynı biçimde kendi oğlu tarafından güçten düşürülmüştür.

Benzer biçimde, Sümerlerin ardından Babil mitolojisinde de evrenin yaratılışı Sümer ve Yunan mitolojilerine yakın biçimde aktarılmıştır. Asur ve Babil mitosları hemen hemen aynıdır. Bu hikâyeye göre, başlangıç yine evrensel bir boşluk ve hiçlikle tanımlanmıştır. Bu hiçliğin ardından dev olarak tanımlanan tatlı su eril Absu ve tuzlu su dişi Tiamat ortaya çıkmıştır. İki tanrının birleşmesinden ortaya çıkan Lahmu ve Lahamu, sonrasında da Ansar ve Kısar yaratılır. Onlardan, Anu ve Ea ortaya çıkar. Yunan mitolojisinde olduğu gibi, tanrıların sayısı arttıkça kendi aralarında çatışmaya başlarlar. Ea, Apsu’ yu öldürür, Ea’ nın oğlu Marduk da savaşın ardından Tiamat’ ı yener. Böylece yine ikinci nesil bir oğul olan Marduk, Zeus gibi ebeveynlerinin öldürülmesinin veya

⁷¹³Kramer, a.g.k., (1999).

güçlerinin ele geçirilmesinin ardından dünyaya egemen olur ve yeni yaratıcı olarak yükselir.⁷¹⁴

Görülen mitolojilerle eril tanrılar daima üstün görülmüştür. Onlar için tanrı kendi kızı, annesi, torunu ya da herhangi dişil bir soy ile birlikte olabilir ve soyunu devam ettirebilirdi. Eril tanrılar daima üstünlüğü diğer figürlerden alarak kendilerinde toplayıp, pantheonların başına oturuyorlardı.

Gaia, evreni yaratmadaki önemini zaman içinde kaybetmiş, yerini yine toprak ve bereket ile ilişkili Demeter, Kybele gibi tanrıçalara bırakmıştır. Daha insanileşmiş, karakterleri zayıflamış tanrıçalar arasında görev ve özellikleri paylaşmıştır.

Yunanlı Gaia ile özellikleri ve görevleri açısından çok yakın olan bir diğer figür de Anadolulu Kybele'dir. İki tanrıça da yeryüzü ve toprakla, yaşam ve ölümle, dağlarla, bereketle, doğumla ve annelikle ilişkilendirilmişlerdir. İki tanrıça da "Doğa Ana", "Yüce Ana" ve "Toprak Ana" gibi unvanlar almışlardır. Bunların yanında Kybele ve Attis mitosunda görülen Attis'in hadım edilmesi sahnesi⁷¹⁵ de Hesiodos'un Theogonia'sında geçen Kronos'un Uranos'u hadım etmesi sahnesini çağrıştırır.

Farklı anlatımlara göre, Zeus'un Gaia'yı hamile bırakmasıyla ya da Zeus'un rüyası vesilesiyle doğan hem kadın hem erkek özellikleri taşıyan (hermafrodit) Agdistis'in⁷¹⁶, erkeklik organı tanrılar tarafından kesilir. Bu uzuvdan meydana gelen badem ağacından kopardığı bademleri göğsüne koyan Sangarios'un kızı gebe kalır ve Attis'i doğurur.⁷¹⁷

Bu noktada Uranos'un kopan uzvundan doğan güzeller güzeli Aphrodite'nin hikayesi ile yakışıklı Attis'in hikayesi oldukça benzerdir.

Antik dönemde Gaia, sık sık Demeter ile birlikte anılmış ve tapım görmüştür, toprak ve tahıl tanrıçaları yakın kabul edilmiştir. Gaia, kendine has, tek başına tapım gördüğü bir külte sahip değildir. Gaia, genellikle diğer tanrılara adanmış tapınaklarda ve kutsal alanlarda sunaklara sahiptir. Pergamon'da Zeus altarı üzerinde de yine, yer ile birleşik, yerden yükselir halde betimlenen Gaia, savaş sahnesinde Athena'ya yardım

⁷¹⁴Kramer, **a.g.k.**, (1999).

⁷¹⁵Akca, **a.g.k.**, (2004).

⁷¹⁶Agdistis, Kybele'nin başka bir isim altında anılmasıdır. Kybele ve Attis'in hikayesi birkaç farklı versiyon içerir.

⁷¹⁷Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.15

ederken görülür. (Görsel 75) Gaia'nın kendisi savaşmaz ancak, sık sık savaşan diğer karakterlere yardım ederken görülür.

Delphoi'deki Apollon kutsal alanının asıl adandığı karakter Gaia olduğu söylenir. Ancak Gaia, kehanetle ilişkili güçlerini önce Themis'e sonra o da Apollon'a vermiştir, bununla birlikte burada bulunan tapınak da Apollon ve onun kehanetle ilişkili güçlerine atfedilmiştir.⁷¹⁸ Bunun dışında, Pausanias'a göre Yunanistan'da üç tapın merkezi vardır. Pausanias Achaea'da, tanrıçanın "Eurysternos" (geniş göğüslü) sıfatıyla anıldığı bir tapın alanından bahseder, aslen Demeter tapınağı olsa da burada tanrıçanın çok eski bir heykeli olduğunu söylenir⁷¹⁹, ancak heykel günümüze ulaşamamıştır. Olympia'da ki sunağın kehanet ve görücülükle ilgili olduğundan bahsedilmiştir.⁷²⁰

Tanrıçaların hüküm sürdüğü Antik dönemin dini sistemi, MÖ 3.binyılın başlarında, ilk devletlerin gelişmesi sırasında değişime uğramaya başlamıştır. Bu noktada yaratılış efsanelerinin anlatımlarında değişiklikler göze çarpmaya başlar; Ana Tanrıça artık tanrılar pantheonunda ulu olarak görülmez, gözden düşer. Bu değişiklik, kurulan devletlerin güçlü krallar yönetiminde yükseldiği arkaik döneme denk gelir. Tanrıçanın yerine, genellikle gök ile ilişkili eril bir tanrısal figür yükselir, bu figür adeta yeryüzündeki güçlü kralın bir yansımasıdır.

Bu süreçte, anlatılan mitoslar ve dini inançlarda görülen değişimlerden biri de Ana tanrıça figürü önemini kaybederken onun yanında yükselen oğul/sevgili figürünün öneminin artmasıdır. İlerleyen dönemlerde bu eril figürün, Ana tanrıça üzerinde egemenliğini kurarak, yükselen gök/fırtına ile ilişkili tanrılar ile eşleşerek pantheonun başına geçtiği ve yaratıcı unvanını da kendine aldığı görülür. Bu güç değişimleri sürecinde bile yaşamın yaratıcısı ölümün hâkimi yine de Ana Tanrıçadır, ancak bu noktada soyun devamını sağlayan kişi rolü eril figüre geçmiştir.⁷²¹

S.N. Kramer bu hiyerarşik değişimi toplumsal koşullara bağlamaktadır. Ona göre, kentlere, tapınaklara ve yöneticilere bağlı kayıt tutma yetkisine sahip dini sınıfın toplum üzerindeki etkisinin ve gücünün artmasına, sayılarının çoğalmasından dolayıdır. Rahip sınıfı, dinin sosyal kontrol aracı mekanizmasını kullanarak çeşitli mitosları dönemin

⁷¹⁸Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, 2007, 10.5.5

⁷¹⁹Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, 2007, 7.25.13

⁷²⁰Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, 2007, 5.14.10

⁷²¹E.O. James (1959). *The Cult of the Mother Goddess: An Archaeological and Documentary Study*, London, s.228-253

politik ve siyasal amaçlarına uygun olacak biçimde yeniden düzenlemeye başlamışlardır. Bu yeniden düzenleme sırasında eskiden Ana Tanrıça konumunda bulunan Nammu' nun adının, "Tanrılar Listesi'nden silindiği görülmüştür.⁷²² Antik Mezopotamya dini sınıfının bilgiyi ideolojiye dönüştürme yoluna giderek dini kendi amaçları için kullandıkları açıkça görülebilir. Tanrısal figürlerin betimlenmesindeki değişimler de toplum içinde cinsiyetler arası iktidar dengeleri açısından da ipuçları vermektedir.

Bu dönüşümler, Ana Tanrıça odaklı toplumlarda siyasal ve ekonomik ilişkilerle birlikte, cinsiyetler arası ilişkilerde de ortaya çıkan değişikliklerle yakından ilgilidir. Eril gücün giderek üstün konuma gelmesi ve dişil rollerin gözden düşmesi ideolojik alanda değişimin göstergelerinden biridir. Tarihsel süreçte üstün konumu kaybeden dişil figürler, her ne kadar gözden düşseler de Ana Tanrıça tapımları sona ermemiştir. Tanrıçalar, farklı rollere bürünerek varlıklarını sürdürmüşler, kültleri bölgeden bölgeye yayıldıkça, gittikleri yerlerdeki figürlerle eşleşerek onların özelliklerini kendilerine katmışlardır.

⁷²²S.N. Kramer (1976). "Poets and Psalmists; Goddesses and Theologians: Literary, Religious and Anthropological Aspects of the Legacy of Sumer", D. Schmandt-besserat, The Legacy of Sumer: Invited Lectures on the Middle East at the University of Texas at Austin, Malibu, s.14

3.2.Aphrodite

Aphrodite Antik dönem Ege coğrafyasında güzellik⁷²³, bolluk ve bereketin tanrıçası, denizlerin koruyucusu olarak tapım görmüştür.⁷²⁴ (Görsel 76) Tanrıçanın Yunan pantheonuna sonradan dahil edilmiş olması⁷²⁵, Aphrodite'nin aslında doğu kökenli olduğu üzerine düşünceleri güçlendirmiştir.⁷²⁶ Antik yazarlar Aphrodite'nin doğu kökenli olduğu üzerine açıklamalar yapmışlardır.⁷²⁷ Mezopotamyalı İştar Yunan Aphrodite ile yakından ilişkili ve bağlantılıdır. Aphrodite'nin Kıbrıs kültünün tanrıçanın tapımındaki önemli merkezlerden biri olması, konumsal açıdan da doğu ile batı arasında bağlantı noktası olmasından kaynaklanmıştır. Tanrıçanın en önemli kült merkezlerinden biri doğumunun ardından kıyıya çıktığı yer olarak bilinen Kıbrıs'tadır, epitetlerinden biri de "Cytherea" yani Kıbrıs'ın hanımı. (Görsel 84)

Aphrodite'nin en bilindik simgeleri kuğu/kaz, güvercin, deniz kabukları, elma, nar, yunus ve aynadır. Sık sık kaz/kuğu benzeri kuşlar ile birlikte, ya da bu kuşlar üzerinde otururken betimlenmiştir.⁷²⁸ (Görsel 77) Tanrıçanın kuşlarla ve özellikle de kuğu, kaz gibi su kuşlarıyla betimlenmesinin altında denizle ilişkisi yatar.⁷²⁹ Güvercin ve serçe tipi küçük kuşlar da tanrıçanın önemli sembollerinden biridir. (Görsel 82) (Görsel 84) Mezopotamyalı İnanna/İştar da Aphrodite gibi güvercinle ilişkilendirilmiş ve betimlenmiştir.⁷³⁰ (Görsel 86) Kuşlarla yakından ilişkisi olan bir başka tanrıça da Astarte'dir. Levant bölgesinde yoğun tapım görmüş bu tanrıça, daha sonra Aphrodite adını almıştır ve tıpkı Aphrodite gibi sık sık kuşlarla betimlenmiştir.⁷³¹ (Görsel 85)

Ayna, dişi figürlerin sık sık birlikte betimlendikleri bir objedir. Özellikle cinsellik ve aşk ile ilişkilendirilen tanrıçalarla birlikte görülür. Aphrodite gibi ayna ile betimlenen bir diğer tanrıça da Hititli Kubaba'dır. (Görsel 78) (Görsel 26)

⁷²³Kılıç ve Uncu (2011). s.183-201

⁷²⁴M.C. Howatson (2013). Oxford Antikçağ Sözlüğü, Çev. F. Ersöz, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.196

⁷²⁵J.R. Harris (1916). The Origin of the Cult of Aphrodite, Cambridge: John Rylands Library, 354-381

⁷²⁶Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.344

⁷²⁷Herodotos, I: 105 ve Pausanias, Hellas'ın Tasviri, 2007, I: 14.7.

⁷²⁸Cyrino, **a.g.k.**, (2010). s.51-52

⁷²⁹Cyrino, **a.g.k.**, (2010). s.51-52

⁷³⁰G.J. Botterweck ve H. Ringgren (1990). Theological Dictionary of the Old Testament, VI, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing.

⁷³¹Oates, **a.g.k.**, (2004).

Olympos'ta oturan tanrıların ve ölümlerin gönüllerini fetheden tanrıça olarak görülür, hükmü altında bütün tabiat vardı, yeryüzündeki her şeyi canlandıran, süsleyip güzelleştiren Aphrodite idi. Tanrıçanın adım attığı yerde çiçekler biterdi.⁷³²

Aphrodite kültünün temelini Adonis ile olan ilişkisi ve doğumunu anlatan mitoslar oluşturmaktadır.⁷³³ Doğumu, Homerik pasajlarda tasvir edilir;

“Görkemli Aphrodite’in şarkısını söyleyeceğim, altın taçlı ve güzel (olanın), kent surları denizle korunan Kypros’un tek hakiminin, bura da doğdu o, Zephros rüzgarının nemli esintisiyle sürüklenerek denizin dalgalarının yumuşacık köpükleri üzerinde.”⁷³⁴

Daha erken dönemlerin antik metinlerinde ise, Aphrodite, doğu atalarına yakın olarak Kıbrıslı kökenleriyle anlatılır;

“Kypros’ta doğan Kythereia’dan şarkılar söyleyeceğim. Erkeklerle nazik hediyeler verendir O: gülümseyişi her zaman güzel yüzünde durur... Selam sana Tanrıça, Sağlam İnşa Edilmiş Salamis’in kraliçesi ve etrafı denizlerle çevrili Kypros’un sahibesi; bana neşeli bir şarkı bağışla. Ve hep seni hatırlayacağım ve tüm şarkılarını da.”⁷³⁵

Tanrıçaya Orphik metinlerde; “Göksel Aphrodite, Paphian’ın Kraliçesi, kara kirpikli Tanrıça, güzel yüzlü,”⁷³⁶ biçiminde hitap edilir, sıfatlarından bazıları da Orphik metinlerde geçer;

“Gökseldir O (ourania), ünlüdür, gülüşü sevgi doludur (philommeideia), kraliçemizdir, denizden doğandır (pontogenes), geceyi sevendir (philopannyx)...”

Tanrıçanın doğumu üzerine yapılan yorumlarda, genellikle deniz kabuğundan doğduğu kabul edilir ve Hint-Avrupa geleneklerine bağlanır.⁷³⁷ (Görsel 80) Aphrodite’nin doğumu, diğer Olymposlu tanrılar gibi Uranos ve Gaia’nın birleşmesinden değil de Kronos’un babası Uranos’un hayalarını tırpan ile kesmesi ve denize atması sonucu köpüklerden doğmuştur.⁷³⁸ (Görsel 79) Aphrodite ismi Yunanca köpük anlamına gelen “Aphros” kelimesinden gelir.⁷³⁹ Bu konuyu Hesiodos anlatmıştır;

⁷³²Can, a.g.k., (1994). s.96

⁷³³Graves, a.g.k., (2012). s.57-58

⁷³⁴Homerik Hymn, X Aphrodite: 1

⁷³⁵Homerik Hymn, X Aphrodite: 1

⁷³⁶Orphik Hymn, Khthonian Hermes.

⁷³⁷K.T. Witzak (1993). Greek Aphrodite and her Indo-European Origins, Sciete des Etudes Classiques, 115-123.

⁷³⁸Erhat, a.g.k., (2011). s.42

⁷³⁹Erhat, a.g.k., (2011). s.42

“Dalgali denize atar atmaz onları, gittiler engine doğru uzun zaman. Ak köpükler çıkıyordu tanrısal uzuvdan: Bir kız türeyiverdi, bu ak köpükten. Önce kutsal Kythera’ya uğradı bu kız, oradan da denizlerle çevrili Kıbrıs’a gitti. Orada karaya çıktı güzeller güzeli tanrıça, yürüdükçe yeşil çimenler fişkırdı narin ayaklarının bastığı yerden. Aphrodite dediler ona tanrılar ve insanlar, bir köpükten doğmuş olduğu için.”⁷⁴⁰

Homeros ise, Aphrodite’nin Okeanos’ın kızı Dione ve Zeus’un birleşmesinden doğduğunu anlatmıştır, İlyada’ da Dione’ nin savaşta yaralanan Aphrodite’yi iyileştirdiğinden bahseder.⁷⁴¹

Bazı araştırmacılar tarafından Aphrodite ismi ile Babil metnindeki Asurlu dişi iblis “Bariritu” arasında ilişki kurulmuştur.⁷⁴² Aphrodite’nin Doğu kökenlerine uygun olarak, Anadolu ve Mezopotamyalı tanrıçalar gibi Homerik metinlerde “yabani hayvanlar tanrıçası” olarak tanımlanmıştır.⁷⁴³

“Arkasında, onu pohpohlayan bozkurtlar, kızıla çalan sarı postallarıyla aslanlar, ayılar ve geyik yavrusuna doymayan hızlı panterler yürüyordu.”⁷⁴⁴

Aphrodite kültü ile ilgili en önemli mitoslardan biri, Adonis ile ilişkisi üzerinedir. (Görsel 81) Adonis, Mezopotamyalı tanrı Tammuz’un Yunan karşılığı olarak kabul edilir.⁷⁴⁵ Mezopotamyalı İştar & Tammuz miti, Anadolu Kybele & Attis ile ilişki içinde olduğuna göre aynı şekilde Aphrodite & Adonis miti de kendinden önceki bu mitoslara bağlantılı olmalıdır. Bu üç farklı kültürde ortak geçen hikâyede tanrıçanın ölümlü bir erkekle birlikte olması, bu erkek figürün ölümü ve yeniden doğumu işlenmektedir.⁷⁴⁶ Buradan Aphrodite’nin hem Anadolu hem de Mezopotamya kökleri açıkça görülebilmektedir. Aphrodite, tıpkı İştar gibi “zevk verici” imgeleriyle tarif edilmiştir. Aphrodite daha sonra Roma’da Venüs olarak anılır ve Mezopotamyalı İnanna ve İştar gibi Venüs gezegeniyle simgelenir.

“Esin Perileri, söyleyin bana ışıldayan Aphrodite’in (kypria) işlerini, tatlı bir tutku uyandırır tanrılarda ve ölümlü erkeklere boyun eğdirir ve havada uçan kuşlara ve kuru toprağın kalan

⁷⁴⁰Hesiodos İşler ve Günler; Tanrıların Doğuşu, s.160-206

⁷⁴¹Homeros. İlyada, 1993, V.370

⁷⁴²A.L. Oppenheim (1995). The Assyrian Dictionary, Chicago: Oriental Institute, II: 111

⁷⁴³Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.344

⁷⁴⁴Homerik Hymn, I: 69.

⁷⁴⁵Graves, **a.g.k.**, (2012). s.86

⁷⁴⁶L.R. Brody (2001). The Cult of Aphrodite at Aphrodisias in Caria, Kernos 14, 93-109

tüm canlılarına ve tüm denizlere ayrıca: hepimiz Tanrıçanın (kythereia) yaptıklarından hoşnuduz.”⁷⁴⁷

Sevgiyi temsil eden tanrıça, ölümlü ve ölümsüzler arasına yaydığı sevgi ve şehveti bizzat kendisi değil de eşlikçileri aracılığı ile yapar. Aphrodite’ye genellikle aşk tanrısı Eros, Kharitler ve Horalar eşlik eder, zaman zaman düğün tanrısı Hymenaios da yanında görülür. Theogonia’da, Aphrodite’den önce doğmuş olan Eros’un tanrıçaya eşlik etmesi anlatılır;

“Doğup da yürüyünce tanrılara doğru Eros’la Himeros (arzu) takıldılar hemen peşine. İlk günden bu oldu onun tanrılık payı insanlar arasında da ölümsüzler arasında da: ona düştü kız cilveleri, gülüşmeleri, oynaşmaları, sevmenin, sevişmenin tadı büyüü...”⁷⁴⁸

Ayrıca Pausanias da Eros ve Aphrodite ikilisinden bahsetmiştir;

"Herkes bilir ki, sevgi (Eros) Aphrodite'den ayrılamaz. Aphrodite tek olsaydı, sevgi de tek olurdu, ama mademki iki Aphrodite var, sevginin de iki olması gerek. Hem bu tanrının ikiliği nasıl inkâr edilebilir? Biri, yani en eskisi göksel dediğimiz Aphrodite ana karnından doğmuş değil, göğün kızıdır. Daha sonra gelen bir başkası var ki, Zeus’la Dione’nin kızıdır, ona orta malı Aphrodite diyoruz. Bu tanrılarla ilgili iki tür sevgi de olacak ister istemez, birine orta malı, öbürüne göksel diyeceğiz.”⁷⁴⁹

Aphrodite, tapınıldığı bölgeye göre farklı özellikler ve sıfatlar almıştır; Phrysee (altın), Pelagia (adada doğan kadın), Pothon Meter (arzunun anası) Anadiomenis (denizcilerin ve gemicilerin) ve Ambologera (yaşlandırmayı geciktirici).

Aphrodite, Hephaistos ile evlenmiş, Ares ile de birlikte olmuştur. Ares ile birlikteliğinden doğma çocukları, Phobos (bozgun), Deimos (korku) ve Harmonia’ dır.⁷⁵⁰

Güzelliğin simgesi Aphrodite’nin, çirkin ve total bir tanrı olan Hephaistos ile evli olması ilginçtir. Bu evliliğe rağmen, kocasını sık sık Ares ile aldatır. Aphrodite’nin, savaş tanrısı Ares ile birleşmesinden Deimos (Korku), Phobos (Bozgun) ve Harmonia doğmuştur. Bu farklı karakterdeki çocuklar, Aphrodite’nin kişiliğindeki, çelişkileri simgelemektedir.⁷⁵¹

⁷⁴⁷Homerik Hymn, V Aphrodite: 1.

⁷⁴⁸Theogonia 201; Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.43

⁷⁴⁹Platon, Şölen, (180 d-e)

⁷⁵⁰Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.43

⁷⁵¹Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.43

Mezopotamyalı tanrıları benimseyen Anadolu toplumları, tanrıça İştar'ı Hurriler aracılığıyla almıştır. Hitit pantheonunda Şavuşka olarak adlandırılan İştar, bu kültürel aktarımda özelliklerini neredeyse birebir korumuştur. Bu geçiş, MÖ 1450'den itibaren başlayan Hurri etkisiyle bölgeye yerleştiğı düşünölmektedir. Tanrıçanın aslanlı betimlemeleri, bölgedeki diğör ana tanrıça figürleriyle örtüşmektedir.⁷⁵² İştar ve sevgilisi Tammuz'un hikayesi, Anadolu'da Kybele ve Attis isimleri altında tekrar anlatılmıştır.

Herodotos, Babil halkının İştar ile ilgili “yüz kızartıcı” geleneklerinin olduğunu belirtir. Ona göre, Babil kadınları kendilerini tanrıçanın tapınağında yabancı birine vermeliydi ve bu gerçekleşene kadar evine dönemezdi, bu gelenekle de bir daha baştan çıkartılma gibi bir endişesi olmazdı. Herodotos Babil'deki bu İştar tapınağından “Aphrodite Tapınağı” olarak bahseder. Herodotos aynı zamanda bu âdetin Kıbrıs'ta da sürdüröldüğünden bahseder, Kıbrıs tıpkı İştar gibi aşk tanrıçası olan Aphrodite'nin doğum yeridir. Aphrodite de İştar ve İnanna gibi fahişelerin koruyucu tanrıçasıdır.⁷⁵³ Aphrodite özellikle Kıbrıs ve Korinth' te fahişelikle ilişkilendirilmiştir.⁷⁵⁴

İştar, Mezopotamya'da savaş konusunda önemli bir tanrıça kabul edilmiştir, ordulara savaş kazanmaları için yardım ettiğine inanmışlardır. Aynı şekilde Aphrodite de askerlere yardım eden bir tanrıça olarak betimlenmiş, Troia Savaşında, Paris'in onu en güzel seçmesinin ardından Anadolulu tarafı seçerek Troialılara yardım etmiştir. (Görsel 83) İştar gibi, Aphrodite de zaman zaman savaşla ilişkilendirilen bir tanrıça olmuştur. Özellikle Sparta'da aldığı Aphrodite Areia unvanı “savaşçı” anlamında kullanılır.⁷⁵⁵ Bu unvan, tanrıçanın kendi savaşçı kökenlerinin dışında Ares ile birlikte olmasından da kaynaklanmaktadır.⁷⁵⁶ (Görsel 87)

İki tanrıçanın ortak noktalarından biri de giysilerinin onlara tanrısal güçler vermesidir. İştar, yeraltı dünyasına inerken, buranın yedi kapısından her geçtiğinde bir parça giysisini çıkartmıştır. Bu giysiler özellikle güçlü objeler olarak tanımlanmış ve İştar bunları çıkarttığında güçlerini kaybettiğinden bahsedilmiştir.⁷⁵⁷ Aynı şekilde Aphrodite

⁷⁵²T. Yiğit (1997). “MÖ II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, Ankara Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 30, s. 273-287.

⁷⁵³Black ve Green, **a.g.k.**, (1992). s.109.

⁷⁵⁴Burkert, **a.g.k.**, (1985). s.153.

⁷⁵⁵M.S. Cyrino (2010) Aphrodite, Gods and Heroes of the Ancient World, England: Routledge, s.51–52.

⁷⁵⁶Cyrino, **a.g.k.**, (2010). s.51-52

⁷⁵⁷Kramer, **a.g.k.**, (2002).

de doğumunun ardından Kıbrıs'a ayak bastığında burada ölümsüzlüğünü ve çekiciliğini pekiştiren giysilerini giydikten sonra Olympos'a gitmiştir.⁷⁵⁸

Mezopotamyalı İnanna/İştar'ın Yunan kültürüne gelirken izlemiş olduğu yollardan biri de Fenike üzerinden geçer. Fenikeliler, Tanrıça Astarte olarak andıkları İştar'ı gittikleri her yere, tanrıçanın kimliğinden hiçbir şey değiştirmeden götürmüşlerdir. Fenikeliler gittikleri bölgelerde kurdukları sömürgelere kendi tanrıçaları adına tapınaklar yapmışlardır.⁷⁵⁹

Astarte, Fenike'ye ait, Aphrodite ile ilişkisi açıkça görülebilen bir tanrıçadır.⁷⁶⁰ Astarte'nin kültü, muhtemelen bölgeye Sümerler'den, Babil aracılığı ile gelen İştar kültürünün devamıdır. Astarte de tıpkı İnanna ve İştar gibi tapınak fahişeleri olarak tanımlanabilen hizmetkarlara sahiptir. Lucianus, MÖ 2.yyda, Lübnan'da, Biblos kentinde Aphrodite'ye (aslında muhtemelen Astarte'ye) ait olan tapınakta, kutsal birleşme adetinin devam ettiğinden bahsetmiştir.⁷⁶¹

Tanrıçanın doğum yeri olarak belirtilen Kıbrıs, MÖ 3. binden beri doğu ve batı toplumlarının kesiştiği bir merkezdir, bu da tanrıçanın Yunan kültürüne doğudan geldiğine işaret eder.⁷⁶² Herodotos, Theogonia'da Aphrodite'nin köpüklerden doğmasının ardından önce Kythera'ya gittiğinden sonrasında ise Kıbrıs'ta karaya çıktığından bahseder. Herodotos, Kıbrıs'taki, Aphrodite tapınağının Fenikeliler tarafından yapıldığını, aynı tapınağın Kythera'da da olduğunu ve bunun da Fenikeliler tarafından yapıldığını söyler.⁷⁶³ Fenikeliler, Mezopotamya'ya ait tanrıça İştar'ın tapımını gittikleri yerlere taşımışlar, Kıbrıs'a kadar getirmişlerdir. Herodotos da bu konu üzerine, Aphrodite'nin doğu kökenli olduğunu ve Fenikeliler aracılığı ile Yunan kültürüne geçtiğini açıklar. Üstelik Herodotos, Babil'i ziyaret ettiğinde, İştar tapınağı için Aphrodite tapınağı demeyi tercih etmiştir.⁷⁶⁴

Tanrıça Aphrodite ile ilgili çok fazla efsane yoktur. Güzelliği, aşkları ve intikamları ile ön plana çıkar. Hera gibi Aphrodite'nin de öfkesi korkunçtur. Tanrıçayla ilgili en önemli efsane, sevgilisi Adonis ile ilgili olandır. Bu öykü, Mezopotamyalı

⁷⁵⁸Penglase, **a.g.k.**, (2005). s.140

⁷⁵⁹Ş. Günaltay (1987). Yakın Şark III-Suriye ve Filistin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.199

⁷⁶⁰Comte, **a.g.k.**, (2000). s.112

⁷⁶¹Black ve Green, **a.g.k.**, (2003). s.79; Albayrak, **a.g.k.**, (2007).

⁷⁶²Memiş, **a.g.k.**, (2007). s.53.

⁷⁶³Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (I.105).

⁷⁶⁴Herodotos, **a.g.k.**, (2006). (I.199).

mevsimsel döngüleri anlatan mitosların devamı niteliğindedir. İnanna ve Dumuzi, İştar ile Tammuz, Kybele ile Attis, İsis ile Osiris, Astarte ile Adonis hikayelerinde yeraltına inen eşlerin geri dönmesi ile mevsimsel bağlantılar anlatan hikayeler aynı biçimde Aphrodite ve Adonis için de anlatılmıştır.

Mezopotamya mitolojisinde İnanna ve daha sonra da İştar için anlatılan mevsimlerin döngüsü ile ilişkili mitos açıklanabilir;

İnanna, çoban tanrı Dumuzi ile evlenir, evlenmesinden bir süre sonra da yeraltı dünyasının hâkimi kız kardeşi Ereskigal' i ziyarete gider. Kız kardeşinin kendi hakimiyetini ele geçireceğinden korkan Ereskigal, onu bir cesede dönüştürür. Dumuzi, geri dönmeyen eşinin kurtarılması için diğerk tanrılardan yardım ister ancak yeraltı dünyasına inenler yerini başkabi biri almadan yeryüzüne çıkamaz. Diğerk bütün tanrılar İnanna'nın yerini almak için sıraya girerler. Yeryüzüne dönmek için yerine birini bulmak adına yanında cinleriyle gelen İnanna, Dumuzi'yi tahtında otururken bulunca sinirlenir ve onu yeraltı dünyasına yollamak ister. İnanna'nın yerine yeraltına götürülecek Dumuzi başına gelecekleri rüyasında gördükten sonra, kız kardeşi Geshtinanna' ya anlatır, daha sonra Dumuzi, İnanna'nın yerine Gallalar tarafından yeraltına götürölmek istendiğinde kaçıp saklanır, Gallalar da Geshtinanna' ya işkence ederek Dumuzi'nin yerini öğrenmeye çalışırlar. Dumuzi bulunup yeraltına götüröldüğünde, İnanna eşine acır ve yılın sadece yarısında yer altında kalmasına karar vererek yılın diğerk yarısında Geshtinanna'yı yeraltına gönderir.⁷⁶⁵ Dumuzi'nin kız kardeşi Geshtinanna onun yerine yarım yıl yeraltında kalmayı kabul ettiğinde de Dumuzi İnanna ile tekrar birlikte olur. İki tanrının kavuşmasıyla yeni bir yıl başlar, tahıllar büyür ve hayvanlar döllenir. Ülkeye bereket gelir.⁷⁶⁶

Anadolu'da Phrygia'da Kybele ve Attis için anlatılan hikâye kısaca bu biçimdedir; Tanrıça Kybele, Attis (Agdistis) adında genç bir delikanlıya âşık olmuştur. Attis, Pesisinius kralının ya da Midas'ın kızıyla evlenmek üzereyken, ya da Kybele ile birlikte olduktan sonra başkabi bir orman perisine âşık olduğunda, Kybele Attis' in karşısına çıkarak aklını yitirmesine sebep olur. Attis, Kybele'yi gördüğünde erkeklik organını kesip

⁷⁶⁵Penglase, **a.g.k.**, (2005).; Black ve Green, **a.g.k.**, (2003). s.88

⁷⁶⁶M.İ. Çığ (2010). İnanna'nın Aşkı; Sümer'de İnanç ve Kutsal Evlenme, İstanbul: Kaynak Yayınları

atar. Attis' in kanından bahar çiçekleri açar ve ağaçlar yeşerir, kendisi de bir çam ağacına dönüşür.⁷⁶⁷

Attis' in ölümü hasat zamanına denk gelir, öldürülüp parçalanması, ekinlerin biçilmesini temsil ediyor olmalıdır. Tahılı temsil eden Attis' in, hasadın orakla biçildiği, şarabın olgunlaştığı dönemde öldüğü varsayılmıştır. Yeniden hayata dönmesi ise bahar mevsimine denk gelir.⁷⁶⁸ Tıpkı Persephone gibi yeraltı dünyasına gidip geri dönmüştür.

Mısır'da yine aynı konu şu şekilde işlenir; İsis'in en bilinen mitosu, eşi ve kardeşi olan Osiris' in tanrı Set tarafından öldürülmesinin ardından yeniden diriltilmesidir. İsis, Osiris' in parçalanmış bedenini Nil kıyısından toplayıp birleştirerek, yeniden hayata döndürür. Bir başka anlatıma göre de Osiris' in bedenini bir ağaç gövdesinin içinde bulur ve onu yeniden hayata döndürür.⁷⁶⁹ Osiris' in ağaçta bulunması ve ağaçla alakası, Anadolu Attis' in, kendini Kybele için öldürmesinin ardından kanının ağaca dönüşmesi hikayesini anımsatır.

Bu bereketle ilişkili mitoslar, Mezopotamya'dan Fenikeli Astarte'ye aktarılmış, Astarte, Yunan kültüründe Aphrodite karakterine dönüştüğünde hikayesi de aynı biçimde tekrar işlenmiştir.⁷⁷⁰

Aphrodite ve Adonis mitosu, bereket ve mevsimler döngülerini anlatır. Aphrodite'nin lanetine uğrayan Smyrna, babası ile birlikte olmasının ardından, tanrılar tarafından öldürülmesine engel olmak için bir mersin ağacına dönüştürülmüştür. Bu ağaçtan güzel bir çocuk doğmuştur ve bakması için Persephone'ye verilmiştir. Ancak Aphrodite ve Persephone arasında bu yakışıklı Adonis yüzünden tartışma çıkmış, Zeus da müdahale ederek yılın dört ayını Persephone ile, dört ayını Aphrodite ile, kalan zamanı da istediği yerde geçirmesi için anlaşma sunmuştur. Kalan süresini de Aphrodite ile geçirmeyi seçen Adonis, onun aşkını kıskanan diğer tanrılar tarafından üzerine yaban domuzu salarak öldürülmüştür. Adonis' in yarısından akan kandan bahar çiçekleri açmıştır. Onun yardımına gelen Aphrodite'nin ayağına diken batmasıyla, akan kanı tanrıçanın çiçeği olan beyaz bir gülü kırmızıya boyamıştır.

⁷⁶⁷Ergenler, **a.g.k.**, (1988). s.16

⁷⁶⁸Wilkinson, **a.g.k.**, (2016).

⁷⁶⁹Wilkinson, **a.g.k.**, (2016). s.146

⁷⁷⁰Y. Kılıç ve E. Uncu (2011) Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İhtar- Aphrodite Örneği), International Journal of History, Cilt 3, Sayı 1, s.183-201

Aphrodite, Yunan kültüründe baştan çıkarıcı ve aşk odaklı bir karakter olarak görülmüşken Anadolu'da bereket kültüyle ilişkilendirilmiştir. Tanrıçanın en önemli tapım merkezlerinden olan Aphrodisias'ta bulunan kült heykeli (Görsel 71) Anadolu'da bir görünüm sunar. Kybele ile eşleşmiş Ephesos Artemis'ini (Görsel 61) andıran bir formda betimlenmiş tanrıça açıkça Anadolu'da bir görsel sergilemektedir.

Aphrodite, Mezopotamya'ya dayanan tanrıçaların Yunan kültüründeki yüzü olmuştur. Hem göğe hem yere hâkim olan, doğayla ilişkili ve canlandırma özellikleri olan güzelliği ve çekiciliğiyle pantheonun başındaki tanrıların bile aklını çelebilen hem savaşın hem de aşkın tanrıçası olma rolü, Mezopotamya'dan başlayarak tanrıçalara üstlenmiş, Yunan kültüründe bu rolleri üstlenen figür Aphrodite olarak adlandırılmıştır.

3.3. Rhea

Yunan tanrılarının titanlar soyundan olan Rhea, Kronos'un karısı ve Olymposlu tanrıların çoğunun annesi olarak kabul edilir. Rhea, Olymposlu tanrılar arasında arabulucudur. Demeter, kızı Persephone kaçırıldıktan sonra Olympos'u terk ettiğinde, Rhea onu geri dönmesi için ikna etmeye çalışmıştır. Özellikle Anadolu'lu Kybele ile eşleştirilmiş, toprak ile ilişkili olan iki tanrıça Roma'da tamamen aynı karakter olarak görülmüştür. Genellikle olgun bir kadın olarak, başında tacı ile ve yanında aslanlarla birlikte betimlenmiştir. (Görsel 91)

Girit'te bulunan Neolitik çağa tarihlenen kadın figürinleri bölgede Ana Tanrıça tapımının ilk kanıtları olarak kabul edilebilir⁷⁷¹ (Görsel 4) Giritliler, Neolitik çağdan itibaren, Ege, Anadolu ve Mezopotamya'da olduğu gibi, üreme uzuvları belirgin, abartılmış kadın figürlerini üretmişlerdir.⁷⁷² Bölgede bir tanrıça tapımına işaret eden bu figürinlerin sunduğu kült, MÖ 2000'de, tabiat tanrıçası, dağların ve hayvanların hâkimesi olarak karşımıza çıkar. Girit'te Rhea, Anadolu'da Kybele olarak anılan bu tanrıçaların, "Tanrılar Anası" olduğu görülür.⁷⁷³ Giritli tanrıçaların birçok sıfatı bulunur; dağ anası, kutsal ağaç tanrıçası, Potnia Theron, güvercin tanrıçası, yılanlı tanrıça, haşhaş tanrıçası ve Ana Tanrıça.

Rhea adı, "yer" anlamında kullanılan "ἔρα" kelimesinden geldiği savunulur.⁷⁷⁴ Başka bir kök olarak da "akış" anlamına gelen "ῥέω" kelimesi sunulur.⁷⁷⁵ R. Graves ise, bu ismin Hellen öncesi Minos kökenleri olduğunu savunur, ona göre Rhea ismi "era" yani, toprak kelimesinden gelmektedir.⁷⁷⁶

Rhea, tek başına tapım gördüğü merkezlere sahip değildir. Diğer tanrıların tapım alanlarında ismi geçer ve betimlemeleri görülür. Pergamon Zeus sunağında aslana binmiş halde görülebilir. (Görsel 92) Tapımı, özellikle Zeus'un gizlice yetiştirildiği Girit adasında güçlüdür. Buradaki tapımda, Anadolu'lu Kybele gibi dans ve müzikle ilişkili

⁷⁷¹Mansel, a.g.k., (1999).

⁷⁷²Mansel, a.g.k., (1999). s.47-50

⁷⁷³Mansel, a.g.k., (1999). s.47-50

⁷⁷⁴N. Hopkinson (1984). "Rhea in Callimachus' Hymn to Zeus". The Journal of Hellenic Studies. 104, s.176-177.

⁷⁷⁵H.G. Liddell ve R. Scott (1996). A Greek-English Lexicon, Oxford: Clarendon Press.

⁷⁷⁶Graves, a.g.k., (2012).

ritüeller vardır. Girit tapımlarında çeşitli biçimlerde tasvir edilmiş bu tanrıçaların tek bir tanrıçanın farklı versiyonları mı yoksa değişik tanrıçalar mı olduğu konusu tartışmalıdır.

A. M. Mansel bu konudan bahseder;

“Girit’te tarihi çağlarda büyük tanrıçaların izlerine Rhea yahut tarihçi Diodor’ un bildirdiği “Meteres” yani “Ana Tanrıçalar” şeklinde rastladığımız göz önüne alınırsa, bu adada yalnız büyük bir tanrıça bulunduğu, yukarıda tarif ettiğimiz tanrıçaların ise büyük tanrıçanın başka şekillerde tezahürü oldukları kabul edilebilir.”⁷⁷⁷

Giritli, Minos tanrıçasının Potnia Theron olarak anılması, Phrygli Kybele kültüründe de karşımıza çıkmaktadır. İki tanrıçanın da kutsal hayvan olarak aslan ile betimleniyor olması, tanrıça kültürünün aslanlar ile güçlü bağlantısını gösterir. (Görsel 90(Görsel 29) Aslanlarla temsil edildiği bilinen bir diğer figür de İnanna/İştâr’dır. (Görsel 88) Ana tanrıçaların aslanlarla betimlenmesi geleneği, Mezopotamya’dan Yunan kültürüne kadar geniş bir coğrafyada görülür. Anadolu’da MÖ 6. binyılın ilk yarısına tarihlenen Kybele olarak tanımlanan Ana Tanrıça figürünün aslanlı tahtında oturur betimleme biçimi daha sonra, Rhea için de kullanılmıştır, bu iki tanrıça arasındaki sıkı bağa işaret eder. (Görsel 5)

Rhea’nın dağlar ile olan ilişkisi, onu, Kybele ile bağlayacak bir söyleme neden olmuştur. Yunanlar, Rhea’nın evi İda dağından Kronos’ tan kurtulmak adına kaçarak Phrygia’ya gittiğine ve burada Kybele adıyla anıldığına inanmışlardır.⁷⁷⁸ Giritli Ana Tanrıça ile Anadolu Kybele arasında göze çarpan birçok benzerlik bulunmaktadır. Rhea, Giritli Ana Tanrıçadır, bir diğer adı da “İdalı Ana” olarak geçer. Ana Tanrıçanın dağlar ile olan bağlantısı, Rhea’nın İda dağında Zeus’u doğurması dolayısıyla aldığı bu isimle görülebilir.⁷⁷⁹ Kybele ve Rhea’nın bu denli iç içe olmasının nedenlerinden biri de Zeus’un doğum hikyesidir.

Tanrıların Anası Rhea, Uranos ve Gaia’ dan doğma bir titandır ve göğün tanrısı Kronos ile evlidir. Gök tanrı Kronos, rüyasında, çocuklarının onu tahtından edeceğine dair bir kehanet görür ve tıpkı babası Uranos gibi kendi çocuklarından şüphe duyar. Bu yüzden eşi Rhea çocuklarını doğurur doğurmaz onları yutar. Bu çocuklar; Hades, Poseidon, Hestia, Hera, Demeter ve Zeus’tur.

⁷⁷⁷Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.52

⁷⁷⁸Roller, **a.g.k.**, (2004). s.171; Strabon Geography, 469, 12.

⁷⁷⁹Can, **a.g.k.**, (1970). s.505

Hesiodos, Theogonia’da bu olayı anlatır;

“Korkuyordu Uranos’un mağrur torunlarından biri, ölümsüzler arasında kral olacak diye. Gaia ve Uranos bildirmişti ki ona ne kadar güçlüler güçlüsü de olsa kendi oğluna yenilmekti kaderi.”⁷⁸⁰

Rhea, çocuklarının elinden alınmasına üzüler, Uranos ve Gaia’nın yardımıyla en küçük çocuğu olan Zeus’u doğurmadan Girit’teki Lyktos mağarasına saklanır. Zeus’u burada doğurur, Kronos yutmak için çocuğu istediğindeyse ona bezlere sarılmış bir taş verir. Kronos da çocuk olduğunu düşünerek bu taşı yutar.⁷⁸¹ (Görsel 89)

Bu hikâyenin daha geç tarihli versiyonlarında Girit’te saklanan Zeus’un Kuretalar denen bir grup genç tarafından büyütüldüğü görülür. Kuretalar, Zeus’u babasından saklamak adına, bebeğin ağlamaları duyulmasın diye kalkanlarına vurarak gürültüler çıkarırlar.⁷⁸²

Bu iki kültün etkileşimi üzerine bir etken de yukarıda anlatılan mitosun içinde geçen Kuretaların rolüdür, bunlar Phrygli ve Kybele ile ilgili, dans edip müzik yapan delikanlı grubu olan Korybanlar ile aynı grup olarak kabul edilir.⁷⁸³

Giritli Rhea ile, Phrygli Kybele arasında benzer noktalar bulunur, ancak Ana Tanrıçalar evrensel bir nitelik taşıdığından birbirlerinin kökeni olup olmadığı konusunda tam bir açıklama yapılamaz. O. James ise, Yunanlı tanrılar arasında tanrıça Rhea anılmaya başlandığında, Phrygli Kybele ile ilişkilendirildiğini söyler, bunun için Phryg kültü ile ilişkilendirilen davul, ziller ve kavalın Rhea’ya verildiğini, Kybele ile eş tutulmasının asıl nedeninin ise iki tanrıçanın da bereket ve bitkilerle ilgili özellikler taşımasından dolayı olduğunu açıklar.⁷⁸⁴

MÖ 1400’lere gelindiğinde, Akalar bölgeye girerek Minos Uygarlığını ele geçirmişlerdir.⁷⁸⁵ Akaların dini konusunda çok fazla veri bulunmaz ancak bölgeye gelmelerinden itibaren Yunan kültürünü derinden etkileyen Minos Uygarlığının etkisi bu yeni grupta da görülmüştür. Bu etki, Akaların kontrolü ele geçirmesinin ardından Myken

⁷⁸⁰Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.261

⁷⁸¹Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.261

⁷⁸²Albayrak, **a.g.k.**, (2007).; Eyuboğlu ve Erhat, **a.g.k.**, (1991). s.120

⁷⁸³Roller, **a.g.k.**, (2004). s.173

⁷⁸⁴E.O. James (1960). The Ancient Gods, Newyork: G. P. Putnam’s Sons, s.298-299

⁷⁸⁵Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.61

kuyu mezarlarından birinde bulunan Giritli Ana Tanrıça'yı tasvir eden altın iğne ile örneklenebilir,⁷⁸⁶ bu da tanrıçanın tapımının devam ettiğini gösterir.

⁷⁸⁶Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.79

3.4. Hekate

Hesiodos, Theogonia’da, Hekate’ye “vahşi hayvanların koruyucusu, besleyicisi tanrıça” olarak hitap etmiştir.⁷⁸⁷ Ona göre Hekate, Yunan tanrılarının titanlar kuşağından Asterie ve Perses’ in birleşmesinden doğmuştur. Bazı kaynaklar onu Leto ya da Nyks’ in kızı olarak da göstermiştir.⁷⁸⁸ Hesiodos tanrıçanın doğumunu anlatır;

“...Adı güzel Asterie’ yi de getirdi dünyaya. Ki Perses götürdü bir gün sarayına ve sevgili eşi oldu onun. Ve Asterie Hekate’yi doğurdu...”⁷⁸⁹

Hekate’nin çocukları olarak Skylla, Medea ve Kirke gösterilir, bazı kaynaklar da hiç evlenmediğini ve çocuklarının olmadığını söyler.⁷⁹⁰

Persephone ve Demeter’in mitoslarında oynadığı rol nedeniyle Eleusis kültü ile ilişkilendirilir. Yeraltı kültlerine bağlıdır, sıfatlarından biri de bunu ifade eder; “katakthtonia” yeraltı anlamında kullanılır.⁷⁹¹ Mezopotamyalı yeraltı tanrıçası Ereşkigal ile bağdaştırılmıştır.⁷⁹²

Hekate isminin, kelime olarak Yunanca karşılığının olmadığı ve Anadolu’da Karia bölgesine ait yerli dilden geldiği ileri sürülür.⁷⁹³

R. Farnell, Hekate’nin Doğu kökenli bir Ana Tanrıça olduğunu, Yunan kültürüne ait olamayacağını, bu kültün muhtemelen Boeotia’ ya kuzeyden geldiğini savunur.⁷⁹⁴ Hekate’nin Anadolu’daki tapım alanları Aphrodisias, Stratonikeia, Halikarnasos, Kidrama, Knidos, Hyllarma, Mylassa ve Tralleis gibi Karia kentlerinde bulunur, bu kentlerden ele geçen buluntulardan yola çıkılarak da Hekate’nin anayurdu olarak Karia bölgesi kabul edilir.⁷⁹⁵

⁷⁸⁷Hesiodos İşler ve Günler; Tanrıların Doğuşu, 411-452

⁷⁸⁸R. Farnell (1896). The Cult of the Greek States II, Oxford, s.502

⁷⁸⁹Hesiodos İşler ve Günler; Tanrıların Doğuşu.

⁷⁹⁰A.A. Tırpan (1998). Hekate, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Sayı 87, 10-15

⁷⁹¹H. Sarian (1992). Hekate, dans Fondation internationale pour le LIMC, Ed. Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, VI-1-2, Artemis Verlag Zürich und München, s.986

⁷⁹²H.D. Betz (1980). "Fragments from a Catabasis Ritual in a Greek Magical Papyrus", History of Religions, Mayıs, 19.4, 287-295.

⁷⁹³Tırpan, **a.g.k.**, (1998). s.10-15

⁷⁹⁴Farnell, **a.g.k.**, (1896). s.502-504

⁷⁹⁵T. Kraus (1960). Hekate, Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland, Heidelberg, s.166-167

C.M. Mooney, Hekate'nin yakın doğu mitoslarında geçen figürler gibi Myken döneminde, Anadolu'dan Yunanistan'a getirildiğini vurgular.⁷⁹⁶ E. Mitropoulou da Hekate kültünün kuzeyden getirildiğini, ancak asıl kökeninin Anadolu'da Karia bölgesi olduğunu yazar.⁷⁹⁷

M. West, İşler ve Günler'de Hesiodos'un babası ile Anadolu'daki Kyme kentinden Boeotia'ya gittiklerini, Kyme'de tapınan Hekate'yi de beraberlerinde Boeotia'ya götürdüklerini söyler.⁷⁹⁸ Ona göre, Hesiodos'un Hekate'yi öven dizelerinin sebebi de budur. Hesiodos'un yaşadığı Boeotia' da Thespaiai yerleşiminde Hekate tapımının olduğu bilinmektedir. Burada MÖ 8.yya tarihlenen bir amphoradaki tasvirde, suda ve gökte egemen bir tanrıca betimlenmiştir.

G. Bean, Hekate'nin Yunan tanrıçalarının, özellikle de Artemis ve Demeter'in bölgede asimile olmuş halini yansıttığını söyler.⁷⁹⁹ A. Erhat da Hekate'nin Anadolu'ya özgü bir tanrıca olduğunu ancak Epehesoslu Artemis'in niteliklerinden bazılarını yansıttığını yazmıştır.⁸⁰⁰

Kollarını iki yanındaki aslanlara uzatmış, çevresinde kuşlar, sığır ve balıklar görülür. (Görsel 43) Bu betimleme Hekate'nin Potnia Theron özelliğini vurgular, birçok araştırmacı Hekate'nin kökeninin Anadolu olduğu konusunda fikir birliğindedir. Bu betimleme ve yorumlamalar ile Hekate kültünün Hesiodos ve babasının memleketi olan Anadolu'daki Kyme kentinden, ozanın soyu ile Boeotia'ya getirildiği savunulabilir.⁸⁰¹

Değerlendirilen tüm bilgiler Hekate'nin kökeninin Anadolu ve Karia bölgesi olduğu kesinleşmiştir.⁸⁰² Anadolu'da Ana Tanrıçanın birçok yüzünden biri olan Hekate, MÖ 7.yydan başlayarak Hesiodos'un eserlerinde övülmesinin ardından Yunan kültüründe tapım görmeye başlamış ve mitoslarında gizemli bir tanrıça olarak rol almıştır.

Hesiodos, Theogonia'da tanrıçanın kutsal rollerini över, Hekate'nin titanlardan olmasına rağmen, Olymposlular ile Titanlar arasındaki savaşındaki yardımlarının

⁷⁹⁶C.M. Mooney (1971). Hekate: Her Rol and Character in Greek Literature from before the Fifth Century B.C., Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, McMaster University, Hamilton, Ontario.

⁷⁹⁷E. Mitropoulou (1978). Triple Hekate Mainly On Votive Reliefs Coins Gems and Amulets, Atina, s.17

⁷⁹⁸M.L. West (1966). Hesiodos: Theogony, Oxford: Clarendon Press, s.277-278

⁷⁹⁹G. Bean (1980). Turkey Beyond the Meander, London, s.72

⁸⁰⁰Erhat, a.g.k., (2011). s.125

⁸⁰¹Erhat ve Eyüpoğlu (1977). s.53

⁸⁰²B. Çelebi (2017). Hayat Veren Tanrıçanın Ölüm Tanrıçasına Dönüşümü: Hekate, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi

ardından Zeus tarafından önceden de sahip olduğu güçleri ve onurları kendinde tutmasına izin verilir (Görsel 92) Ayrıca Zeus ona “olağanüstü ayrıcalıklar” da tanır; karadan, denizden ve yıldızlı gökyüzünden paylar verilir.⁸⁰³ Bu erken betimlemelerde Hekate daima yardımsever ve güçlü bir karakter olarak yansıtılmıştır.⁸⁰⁴ Theogonia’da geçen tanrılar kuşağı Zeus döneminde erildir, öncesinde görülen titanlar da muhtemelen Batı Anadolu’daki ana tanrıça kültünü simgelemekteydi. Athena’nın doğumu mitosunda yer alan Zeus’un bilgelikle ilişkili titan olan Metis’ i yutması, bilgeliğin erkek karakterlere geçmesi olarak yorumlanabilir.⁸⁰⁵

Hekate erken betimlemelerinde Kybele ve Anadolulu benzerleri, Artemis ve Demeter gibi Ana Tanrıça olarak görülen bir karakterdir. Karada, denizde ve yıldızlı gökyüzünde yetkisi bulunur⁸⁰⁶, doğuran, büyüten, bereket getiren, hastalıklardan koruyan evrensel Ana Tanrıçanın bütün özelliklerine sahiptir.

Ancak Hekate, bu evrensel Ana Tanrıça rolünü ve gücünü bir süre sonra kaybeder. Zamanla ay ve ölümler ile ilgili bir tanrıçaya dönüşür. Özelliklerine kabuslara ve deliliğe sebep olma yetenekleri eklenir, gece yaratıklarıyla ilişkilendirilmeye başlanır.⁸⁰⁷ Ölümlerle ilişkili, Hades’in anahtarının sahibi olduğu düşüncesi yaygınlaşır. Ölümlerin ruhlarını alıp Hades’ e götürme rolünü üstlenir.⁸⁰⁸ Ancak ölümleri yeraltına götüren Hermes’ ten çok daha ciddi ve gaddar betimlenir, huzur bozucu olarak görülür.⁸⁰⁹ Önceki dönemlerde Artemis gibi iffetli niteliklerle anılmasının yerini olumsuz özelliklerle ilişkilendirilme almıştır. Artemis ile Hekate o kadar yakındır ki, kimi yerlerde birbirine karışırlar. İkisi de “Potnia Theron” sıfatını taşır ki, bu aslında Kybele’den gelen bir özelliktir.

Hekate çoğunlukla üçlü biçimde betimlenir. (Görsel 97) Bu tanrıçanın hâkim olduğu üç alemleri simgeler; yeryüzü, denizler ve yıldızlı gökyüzü.⁸¹⁰ Homeros, Demeter’e İlahi’sinde, Hekate’yi Demeter ve Persephone ile yan yana koyarak üçlü tanrıçanın bir parçası haline getirmiştir.⁸¹¹ Ancak bu üçlülük daha sonra Artemis, Hekate ve Selene’ de

⁸⁰³Hesiodos, Theogonia, 411-15

⁸⁰⁴L. Friedman (2002). Hestia, Hekate, and Hermes: An archetypal trinity of constancy, complexity, and change, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Pacifica Graduate Institute

⁸⁰⁵Graves, **a.g.k.**, (2010). s.53

⁸⁰⁶Hesiodos, Theogonia, 411-15

⁸⁰⁷Mooney, **a.g.k.**, (1971).

⁸⁰⁸Tırpan, **a.g.k.**, (1998). s.10-15

⁸⁰⁹Friedman, **a.g.k.**, (2002).

⁸¹⁰Hesiodos, Theogonia, 411-15

⁸¹¹Friedman, **a.g.k.**, (2002). s.142

görülür, ayın üç haliyle bağlantılı Artemis ve Selene ile de ilişkilendirilir.⁸¹² Üçlü betimleme Yunan kültüründe önemi bir yere sahiptir, Gorgonlar, Musalar, Moiralar, Horalar ve Erynisler bunlara örnek gösterilebilir. Hekate'nin üç yüzü genç kız/bakire, anne ve yaşlı/bilge kadındır. Bu roller genellikle yanında görülen Persephone genç kız, Demeter anne ve Hekate de bilge kadın olarak gösterilir, zaman zaman bakire olarak betimlendiği de görülür. Antik dönemde bilgeliği simgeleyen yaşlı kadın formu, daha sonra cadı olarak yorumlanmıştır. Bu üçlü biçim aynı zamanda ay ile ilişkili olmasına da bağlanır. Hekate'nin üç formu kadınlığın üç halini simgelerken, ay da aynı sembolizmde incelenir. Ayın kadınlığın üç halini simgelemesi, genç kızlık, annelik ve yaşlanmayla ilgilidir. Hekate sık sık hilal biçimindeki ay ile birlikte betimlenir. Bu hilal aynı zamanda boğa ile ilişkilidir. Mısırlı tanrıçalar Hathor ve İsis sık sık boynuzlarla betimlenmişlerdir, İsis' le ilişkilendirilen Io' da aynı şekilde boynuzlu tasvir edilir. Yunan kültüründe ay, özellikle Artemis ile ilişkilidir, ona oldukça yakın olan üç formlu Hekate de ayın üç haliyle sembolize edilir.

Hekate erken betimlemelerinde genellikle tek başlı ve tek gövdeli gösterilir, bu tasvirler genellikle Phrygia ve Karia bölgelerine aittir. Geç dönemlerde ise üçlü betimlemeleri daha sık görülmeye başlanır; tek gövdeli ve üç kafalı, altı kollu, üç gövdeli ve üç başlı, bazen bitişik bazen de sırt sırta üç figür olarak, her biri farklı yönlerde bakarken betimlenmiştir. Bazen tasvirlerin ortasında bir sütun bulunur, genellikle uzun elbise ile, uzun saçlarının üzerinde polosla tasvir edilir.⁸¹³

Hekate'nin üç başlı ve üç vücutlu formunun en erken örneği Alkamenes tarafından yapılmıştır, Atina Akropolünün girişinde MÖ 425'e kadar duran heykel, Hekate'nin eşiklerin, kavşakların ve evlerin koruyucusu olmasıyla ilişkilidir.⁸¹⁴ (Görsel 44)

Bu formuna bir diğer örnek de Pergamon Zeus Sunağı üzerindeki frizde yer alan betimlemedir. (Görsel 45) Hekate burada tek gövdeli ve üç başlıdır, muhtemelen altı ellidir ancak sadece beş tanesi görünmektedir. Elinde meşale, mızrak, kılıç ve kalkan silahlarını taşır.⁸¹⁵ Efes'te bulunan gri mermerden yapılmış bu heykelde Hekate tek vücutludur, üç başlı ve altı eli bulunur. (Görsel 46) Uzun elbise ile ve ortadaki başında polos ile görülür. Etrafında bulunan geyik figürleri de yine Potnia Theron özelliğini

⁸¹²Kraus, **a.g.k.**, (1960). s.102

⁸¹³Mitropoulou, **a.g.k.**, (1978). s.31

⁸¹⁴Friedman, **a.g.k.**, (2002). s.143

⁸¹⁵Mitropoulou, **a.g.k.**, (1978). s.46

anımsatır.⁸¹⁶ Bir başka örnek ise Ialysos akropolüne aittir, Hekate burada yine üç vücutlu olarak gösterilmiştir. (Görsel 47) Bu heykel MÖ 2. yüzyıla aittir ve mermerden yapılmıştır. Ortadaki figür polos giyer, yine uzun elbiseler içindedir ve elinde meşale tutar.⁸¹⁷

Hekate'nin atribüleri arasında köpek, meşale, anahtar, yılan, elma, nar ve ay bulunur. Bunlardan nar, Mezopotamya'ya kadar giden ana tanrıça kültünün yansıması olarak kabul edilebilir. Yunan ana tanrıçalarının hemen hepsi bereketin sembolü nar ile ilişkilendirilmiş ve bununla betimlenmişlerdir. Hekate'nin görevi rehberlik etmek ve ışığı getirmektir, bu yüzden genellikle elinde meşale taşırken betimlenir. (Görsel 96)

Meşale betimi, aynı zamanda Anadolu tanrıça Arinna ile ilişkilidir. Hitit güneş tanrıçası Arinna için "Hatti ülkesinin meşalesi" tasviri kullanılmıştır. Hekate gibi Arinna da Hitit mitolojisinde yeraltı dünyasının kapılarını kontrol eden, bilgelikle ilgili bir tanrıçadır.

Köpek, genellikle ay ile ilişkilendirilen bir semboldür.⁸¹⁸ (Görsel 95) Hekate de İştâr, Astarte ve İsis gibi gök ve ay ile ilişkilendirilmiştir. Hekate'nin üç formlu olması, köpek ve ay ile ilişkisinin de bulunması nedeniyle geç dönemlerde üç başlı köpek olarak betimlenir, ayın karanlık zamanları ve kara büyü ile ilişkilendirilir.⁸¹⁹ Bu noktada iç başlı Kerberos ile de ilişkilidir, "Köpek Yıldızı" Sirius' un kendisidir.⁸²⁰ Köpek yeraltı dünyası ile ilişkili bir semboldür ve tanrıçanın bu bölgeyle ilgili (khitonien) olmasını da vurgular. Hekate, Hades'in kapısında bekleyen Kerberos' a ölüleri teslim eder. Hekate, adına köpek kurban edilen tanrıçalardan biridir ancak Yunan kültüründe köpek etinin çok fakir ve dinsiz kişilerin tükettiği bir et olarak görülür. Buna karşın Anadolu'da tanrılara köpek kurban edildiğini bilir. Anadolu'da Hititler, özel durumlarda köpek kurbanı vermekteydiler.⁸²¹ Urartulara ait, Yoncatepe mezarlığında insanların yanında onlarca köpek gömüsünün de olması köpek kurbanının Anadolu'da erken dönemlere dayanan bir

⁸¹⁶Mitropoulou, **a.g.k.**, (1978).

⁸¹⁷Sarian, **a.g.k.**, (1992). s.998

⁸¹⁸M.T. Gimbutas (1992), The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500- 3500 B.C. Myths and Cult Images, Hampshire: Thomes and Hudson, s.171

⁸¹⁹Friedman, **a.g.k.**, (2002). s.25-26

⁸²⁰Graves, **a.g.k.**, (2010). s.153

⁸²¹F. Sevinç (2007). Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.49

gelenek olduğunu gösterir.⁸²² Köpek aynı zamanda Mezopotamya’da şifa ile ilişkilendirilen bir semboldür, bu gelenek Anadolu ve Yunan kültürlerinde de devam etmiştir.⁸²³ Hititlerin, hastalıklı bölgeleri tedavi amacıyla köpeklerle yalattığı ve köpek pisliğinin bitkisel malzemelerle karıştırılması sonucunda bir çeşit ilaç elde ederek kullandıkları bilinmektedir.⁸²⁴ Antik Yunanda da köpek şifa alanında hem Hekate ile hem de Eileithya’ nın doğum gelenekleriyle ilgili görülmüştür, köpeğin salyasının kolay bir doğum sağlayacağına inanılırdı. Hekate ölümün yanı sıra ana tanrıçalar gibi doğumu ve bazen de evliliği korur. “Kourotrophos” sıfatı, doğum yardımcısı anlamında kullanılır.⁸²⁵ Hem Antik Doğu hem de Antik Batı, köpeği şifa ile ilişkilendirmiştir.⁸²⁶ Yeraltı dünyası ile bağlı Hekate, yeryüzünde de ölümlerin ruhları ile dolaşır, köpekler onu ve yanında gezen ruhları gördüğünde ulurlardı, bu inanç Anadolu’da günümüze dek devam etmiştir.⁸²⁷ Tanrıçayla birlikte oturan köpek betimlemesi de Babil’e kadar dayanır, burada şifa ile ilgili tanrıça Gula da Hekate gibi köpekle ilişkilendirilmiştir.⁸²⁸

Hekate’nin bir diğer önemli sembolü de meşaledir. Karanlık gecelerde yolculara meşalesinin ışığı ile yol gösterdiğine inanılırdı. Hekate de Artemis, Persephone ve Demeter gibi meşale ile tasvir edilir.⁸²⁹ Hekate, Troia’lı kahraman Aeneas’a da yeraltına inerken meşalesiyle yol göstermiş ve kapılarını açmıştır.⁸³⁰

Yılan, ilk tapımlardan beri hayat veren, hayatın değişimini gösteren ve ölümsüzlüğü simgeleyen bir semboldür. Periyodik olarak yenilenmesi, yılanın canlılığı ve dinamizmi neolitik tarım toplulukları arasında ona mitolojik güçler atfedilmesine neden olmuştur.⁸³¹ Yılanın derisini değiştirmesi, bir anlamda gençliğini yenilemesi ona Antik çağda yeniden doğum niteliğini kazandırmıştır.⁸³² Mezopotamyalı tanrıça İnanna da yılan tapımıyla yakından ilişkilidir, MÖ 4000’e tarihlenen tasvirlerde yılan başlı bir

⁸²²E. Konyar (2011). Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri, Ed. K. Köroğlu ve E. Konyar, Urartu, Doğu da Değişim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.227

⁸²³H. Florioti-Duymuş ve H. Hande (2014). Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği, Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 55, Ankara, 45-70.

⁸²⁴A. Ünal (1980). Hitit Tıbbının Ana Hatları, Belleten XLIV, Ankara, 476-487

⁸²⁵Farnell, **a.g.k.**, (1896). s.515

⁸²⁶Florioti-Duymuş ve Hande, **a.g.k.**, (2014). s.45-70.

⁸²⁷Tırpan, **a.g.k.**, (1998). s.10-15

⁸²⁸Black ve Green, **a.g.k.**, (2013). s.130

⁸²⁹Mooney, **a.g.k.**, (1971). s.74

⁸³⁰Tırpan, **a.g.k.**, (1998). s.10-15

⁸³¹Gimbutas, **a.g.k.**, (1992). s.93

⁸³²Campbell, **a.g.k.**, (1992). s.13

kadın olarak betimlenir. Yine İnanna'ya atfedilen MÖ 3. ve 4. binyıllara ait yılanlı çanak çömlekler de bu ilişkiyi gösterir.⁸³³

Yılan ve dişi tanrısal figürler sık sık birlikte betimlenir. Özellikle Girit adasında, adanın her yerinde Tanrıça'yı ya da rahibelerini yanlarında yılanlarla betimleyen birçok nesne bulunmuştur. Knossos sarayında bulunan fayanstan yapılmış "Yılanlı Tanrıça", Yunan kültüründeki en erken ana tanrıça figürünü simgeler.⁸³⁴ (Görsel 43) Girit'te, diğer Yunan yerleşimlerinin aksine tanrı figürleri görülmez. Burada tanrıçalar ve rahibeler, dini törenlerde de kadınlar ön plandadır.⁸³⁵ Hekate'nin dışında Artemis ve Persephone de Gorgo ve Erinys' ler de yılanlarla temsil edilirler.⁸³⁶

Nar meyvesi, tanrıça Hekate'nin sık sık birlikte betimlendiği sembollerdendir. Sümerli ana tanrıça İnanna, bereketi ve üremeyi sembolize eder ve nar ile betimlenir, bu daha sonraki dönemlerde Babil'de İştâr, Anadolu'da Kybele, Yunan kültüründe Athena, Hera Aphrodite ve Demeter gibi tanrıçalara kadar devam eden "verimli kutsal dişi" anlatan bir gelenektir.⁸³⁷ Elma, Antik çağda bereketin ve verimliliğin sembollerinden biridir.

Paleolitik çağdan itibaren dişi tanrıçalar ve av hayvanları birlikte betimlenmiştir. Özellikle aslan/leopar hem Anadolulu hem Mezopotamyalı hem de Mısır kökenli ana tanrıçalara sık sık eşlik eden bir figürdür, Ana Tanrıçanın güç temsillerinden biridir, ancak Hekate'nin aslanlarla birlikte olan betimlemeleri Roma Döneminde tanrıçanın popülerleşmesiyle daha sık görülmüştür.

Hekate, mitoslarda yan rollerde görülür. Demeter'in kızı Persephone'yi aradığı hikâyede, Hekate kızın çığlıklarını mağarasından duymuştur.⁸³⁸ Demeter'in kızını aradığı günlerin onuncusunda karşılaşır ve Demeter'e bir ses duyduğunu ancak hiçbir şey göremediğini iletir. Bunun üzerine ellerinde meşaleleriyle Helios' a giderlerken Hekate rehberlik görevi görür.⁸³⁹ Persephone yeraltı dünyasından çıktığında kucaklaşırlar, Hekate tanrılar arasında arabulucu rolü oynayarak Demeter ile Helios arasında gidip gelir. (Görsel 94) Mitosun başka bir anlatımındaysa Persephone'yi Hades' ten bizzat alıp Demeter'e getirir.

⁸³³Stone, **a.g.k.**, (2000). s.223

⁸³⁴Stone, **a.g.k.**, (2000). s.224

⁸³⁵Mansel, **a.g.k.**, (1999). s.55

⁸³⁶M. Eliade (1999). Şamanizm, Çev. İ. Birkan, Ankara: İmge Kitapevi, s.178-179

⁸³⁷Caner, **a.g.k.**, (2004). s.67-69

⁸³⁸Penglase, **a.g.k.**, (2005).

⁸³⁹West, **a.g.k.**, (1966). s.277-278

Hekate, Persephone ve Eleusis kültü bu mitos nedeniyle yakından ilişkilidir.⁸⁴⁰ (Görsel 41)

Başlangıçta yerde, gökte ve Tartaros' ta egemenlik kuran üçlü tanrıça formlu Hekate yaşam ve ölüm üzerine hükmeder. Şifacıdır, bereket getiren, verimlilik verendir. Ancak Antik dönemde bu kadar ulu görülen tanrıça, Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde yüzyıllar içinde değişime uğrar.⁸⁴¹ Daha çok yeraltı ile ilişkilendirilmeye başlayan tanrıça, ölümlerin refakatçisi olarak görülmeye başlanır. Doğumlara yardım eden figürden, intikam ve ölümle ilgili bir karaktere dönüşür.⁸⁴²

Hekate'nin önemli kültleri Lagina, Eleusis ve Samothrake (Semadirek) adasındadır, mister dinleriyle ilişkili olarak tapım görmüştür. Pausanias, Atina Akropolü'nde, Nike Apteros tapınağının yanında, Hekate'nin üçlü betimlemesinin bir örneği olduğundan bahsetmiştir.⁸⁴³ Eleusis'te, Demeter ve Persephone adına kutlanan Thesmophoria bayramında, Hekate de onurlandırılırdı. Yunanistan tapımlarının yanında, Strabon ve Pausanias tanrıçanın Anadolu'da da tapım gördüğünden, Ephesos'da⁸⁴⁴, Kolophon'da⁸⁴⁵, Lagina'da⁸⁴⁶ tapınakları ya da sunakları olduğundan bahsetmişlerdir.

Hekate'nin en önemli kutsal alanı Lagina'da bulunur.⁸⁴⁷ Lagina Hekate Tapınağı, kutsal alanın ortasında bulunur ve tapınağın doğu cephesi frizinde Hekate, Kronos'a bir taş sunarken betimlenmiştir.⁸⁴⁸ Burada Hekate doğumun yardımcısı "Kourotrophos" rolündedir, Ana Tanrıçadır.⁸⁴⁹ Kuzey yüzünde Amazonlar ile Yunanlar arasındaki barış ve Hekate'nin bu dostluk adına yere içki dökmesi betimlenmiştir.⁸⁵⁰ Batı yüzünde Gigantomakhia sahnesinde, Hekate elindeki meşaleyi silah olarak kullanırken gösterilmiştir.⁸⁵¹ Bu kutsal alanda Hekate adına birden fazla festival kutlandığı

⁸⁴⁰Friedman, **a.g.k.**, (2002). s.136

⁸⁴¹Friedman, **a.g.k.**, (2002). s.29

⁸⁴²Mooney, **a.g.k.**, (1971). s.82-83

⁸⁴³Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, 2007, 2.30.2

⁸⁴⁴Strabon, 14.1.23

⁸⁴⁵Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, 2007, 3.14.9

⁸⁴⁶Strabon, 14.2.15

⁸⁴⁷P. Baumeister (2008). *Der Fries Des Hekateions Von Lagina, Neue Untersuchungen zu Monument und Kontext*, BYZAS 6, Ege Yayınları

⁸⁴⁸Friedman, **a.g.k.**, (2002). s.159

⁸⁴⁹Kraus, **a.g.k.**, (1960). s.46

⁸⁵⁰C. Williamson (2012). *Sanctuaries as turning points in territorial formation, Lagina, Panamara and the development of Stratonikeia*, BYZAS 13, 113-150.

⁸⁵¹ A.A. Tırpan ve B. Söğüt (2005). *Lagina, Yatağan-Muğla*, s.34

bilinmektedir.⁸⁵² Hekate'nin doğum günü, yeni ayın ilk kez görüldüğü geceler ve yılın belli bir ayının otuzuncu gününde, dolunayda kutlanır ve törenler düzenlenirdi. Düzenlenen törenler arasında Doğum günü kutlamaları, gizli dinsel törenler ve anahtar taşıma töreni yer alırdı, en önemlisi ise MÖ 81'den itibaren kutlanmaya başlanan, dört yılda bir kutlanan "Hekatesia-Romaia" şenlikleriydi. "Kleidophoros" yani "Anahtar taşıyıcıları" olarak anılan rahipler bakire kızlardan seçilir ve kutsal bir yoldan tanrıçanın sembolü olan anahtar, bütün sene boyunca korunacağı yere götürülürdü.⁸⁵³ Lagina Hekate Tapınağı'nın anahtarı, tören ile Stratonikia'ya götürülür ve geri getirilirdi.⁸⁵⁴ Bu törenlerde tanrıça adına kesilen kurbanların etleri, törenlere katılanlara sunuluyor, tanrıçaya hediyeler verirken zengin kişiler halka para ve yiyecek dağıtıyordu. Tapınağın içinde ise, sadece rahiplere özel gizli ritüeller düzenlenirdi, bu ritüellerde tanrıçanın gelecekte haber verme özellikleri üzerine yoğunlaşırlardı.⁸⁵⁵ Hekate'nin kültüründe hadımların olması, Anadolu yönünü vurgular. Yunan kültüründe hadımlık yoktur, oysa Fenikeli Aphrodite, Artemis ve Kybele gibi tanrıçaların kültüründe hadımların olduğu bilinmektedir.⁸⁵⁶

⁸⁵²Çelebi, **a.g.k.**, (2017). s.76

⁸⁵³Farnell, **a.g.k.**, (1896). s.506

⁸⁵⁴Kraus, **a.g.k.**, (1960). s.48;

⁸⁵⁵C. Daşbacak (2007). Hekate Cult in Anatolia: Rituals and Dedication in Lagina, Anodos Studios of the Ancient World, 6-7, (2006-2007), s.143-148.

⁸⁵⁶Çelebi, **a.g.k.**, (2017). s.77

3.5. Hera

Hera, Ana Tanrıça figürünün, tarihsel süreçte üstünlüğünü kaybedip pantheonda yerini eril figüre devretmiş bir versiyonudur. Zeus'un karısı olmasının dışında önemli rollerinden ve görevlerinden arındırılmıştır. Ana Tanrıça gözden düştükten sonra Yunan coğrafyasının kadına bakış açısını yansıtır. Hera kıskanç, dırdırcı, hilebaz, kindar ve hırçın bir karakterdir. Yunan mitolojisinde Hera, kocası Zeus tarafından sık sık aldatılsa da ondan asla ayrılmamıştır ancak Zeus'un diğer eşlerine karşı oldukça acımasız tavırlar sergilemiştir.

Hera, Olympos tanrıçalarının kraliçesi, Titan Kronos ve Rhea'nın kızı, aynı zamanda kocası olan Zeus'un kız kardeşidir. Okeanos ve Tethys'in yanında büyümüştür, İlyada'da bundan bahseder.⁸⁵⁷ (Görsel 100)

Doğumun tanrıçası, evin, evliliğin, bereket ve talihin, refahın tanrıçasıdır.⁸⁵⁸ Hera'nın kadınsı ve fiziksel güzelliği o kadar güçlüdür ki, pantheonun başındaki Zeus'u bile etkileyebilmiştir.⁸⁵⁹ Homeros onu “inek gözlü”, “ak kollu” ve “altın tahtlı” olarak betimlemiştir.⁸⁶⁰ Zaman zaman silah kuşanır ve savaşıırken de betimlenir. (Görsel 102)

Hera, Yunan kültüründe Ana Tanrıça figüründen çok, pantheonun kraliçesi olarak görülmüştür. Mezopotamyalı Ninhursag gibi evrenin yaratımında rol oynamamış olsa da pantheonun kralı ile evlenmiş, kraliçesi olarak görülmüştür.⁸⁶¹ Bunun yanında iki tanrıça da şifa ile ilişkili, doğumlara yardım eden figürler olarak görülmüşlerdir.⁸⁶²

Hera'nın Zeus ile evliliği Hieros Gamos (Kutsal Evlilik) kabul edilir. Zeus'un resmi bir şekilde evlendiği üçüncü eşidir. Hieros Gamos, pantheonun en üst konumunda bulunan tanrı ve tanrıçalar arasında gerçekleşen evliliklerdir. Ana tanrıça tapımında dünyanın doğum, üreme ve ölüm yani ilkbahar, yaz ve kış olarak görülmesiyle ilişkilidir. Dünyanın ilkbaharda canlanması, yaz dönemindeki bereket ve kış sürecindeki ölüm sürekli tekrarlanan bir süreçtir. Tarım odaklı toplumların temel endişelerinden biri,

⁸⁵⁷Homeros. İlyada, XIV.200

⁸⁵⁸Öztürk, **a.g.k.**, (2009). s.462

⁸⁵⁹P Duby, Perrot ve Schmitt-Pantel, **a.g.k.**, (2005). s.41

⁸⁶⁰Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.135

⁸⁶¹Kılıç, **a.g.k.**, (1997).

⁸⁶²Black ve Green, **a.g.k.**, (2003).

ekinlerin ve hayvanların bereketli olup olmayacağı sorusudur. Bu sebeple, toprağın tanrıçasının adına işlerinin yolunda gitmesi amacıyla bereketle ilişkili ritüeller yapılmıştır. Bu ritüellerden biri de olmasını istedikleri olayın bir şekilde taklit edilmesiyle gerçekleştirilebileceğine inanmalarıyla oluşturulmuş kutsal evlilik törenidir. Kutsal evlilik, tanrıçanın gebeliği ve bereketiyle sonuçlanacağına inandıkları evlilik ritüelidir. Her ilkbahar ya da sonbaharda gerçekleştirdikleri, tanrıların yerine geçerek yapılan canlandırmalar zaman içerisinde gelenekleşerek sonuçta dini bir ritüele dönüşmüştür. Tarım topluluklarının ortaya çıkmasıyla hemen aynı süreçte gelişen bu ritüel, doğa karışığında edilgen konumda olan insanlığı büyü yolu ile doğaya etki ettiklerine inandırarak etken konuma getirmiştir.

Hieros Gamos ile ilk örnekler Sümer mitolojisinden gelir. Sümer tanrıçası İnanna'nın koruyucusu olduğu Uruk şehrinin kralı olan Dumuzi ile kutsal evliliği bu geleneğin ilk örneğidir.⁸⁶³ (Görsel 99) İnanna, Uruk şehrinin MÖ 3. Binyıldan itibaren, belki de daha öncesinde de koruyucu tanrıçasıdır, Dumuzi ise MÖ 3. Binyılın ilk yarısında Uruk şehrinin kralı olarak geçmektedir. Bu sebeple, Sümerlilerin Hieros Gamos törenleri MÖ 3. Binyılın ilk yarısından itibaren her yıl düzenli biçimde gerçekleşmiş olmalıdır.⁸⁶⁴ Kralların tanrıça ile evlenmesi geleneği, Dumuzi'nin ardından yüzyıllarda devam etmiş, önce Sümerler'de daha sonra Akadlar tarafından uygulanmıştır, bu gelenek zamanla bir bayram kutlamasına dönüşmüştür. İnanna ve Dumuzi hikayesi, Asur etkisiyle değişip İştar ve Tammuz halini alır. Bu hikâye de orijinalinin büyük ölçüde tekrarından ibarettir.⁸⁶⁵ Aynı biçimde hikâye, Fenike'de İştar'ın başka bir yüzü olan Astarte ve Adonis, arsından Astarte ile eşleşen Aphrodite'yle Adonis arasında, Anadolu'da da Kybele ve Attis arasında aynı hikâye anlatılır.

Sümer yaratılış mitoslarında yaratma işleri ancak tanrı ve tanrıçanın birleşmesiyle mümkün olabilmektedir. Bu gelenek Yunan mitolojisinde de aynı şekilde görülür. Gaia ve Uranos, Rhea ve Kronos aynı şekilde birleşerek dünyanın farklı kısımlarını yaratmışlar ve popüle etmişlerdir.

Hieros Gamos'un Anadolu'daki en erken örneği ise Neolitik çağa tarihlenir. Nevali Çori'de MÖ 7000 yıllarına tarihlenen kireçtaşı kap üzerindeki kabartmada bir çocuk ve

⁸⁶³Kramer, **a.g.k.**, (2014). s.248

⁸⁶⁴Kramer, **a.g.k.**, (2002). s.136

⁸⁶⁵Hooke, **a.g.k.**, (1993)

iki yanındaki ebeveynleri olduğu düşünene figürler bulunur. (Görsel 52) Bu sevinçli görünen bireylerin tasviri, belki de burada bereketli sonuçlanan kutsal bir birleşmenin kutlamasına işaret etmektedir.⁸⁶⁶ Kabın sol kenarındaki boğa boynuzu da sahnenin bereketle ilgili olduğunu doğrular.

Hieros Gamos ile ilişkisi daha kesin olan bir başka örnek de Çatalhöyük'te bulunmuştur. (Görsel 53) Bu kabartma ortasından derin bir çizgi ile iki sahneye ayrılmıştır.⁸⁶⁷ Soldaki sahnede tanrı ve tanrıça olarak yorumlanan iki yetişkin figür birbirlerine sarılmış olarak betimlenmiştir. Sağdaki sahnede ise kucağında çocuk ile bir kadın figürü bulunur. Bu tasvirlerde solda tanrı ve tanrıçanın birleşmesinin ardından sağda tanrıçanın bu bereketli birleşmenin ardından bir çocuğu olduğu anlatılır. Buradaki tanrıça figürü, Anadolulu ana tanrıçalar gibi abartılı vücut hatlarına sahiptir.

Anadolu'da Hieros Gamos ile ilişkili en önemli eserler, Hititlere ait olan İnandık ve Bitik vazolarıdır. Hititlerin Mezopotamya'dan alıp benimsedikleri toprağın döllenerek doğanın bereketinin sağlanması düşüncesi İnandık vazosu üzerinde Hieros Gamos sahnesi olarak işlenmiştir. (Görsel 49) Eski Hitit Krallık dönemine ait İnandık Vazosu pişmiş topraktan yapılmıştır, üzerinde kabartma olarak işlenmiş renkli figürlerle, frizler halinde dört sahne ile Hieros Gamos töreni anlatılmıştır.⁸⁶⁸ (Görsel 50) En aşağıdaki frizde düğün yemeği ve sıvı adakların hazırlanma sahnesi, ikinci frizde adakların tanrı ve tanrıçaya sunumu işlenir. İkinci frizde solda muhtemelen Tanrıça Hepat olan figüre içki sunusu yapılırken sağında göğün ve fırtınaların tanrısı Teşup'a bir boğa kurban edilmektedir. Üçüncü frizde tanrı ve tanrıça tapınak içindeki yataklarında betimlenir. Dördüncü frizde ise, kutsal birleşme canlandırılırken bu sahnenin kutlanması işlenmiştir.

Bitik vazosu da Eski Hitit Krallık dönemine aittir. (Görsel 51) Bu vazodaki betimlemenin ilk sahnesinde kutsal mekâna götürülen sunuların taşınması ve düğün alayı gösterilmiştir.⁸⁶⁹ İkinci sahnede saray ya da tapınak balkonu altında tanrı ve tanrıça otururken, tanrı elinde tuttuğu içki kabını tanrıçaya sunmaktadır, sağ eliyle de tanrıçanın duvak/peçesini açar.⁸⁷⁰

⁸⁶⁶Çetin, **a.g.k.**, (2006). s.99-110

⁸⁶⁷Kulaçoğlu, **a.g.k.**, (1992).

⁸⁶⁸Özgüç, **a.g.k.**, (1988).

⁸⁶⁹Özgüç, **a.g.k.**, (1957).

⁸⁷⁰Çetin, **a.g.k.**, (2006). s.99-110

Mısır kültürü de Doğu Akdeniz’de bulunan tarıma dayalı her toplum gibi Hieros Gamos geleneğine sahiptir. Mısır mitolojisinde kutsal evlilik güneşin ve bereketin tanrısı Osiris ile İnanna, Hekate ve Artemis gibi ay tanrıçası olan İsis arasında gerçekleşir. Kaybolan tanrı mitoslarında görülen şekilde Osiris bir süreliğine ölüp tekrar hayata döner. Bu dönüşün ardından İsis ile evlenir.

Yunan mitolojisinde en önemli Hieros Gamos Zeus ve Hera arasında gerçekleşir. (Görsel 65) Bu evlilik “Gamelion” denen ocak ayında bir dönemde kutlanırdı ve bu kutlama “Gamelia” olarak anılırdı. Hera adına mister ayinleri düzenlenirdi.

Zeus, kız kardeşi Hera’yı ayartmaya karar verir, ancak Hera’nın onun eşi ve tanrıların kraliçesi olabilecek kadar güçlü ve güzel olduğunu düşünür. Bu amaçla, Hera’yı onunla evliliğe ikna edebilmek için guguk kuşu formuna bürünür ve Hera’nın ona acımasını sağlamak için bir yağmur fırtınası yaratır. Hera üzülmeye yağmurda kalan guguk kuşunu koynuna sokar, bunun üzerine kendi formuna dönen Zeus Hera’yı onunla evlenmek için ikna eder.⁸⁷¹

Hera ve Zeus’un evlendiği dağ olarak birkaç farklı görüş bulunur. Bunlardan biri Phrygia’daki İsa Dağı, biri, Kitheron dağının ormanlarında, biri Euripus (Eğriboz) adasında, bir diğeri de dünyanın en bastısında bulunan Hesperideslerin bahçesinde yapıldığı üzerinedir.⁸⁷² Bir versiyonda Gaia düğün için Hesperideslerin altın elmalı bahçesini yaratmıştır ve buradan gelen elmaları Hera’ya hediye etmiştir.⁸⁷³ Düğün yapılırken bütün tanrı ve tanrıçalar Olympos’tan inerek törene katıldılar. Ağaçlar Hera ve Zeus için eğildi ve hoş kokulu rüzgarlar esti. Hera’nın Zeus ile birleşmesinden Hephaistos, Ares, Hebe ve Elleithyia dünyaya gelmiştir.

Hera ve Zeus’un evliliği, Yunan kültüründe kutsal evlilik olan kutlanır, Mezopotamya’dan başlayan bu gelenek, pantheonun başındaki tanrı ve tanrıçanın ya da tanrıça ile kralın evlenmesi ve ülkeye bolluk bereket getirmesiyle alakalıdır. Mezopotamya’da İnanna ve Dumuzi, Asur etkisiyle İştâr ve Tammuz, Levant bölgesinde Astarte ve Adonis, Anadolu’da Kybele ve Attis ile kutlanan bu bereket töreni, Yunanlar tarafından da benimsenmiş ve kutlanmıştır.

⁸⁷¹Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, Çev. N. Eraydın, 2007, 2.17.4

⁸⁷²Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.135-137

⁸⁷³Bazı kaynaklar meyvenin elma değil de bereket ve doğurganlık sembolü nar olduğunu yazar. Cömert, **a.g.k.**, (2008).

Sık sık nar meyvesi ile betimlenir, bunun dışında zambak, lotus, akrep, inek ile temsil edilir. Simgelerinden biri de tavus kuşudur. Kuşun tüylerindeki göz biçimleri İo'yu gözetlesin diye görevlendirdiği Argos'un gözlerini simgeler. Ana Tanrıça figürü olan Hera'nın tapınakları "Heraion" adıyla anılır, en erken kült merkezleri Argos'ta ve Samos'tadır, bunun dışında diğer önemli tapın noktaları Sisam, Olympia, Korinth, Perachora, Tiryns ve Delos adasında bulunur.

Hera da diğer ana tanrıça kültürlerindeki gibi aslan/leopar ile ilişkilendirilmiş, bunlarla birlikte betimlenmiştir. Myken kapı girişinde iki aslan arasında ağaç formunda Hera betimlemesi, (Görsel 54) Boeotia'daki iki yanında aslan/leoparla Hera'nın betimlendiği çömlek (Görsel 55) ile Phryglere ait Aslantaş Kybele kabartmasındaki aslanlı betimleme (Görsel 56) birbirine oldukça yakındır. Kybele ile Hera'nın bir başka benzerliği de iki tanrıçanın da kendi başlarına gebe kalabilmeleridir. Bu, Ana Tanrıça olarak sınıflandırılan figürlerin hemen hepsinde görülen bir özelliktir.⁸⁷⁴ Hera zaman zaman ağaç olarak betimlenmiştir, özellikle elma ve söğüt ağacı ile ilişkilendirilir.⁸⁷⁵ Bu özelliğiyle dağların hâkimi olarak bilinen Anadolu tanrıçalarıyla eşleşir.

Ana tanrıçaların hepsi gibi Hera da şifa ve doğum ile ilişkilidir, Argos'un baş şifacısıdır. Betimlemelerinde Yunanların önemsedikleri diğer ulu tanrıçalar gibi genellikle başında polos ile gösterilir. Elinde tuttuğu asasının ucunda, Zeus'u simgeleyen guguk kuşu bulunur. (Görsel 101)

Hera ve Mezopotamyalı tanrıça İştâr arasında bağlantı kuran önemli noktalardan biri de iki tanrıçanın da bir göl ya da nehirde düzenli olarak yıkanarak, her yıkanmada bekaretlerini yeniden kazanmalarındır.⁸⁷⁶ İkisi de ana tanrıça rollerini üstlenmişler, evlenmişler ve birçok çocuk sahibi olmuşlardır ama yine de yıkanarak bekaretlerini yeniden kazanmaları ve kaybetmeleri, yılın belli dönemlerinde yenilenmeleri onlar için önemli bir nokta olarak anlatılmıştır. Pausanias bu konuda Hera'nın her yıl Kanathos adında bir pınarda yıkandığını ve bakireliğini yeniden kazandığını anlatır.⁸⁷⁷

Hera'nın başrolde olduğu mitos yoktur ancak başkalarının mitoslarında güçlü roller oynamıştır, özellikle Zeus'un sevgilileri ve onlardan olma çocuklarıyla ilgili mitoslarda

⁸⁷⁴A. M. Sagalayevev (2017). Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller, Çev. A. Toraman, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları

⁸⁷⁵Cömert, a.g.k., (2008).

⁸⁷⁶Comte, a.g.k., (2000). s.112; Pausanias, Hellas'ın Tasviri, 2007, 8.38.2

⁸⁷⁷Pausanias, Hellas'ın Tasviri, 2007, 8.38.2

kıskanç ve intikam peşindeki kötü bir karakter olarak gösterilmiştir. Zeus tarafından defalarca cezalandırılarak aşağılanmıştır, buna rağmen kocasını ve evliliğini asla terk etmemiştir.

Zeus'un Semele'den olma oğlu Dionysos'u yetiştirdikleri için Athamos ve İno'yu cezalandırmıştır. Zeus'u baştan çıkardığını öne sürerek Kallisto'yu Artemis'e öldürtmüştür. Leto'nun doğumunu ve Artemis ile Apollon'un dünyaya gelmesini engellemeye çalışmıştır. Ünlü güzellik yarışmasında Aphrodite ve Athena ile yarışır, kazanamadığında da Paris'ten öç almak adına Troialılara karşı Akaların yanında durur, kocası Zeus'un da Troialıları desteklemesini engeller.⁸⁷⁸ (Görsel 83)

Hera en güçlü kabul edilen tanrının eşi olarak statüsünü gösterir, bazı kaynaklar Hera'nın gücünün "büyük Zeus'un kollarında yatmaktan" geldiğini söyler.⁸⁷⁹ Tanrıçanın sahip olduğu özsel güçler görmezden gelinerek, pasif rollerde gösterilmekte ve sık sık kocasından aşağıda betimlenmektedir. Oysa Hera'nın annesi Rhea ve büyükannesi Gaia her şeye kadir ulu karakterler olarak işlenmişlerdir. Birinci ve ikinci nesillerde tanrıça bu kadar güçlüyken, oğullarını babalarına karşı koruyabilen karakterlerken, Zeus pantheonun başına geçtikten sonra Hera ataları gibi bir rol oynamamıştır. Zeus da babası gibi kendisinden sonra gelen gülü bir oğulun yerine geçmesinden endişe etmiştir ancak atalarından farklı bir yol seçerek etrafını "bakire kızlarıyla" çevrelemiştir, Hera'nın, Zeus'u yenebilecek bir evlat doğurmasına engel olmuştur.

Teoride kocası Zeus ile eşit olması gereken Hera, pantheonun liderliği Zeus'a geçtiğinde hakimiyetten düşen tüm tanrıçalar gibi aşağı seviyede kalmıştır. Güçlü bir tanrıça karakteri sergilemek yerine Hera, üzerinde otorite sahibi Zeus ile sürekli çekişir halde betimlenir, ona atfedilen kavgacı ve huysuz özellikleriyle intikam peşinde koşar. Evliliğin ve evli kadınların koruyucusu Hera, Zeus'un aşklarından ve diğer eşlerinden intikam alır. En büyük cezalandırma araçlarından biri de Zeus'un hamile eşlerine ızdırap ederek onları tek başına ve eşsiz doğurmaya zorlamaktır.⁸⁸⁰ Doğumların gerçekleşmesini sağlayan Elleithyia'yı, doğumlara gitmekten alıkoyarak, bazı karakterlerin doğumlarına

⁸⁷⁸K. Kerenyi (2018). Yunan Mitolojisi: Tanrılar, İnsanlar ve Kahramanlar, İstanbul: Say Yayınları

⁸⁷⁹Shmitt-Pantel, **a.g.k.**, (2005). s.43

⁸⁸⁰Shmitt-Pantel, **a.g.k.**, (2005)., s.61

engel olmaya çalıştığı bilinir. Kendinden önceki tanrıçalar analık ve doğurma rolünü üstlenip kutsal görürken, Hera bunu bir ceza aracına dönüştürmüştür.⁸⁸¹

Hera'nın Homeros tarafından kıskanç, dırdırcı ve kindar bir karakter olarak betimlenmiştir, bu betimleme tanrıçanın hatırlanan tek yüzü haline gelmiş ve Homeros'tan sonra Yunanistan'da sadece bu versiyonuyla tanınmıştır. Homeros bir kadınla olabileceğini düşündüğü kötü ve kusur saydığı özellikleri Hera'ya yüklemiştir, bu yüzden biraz da Olymposluların en insani özellikli olanı olarak görülebilir.

⁸⁸¹D. Özcan-Elçi (2018). Batı ve Doğu Mitolojilerinde Kadın İmgesi: Tanrıça'lar, Atlas International Refereed Journal on Social Sciences, Vol 4, 11, s.826-840

3.6. Demeter ve Persephone

Kronos ile Rhea'nın kızı Demeter, hasadın ve bereketin tanrıçasıdır. (Görsel 103) Ekili tarlaların ve evliliğin koruyucusudur.⁸⁸² Demeter, omuzlarına dökülen altın sarısı saçları, sağ elinde buğday başağı ve sol elinde aradığı kızını simgeleyen meşale ile betimlenmiştir.⁸⁸³

Yunan pantheonunun temel tanrılarını oluşturan Olymposlu tanrılar grubuna dahil olan Demeter, Anadolu Ana Tanrıça kültüne en yakın dişi tanrısal figürlerden biridir. Demeter, toprağın, bereketin, mevsimlerin gelişinin tanrıçası, insanları doyuran, yaşamı sürdüren tanrıçadır. Bu tanrıçanın kültü, Yunan kültürünün tarım odaklı bütün merkezlerinde görülür, Demeter'e genellikle kızı Persephone eşlik eder. (Görsel 105)

Demeter, mevsimleri getiren, yaşamı devam ettiren, özellikle çiftçilerin tapımına önem verdiği, sofralarına tanrıça için fazladan bir tabak koydukları popüler bir tanrıçadır.⁸⁸⁴ Temel Yunan tanrıçaları içinde toprağa en yakınıdır, Olymposlu tanrıçalar arasında Toprak Ana'dır. Yunan dünyasının bu önemli tanrıçası ve kendisi gibi önemli dişi tanrısal figürler, erkek egemen dinle birlikte Zeus'un pantheonda yükselmesiyle rollerde değişiklikler görülmeye başlanır.⁸⁸⁵

Yunan pantheonunda, Anadolu tanrıçalar gibi Toprak Ana temalı, "Ana Tanrıça" benzeri tanrıçalar farklı isimler altında anılmıştır. Önce Gaia, sonra Rhea, ardından Demeter, Toprak Ana tanrıçalarının Yunan kültüründeki en temel örnekleridir, farklı bölgelerde de Ana Tanrıça ya da Ulu Tanrıça, özelliklerinden bazıları değişerek yine kendini göstermiştir; buna Atina'da Athena ve Kıbrıs'ta Aphrodite gibi örnekler verilebilir. Homeros, Demeter'in, Mısır'daki yansıması için tanrıça İsis'i önermiştir ve ikisinin eşdeğer olduğunu belirtir.⁸⁸⁶

Homeros, tanrıçanın kökeni hakkında, Kronos ile Rhea'nın kızı ve Zeus'un kız kardeşi olduğundan bahseder.⁸⁸⁷ Bütün tanrıların doğduğu temel olan Gaia'nın çocukları

⁸⁸²Öztürk, **a.g.k.**, (2009). s.286

⁸⁸³Öztürk, **a.g.k.**, (2009). s.286

⁸⁸⁴Rosenberg, **a.g.k.**, (2006). s.46

⁸⁸⁵Rosenberg, **a.g.k.**, (2006). s.46

⁸⁸⁶M. Karaosmanoğlu (2005). Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları, Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık, s.4

⁸⁸⁷Grimal, **a.g.k.** (1997). s.663

Rhea ve Kronos'un birleşmesinden doğmuştur, Rhea'nın ilk kızı Hestia' dan hemen sonra dünyaya gelmiştir.⁸⁸⁸ Demeter kendinden önceki nesiller olan Gaia ve Rhea gibi analıkla ilişkilendirilmiştir. Yunan düşüncesinde önceleri her şeyin kaynağı ve kökü, sonsuz gücün kaynağı olan Gaia fikri, tanrılar daha insani karakterler kazandıkça, yerini Demeter figürüne bırakmıştır.⁸⁸⁹

Demeter'in Zeus'tan olma kızı Persephone'nin⁸⁹⁰ adı önceleri Kore olarak geçer, anne-kız tanrıçalar genellikle birlikte anılır ve Kore'nin yeraltı dünyasına kaçırılış hikayesi Demeter mitoslarının ve kültünün temellerini oluşturur. Demeter ve Persephone birlikte “iki tanrıça” olarak anılır.⁸⁹¹ (Görsel 104)

Demeter ismi, Yunanca “ημητηρ” Linear A ve Linear B yazıtlarında görülmüştür. Yazımı “da-ma-te” biçimindedir, anlamsal olarak muhtemelen “hane halkı” anlamı taşımaktaydı.⁸⁹²

Demeter'in ismi üzerine, “toprak ana” anlamında “Ge-meter” ya da Girit kullanımında “arpa ana” anlamında “De-Meter” olarak farklı görüşler bulunur.⁸⁹³ Bu düşüncelerin yanında, tanrıçanın toprak ana karakteri nedeniyle, Demeter adının, Gemeter' den geldiği görüşü oldukça yaygındır.⁸⁹⁴ Antik dönem kültürleri içinde, Demeter kültü tarımla ilişkisi en açık olandır.⁸⁹⁵ Demeter isminin “meter” kısmı üzerine farklı yorumlar bulunmaktadır. Hint-Avrupa dillerinde “meter” kelimesi “ana” anlamında kullanılmıştır. Yunanca'da ön ek “de” Dor lehçesinde “toprak” anlamına gelir ve bu iki kelime Demeter adını “yeryüzünün anası” anlamını taşıyan bir isim haline getirir.⁸⁹⁶ Başka bir bakış açısı da Demeter isminin Girit kökenli “dea” yani “buğday ve çavdar” anlamları taşıyan kelimedenden türeyerek “ana” şeklinde tanımlandığıdır.⁸⁹⁷

Özellikle buğdayla ilişkilendirilen Demeter, genellikle elinde Anadolu tanrıçalar gibi haşhaş ve nar ile betimlenir.⁸⁹⁸ Haşhaşın da narın da bereketi ve doğurganlığı

⁸⁸⁸Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.85

⁸⁸⁹Grimal, **a.g.k.**, (1997). s.207

⁸⁹⁰Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.242

⁸⁹¹Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.85

⁸⁹²B. Dietrich (2004). The Origins of the Greek Religions. Bristol: Phoenix Press, s.172

⁸⁹³Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.85

⁸⁹⁴Karaosmanoğlu, **a.g.k.**, (2005). s.44

⁸⁹⁵D. Bayladı (2005). Mitoloji Sözlüğü, İstanbul: Say Yayınları, s.121

⁸⁹⁶A. Arslanlar (2017) Karia Bölgesinin Arkaik ve Klasik Dönemlerinde Ana Tanrıça Kültürleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi

⁸⁹⁷C. Kerenyi (2012). Eleusis, Anne Kızın Arketip İmgesi, Çev. T.B. Yaşar, İstanbul: Pinhan, s.63

⁸⁹⁸Bayladı, **a.g.k.**, (2005). s.121

simgelediği bilinmektedir. Ancak Demeter'in nar ile simgelenmesi, kızı Persephone ve Eleusis Misterlerine olan ilişkisi nedeniyle yeraltı ile bağlantılı ve dolayısıyla tabu olarak görülmekteydi.⁸⁹⁹ Elinde genellikle tahıl demeti ya da meşale⁹⁰⁰ tutarken betimlenir, sık sık yanında törenlerinde önemli bir rol oynayan domuz⁹⁰¹ ile görülür. Demeter'e en sık eşlik eden karakterler Persephone, Plutus, Hekate, Triptolemos ve Iakkhos'tur.⁹⁰²

Ege coğrafyasında Yunan inancının Demeter yansıması, tarımın ekonominin merkezi olduğu her bölgede görülebilir. Özellikle Sicilya ve Eleusis ovaları başta olmak üzere, Ege coğrafyasında da Peloponnesos, Girit ve Trakya bölgesinde Demeter ile ilgili kültler ve mitoslar görmek mümkündür.

Demeter, Homeros tarafından oldukça güzel, gözleri ela, saçları sarı olarak betimlenir.⁹⁰³ Toprağın ve hasadın verimliliğini sembolize etmek amacıyla gürbüz bir kadın görünümünde, saçlarında başaklardan yapılmış taç ile tasvir edilir. Ellерinde nar ya da haşhaşın yanı sıra bazen orak, başak demeti ya da yeraltı dünyasına götürülen kızı Persephone için arayışa çıktığına işaret ederek meşale ile betimlenir.⁹⁰⁴

Homerik Hymn'de Demeter ve kaçırılan kızı Persephone'den bahsedilir;

“Demeter'in şarkısını söylemeye başlıyorum... Onun ve narin ayaklı kızının. Hades kaçırdı onu; gürleyen sesli Zeus verdi bu izni ona...”⁹⁰⁵ Ardından devam eder “Ulu tanrıçanın parlak saçlı Demeter'in şarkısına başlıyorum, onun ve tatlı kızı Persephone'nin şarkısına.”⁹⁰⁶

Yine Persephone ve Demeter'den birlikte bahsedilen Bakkhylides tarafından yazılan bir kısım;

⁸⁹⁹Thomson, **a.g.k.**, (1995). s.245

⁹⁰⁰Boardman, **a.g.k.**, (2005). s.187

⁹⁰¹Kerenyi, **a.g.k.**, (2012). s.91

⁹⁰²R. Graves (2012). Yunan Mitleri, Çev. U. Akpur, İstanbul: Say Yayınları.

⁹⁰³Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.85

⁹⁰⁴Can, **a.g.k.**, (1994). s.145

⁹⁰⁵Homerik Hymns 1-33 (Hesiodos): Çev. H.G. Evelyn-White, Loeb Classical Library Vol. 57. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann, 1914, II Demeter: 1-5, (Çev. A.E. Sina)

⁹⁰⁶Homerik Hymns 1-33 (Hesiodos): 1914, XIII Demeter: 1-5, (Çev. A.E. Sina)

“Her şey Demeter’indir, buğdayı zengin Sikelia hükümdarının ve mor menekşelerle taçlanmış kızının...”⁹⁰⁷ daha sonra devam eder “Plautos’un annesinin şarkısını söylüyorum, Olympialı Demeter, mevsim çiçeklerle giyindiğinde, sana ve Zeus’tan olma kızına, Persephone’ye selamlarımı sunarım!”.

Demeter’e betimlemelerinde genellikle kızı Persephone eşlik eder. Demeter kültünün önemli mitoslarından olan Persephone’nin kaçırılması sahneleri, tanrıçanın betimlemelerinin çoğunda işlenmiştir. (Görsel 106) Demeter’in yanında sık görülen bir diğer karakter de insanlığa tarımı öğretmesi için görevlendirdiği Triptolemos’dur.

Orphik metinlerde Demeter’e seslenilir;

“Hey evrenin anası, ün sahibi Deo, saygıdeğer olan, zenginliğin kaynağı ve pek çok isme sahip olan: meme emziren, eli hep açık olan, kutsanmış ve ilahi olan... Tohumları büyüttüğüdür senin işin. Tohum tanrıçası ve meyvelerin bereketi, adaletli olan, hasat ve harman hep senin himayene muhtaçtır.”⁹⁰⁸ Bu arada kızı Persephone’ye de değinilir; “...Sevgi dolu kızın, kutsal bakire.”

Zeus ve Demeter’in kızı olan Persephone, bazı kaynaklarda Zeus ve Styx’in kızı olarak geçer.⁹⁰⁹ Persephone’nin adı “phero” ve “phonos” kelimelerinden gelir, “yıkımı getiren” anlamında kullanılır.⁹¹⁰ Demeter’in, kızı annesinin hayatındaki tek neşesi ve tanrıçanın betimlemelerinden ayrılmayan bir parçasıdır.⁹¹¹ Persephone ile bağlantı kurulabilecek Mezopotamyalı tanrıçalardan en yakını Ereškigal olmalıdır. İkisi de yeraltı dünyasına ve ölümlere hükmetmişlerdir. Ancak Ereškigal yeraltı dünyasına önceleri tek başına hükmederken sonradan Nergal tarafından hakimiyetinden olur, Persephone ise, başta yeryüzünde yaşarken daha sonra Hades tarafından kaçırılarak yeraltı dünyasına iner.

Mitoslarında kızı Persephone ile birlikte anılan Demeter, kızı ile birlikte “Demetres” tanrıçalar olarak da anılmıştır.⁹¹² İkili tanrıça betimlemelerinin en erken örneklerinden bazıları Neolitik çağda Anadolu’da Çatalhöyük’te görülebilir. (Görsel 7) MÖ 6. Binyılın ilk yarısına tarihlenen bu örnekte, Mermerden yapılmış bu heykelcikte birbirine yapışık halde iki Tanrıça betimlenmiştir. Çift gövdede iki kolu bulunur ve oturur

⁹⁰⁷Greek Lyric IV, Bacchylides: Çev. D.A. Campbell, Loeb Classical Library Vol.476, London: William Heinemann, Fragman 3. (1992)

⁹⁰⁸Orphik Hymns, 1-40. Çev. T. Taylor (1999). (Çev. A.E. Sina) University of Pennsylvania Press, London: bertram Dobell, XXXIX Demeter

⁹⁰⁹Grimal, **a.g.k.**, (1997). s.633

⁹¹⁰Graves, **a.g.k.**, (2004). s.102

⁹¹¹Rosenberg, **a.g.k.**, (2006). s.47

⁹¹²E. Hanar (2010). Ana hatları ile Demeter Kültü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi

haldedir, iki başta da gözler ve burun çizgisel olarak işlenmiş, göğüsleri kabartma, gövdenin alt kısmı blok şeklindedir.⁹¹³ Bu eserle ilgili yapılan yorumlar arasında kadın ve erkeğin ayrılmaz bütünü temsil ettiği ya da bir gövdeden çıkan iki başın kadının doğumla birlikte vücudundan ayrılan bir bebeği sembolize ettiği görüşleri popülerdir.⁹¹⁴ Ancak betimlemede iki çift göğsün bulunması, iki figürün de kadın olduğunu, bu da bir kadının kız çocuk doğurduğunu göstermektedir.

Bu form, Anadolu'da uzun süre devam etmiş olan Ana Tanrıça kültüründe önemli bir figür olmuştur. Çatalhöyük'teki örneğin ardından bu tipe Hacılar ve Alacahöyük'te de MÖ 18.yy. Kültepe'de de rastlanmıştır. Bu eser ile Alacahöyük'te bulunan altından yapılmış ikiz tanrıça heykelciği (Görsel 8) arasında, F. Işık tarafından kurulan ilişki, ikiz tanrıça geleneğinin Demir Çağ'da Phrygia'da kendine has bir biçim alarak Phryg Yazılıkaya kaya tahtları arkalıklarındaki görselde (Görsel 9) devam ettiği savunulur.⁹¹⁵ Aynı şekilde, MÖ 1.binde Urartulara ait bir örnekte de ikili tanrıça formu açıkça görülebilir. (Görsel 32) Bu betimlemede, el ele tutuşan iki kadın figürü, tunç levha üzerine işlenmiştir.⁹¹⁶ Anadolu'dan Yunan kültürüne aktarılan bu formlar, MÖ 14.yy. da Mykenlere ait bir figürde de görülebilir. (Görsel 10) Bu betimlemede Demeter yanında kızı Kore/Persephone ile birlikte oturmuş pozisyonda, kolları birbirlerinin omuzlarına atılmış şekilde tasvir edilmişlerdir. Anadolulu örneklerde olduğu gibi, burada da bereketi simgeleyen dişi formlar geniş kalçalarıyla dikkat çeker. Bu betimlemenin tekrarları, Çatalhöyük'te görülen kökenin, Ana Tanrıça'yı kültürler arasında taşıdığının somut bir örneği olarak görülebilir.⁹¹⁷

Bu ikili tanrıça betimi Girit'te Myken Uygarlığına ait, anne ve kızı simgeleyen heykelciktir, (Görsel 10) figürün Demeter – Persephone ikilisini sembolize ettiği, bu geleneğin Anadolulu ikiz tanrıçanın devamı niteliğinde olduğu savunulabilir.⁹¹⁸

Demeter'in Toprak Ana karakterinin baskın olması, toprağın ana ve ölen insanın da toprağa gömülerek ana rahmine dönmesi düşüncesi, bu kültün takipçilerinin kendilerini “Demetroi” yani “Demeter Halkı” olarak görmelerini, ölülerinin de toprağa buğday

⁹¹³Kulaçoğlu, **a.g.k.**, (1992). s.167

⁹¹⁴Albayrak, **a.g.k.**, (2007).

⁹¹⁵Işık, **a.g.k.**, (1999). s.15

⁹¹⁶Karaosmanoğlu, **a.g.k.**, (2005). s.177

⁹¹⁷Karaosmanoğlu, **a.g.k.**, (2005). s.44

⁹¹⁸İndirkaş, **a.g.k.**, (2001). s.5

başakları ile gömülmelerini açıklamaktadır.⁹¹⁹ Demeter, Eleusis’de takipçilerine ritüellerini bizzat öğretip onlarla diğer dünyanın gizlerini paylaşmıştır.

Pausanias’a göre, Thebai Kadmeia’da, halk Demeter Thesmophoros ("yasa koyucu, düzen sağlayıcı")⁹²⁰ kültünü sürdürmüştür. Demeter’in bu sıfatla tapımına örnek olarak Boeotia’da ele geçen çok sayıda büst gösterilebilir, bunlardan biri MÖ 450’ye tarihlenir. (Görsel 33) Bu örnek, Demeter Thesmophoros’u başına polos ile betimler.

MÖ 600’lerin başına tarihlenen, Demeter ve Kore/Persephone’yi betimleyen bir başka örnek de Thebai’de bulunmuştur. (Görsel 34) Bu terracotta figürde, Demeter ve Persephone yan yana aynı giysiler içinde, araba üzerinde oturur biçimde gösterilmişlerdir. İkisi de uzun örgülü saçları üzerinde polos takarken, baklava desenli elbiseler içindedir.

Kıta Yunanistan’da Demeter kutsal alanları, özellikle Bergama, Priene, Knidos ve Kaunos’da bulunur. Yunanistan’da oldukça popüler olan tanrıçanın MÖ 340-330’a tarihlenen betimlemesi Knidos Demeter’inin önemini belirtircesine özenle yapılmıştır. (Görsel 35) Mermerden yapılan bir kült heykeli olduğu düşünülen bu betimlemede, Ana Tanrıça kültlerinde yaygın olduğu gibi Demeter taht üzerinde oturur halde başı kısmen örtülü olgun bir kadın olarak gösterilmiştir.

Demeter’i betimleyen seramik sanatı örneklerinden birinde, tanrıça yine yanında kızı Persephone ile birlikte, bir tarla sahnesi içinde, tohum eken çiftçiler ve onlara bunu öğreten Triptolemos ile birlikte betimlenmiştir. (Görsel 36) MÖ 550’ye tarihlenen siyah figürlü kylix üzerindeki bu betimlemede sürülen tarla, çiftçiler, Araba üzerindeki Demeter ve Persephone’yi temsil eden küpleri tarlaya getiren Triptolemos gösterilmiştir. Demeter ve Persephone bu sahnede küplere benzetilerek, araba oturur vaziyette insanlara bereket dağıtır haldedir.⁹²¹

Demeter, bereket kültüyle ilişkisi bakımında Mezopotamyalı Ninhursag ile yakın görülür.⁹²² Pantheonun kraliçesi Ninhursag “kutsal dağın kraliçesi”dir, Demeter gibi

⁹¹⁹Hanar, **a.g.k.**, (2010).

⁹²⁰A. Sina (2004). Eleusis’de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 44, 1 (2004) s.37-52

⁹²¹Karaosmanoğlu, **a.g.k.**, (2005). s.50

⁹²²Bilgen, **a.g.k.**, (2005), s.357-361.

pantheonda bereketin ve hasadın sorumlusudur. Demeter ile birlikte betimlenen güvercin ve kuğu aynı zamanda Ninhursag'ın da sembolleridir.⁹²³

Bir hydria'nın üzerinde betimlenen sahnede de Persephone'nin yeryüzüne dönüşü tasvir edilmiş, Demeter dört atlı arabasıyla Olympos'a çıkarken, Apollon ve Artemis lyr çalarak onlara eşlik etmektedir. (Görsel 37) MÖ 530-520'ye tarihlenen bu siyah figürlü hydria, Persephone'nin yeryüzüne dönmesiyle toprağın yeniden bereketlendiğini anlatır. Demeter'in arabasının önünde de Hermes ve Persephone konumlanmıştır.

Persephone'nin yeryüzüne ve annesi Demeter'e kavuştuğu sahneler oldukça fazladır, ikisinin Eleusis'de bir araya geldikleri söylendiğinden bu bölgede Demeter kültü oldukça güçlüdür. MÖ 500'e ait Eleusis kökenli kap üzerinde, Demeter, başında polos ile bir sandalyede otururken, ellerinde çiçeklerden bir taç içe betimlenmiştir. (Görsel 38) Demeter'in karşısında kızı Persephone başında polos ve elinde bir dal ile görülür. Kapın diğer yüzünde de kültün ritüellerinden sayılan geçit töreni betimlenmiştir. (Görsel 39)

Demeter ile ilgili en önemli mitos kuşkusuz kızı Persephone'nin yeraltı dünyasına kaçırılmasıdır. Bu öykü, Mezopotamyalı mevsimsel döngüleri anlatan mitosları andırır. İnanna ve Dumuzi, İstar ile Tammuz, Kybele ile Attis, Aphrodite ile Adonis hikayelerinde yeraltına inen eşlerin geri dönmesi ile mevsimsel bağlantılar anlatan hikayeler, Demeter ve kızı Persephone'nin hikayesine benzemektedir.

Persephone, yeryüzünde çayırlarda gezerken Tanrı Hades tarafından kaçırılır. Kızının çığlıklarını duyan Demeter, kızını dünyayı elinde bir meşale ile gezerek aramaya başlar. Kızını dokuz gün boyunca arar, onuncu günde, Persephone'nin kaçırıldığını bilen ama nereye götürüldüğünü bilemeyen Hekate, Demeter'i Helios'a götürür. Helios, her şeyi görmüştür ve tanrıçaya olanları anlatır.⁹²⁴ Demeter kızından ayrı kalmaya dayanamayarak görevlerini ihmal eder, Olympos'u terk eder. Onun yokluğu dünyada neredeyse bir yıl süren kıtlığa ve açlığa yol açar. Bunun üzerine Zeus, tanrıçayı görevlerini yetine getirmesi için ikna etmeye çalışır ve Demeter ancak kızını geri alınca yatışacağından Zeus Hades ve Demeter arasında bir anlaşma yapar ancak Persephone yeraltında kaldığı sürede üç nar tanesi yemiştir ve yeraltı dünyasının yemekleri yiyen biri tekrar yeryüzüne dönemez. Zeus bunu üzerine Persephone'nin yılın yarısını yeraltında,

⁹²³Kılıç, a.g.k., (1997).

⁹²⁴Penglase, a.g.k., (2005).

diğer yarısını yeryüzünde annesiyle geçirmesine karar verir.⁹²⁵ Bu dönemler, mevsimsel döngülere işaret eder. Persephone yeraltındayken dünyada sonbahar ve kış yaşanıyor, Demeter kızına kavuştuğundaysa bahar ve yaz mevsimleri yaşanıyor.⁹²⁶

Bu mitosun tasvirilerinden biri, MÖ 470 yılına ait bir çan krater üzerinde görülür. (Görsel 41) Bu sahnede Hermes eşliğinde Persephone'nin Eleusis'te yeryüzüne dönüşü Hekate ve Demeter onu karşılarlarken betimlenmiştir. Persephone burada dizlerinden aşağısı toprak içinde, buğday başağına benzetilerek gösterilmiştir.

Persephone'nin kaçırılması, erken dönemlerde baskın olan dişil tanrısal figürlerin hakimiyetinin, eril figürler tarafından ele geçirilmesinin bir yansıması olarak da görülebilir.

Mevsimsel döngüleri ve toprağın bereketini anlatan bu hikâyenin benzerleri başka coğrafyalarda da benzer biçimlerde anlatılmıştır, ancak görüleceği gibi diğer Yunanlar bu konuda kutsal evlilikle bağlı bir çifti değil de anne ve kızı seçmişlerdir. Yine aynı mitos, Aphrodite ve Adonis için de benzer biçimde anlatılmıştır.

Mezopotamya mitolojisinde İnanna ve daha sonra da İştar için anlatılan mevsimlerin döngüsü ile ilişkili mitoslar aşağıdaki gibidir;

İnanna, çoban tanrı Dumuzi ile evlenir, evlenmesinden bir süre sonra da yeraltı dünyasının hâkimi kız kardeşi Ereškigal'i ziyarete gider. Kız kardeşinin kendi hakimiyetini ele geçireceğinden korkan Ereškigal, onu bir cesede dönüştürür. Dumuzi, geri dönmeyen eşinin kurtarılması için diğer tanrılardan yardım ister ancak yeraltı dünyasına inenler yerini başka biri almadan yeryüzüne çıkamaz. Diğer bütün tanrılar İnanna'nın yerini almak için sıraya girerler. Yeryüzüne dönmek için yerine birini bulmak adına yanında cinleriyle gelen İnanna, Dumuzi'yi tahtında otururken bulunca sinirlenir ve onu yeraltı dünyasına yollamak ister. İnanna'nın yerine yeraltına götürülecek Dumuzi başına gelecekleri rüyasında gördükten sonra, kız kardeşi Geshtinanna'ya anlatır, daha sonra Dumuzi, İnanna'nın yerine Gallalar tarafından yeraltına götürülmek istendiğinde kaçıp saklanır, Gallalar da Geshtinanna'ya işkence ederek Dumuzi'nin yerini öğrenmeye çalışırlar. Dumuzi bulunup yeraltına götürüldüğünde, İnanna eşine acır ve yılın sadece yarısında yer altında kalmasına karar vererek yılın diğer yarısında Geshtinanna'yı

⁹²⁵Penglase, **a.g.k.**, (2005).

⁹²⁶Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.85-86

yeraltına gönderir. Geshtinanna burada Persephone'den farklı olarak kışın habercisi olarak görülür, Geshtinanna yeraltından çıktığında kış gelir.⁹²⁷ Dumuzi'nin kız kardeşi Geshtinanna onun yerine yarım yıl yeraltında kalmayı kabul ettiğinde de Dumuzi İnanna ile tekrar birlikte olur. İki tanrının kavuşmasıyla yeni bir yıl başlar, tahıllar büyür ve hayvanlar döllenir. Ülkeye bereket gelir.⁹²⁸

Demeter ile en yakın bulunan tanrıçalardan biri de Kybele'dir. İkisi de toprağı, anneliğı, bolluğı ve bereketi simgeler. Ancak Kybele daha vahşi bir doğayı temsil ederken, Demeter ıslah edilmiş, evcilleşmiş toprağı, sürülmüş tarlaları temsil eder. Kybele ile Demeter arasında bağlantı kurulabilecek mitoslardan biri, Kybele ve Attis'in, Demeter ve Persephone'nin hikayesini çağrıştıran mitosudur.

Tanrıça Kybele, Attis (Agdistis) adında genç bir delikanlıya âşık olmuştur. Attis, Pesisinius kralının ya da Midas'ın kızıyla evlenmek üzereyken, ya da Kybele ile birlikte olduktan sonra başka bir orman perisine âşık olduğunda, Kybele Attis' in karşısına çıkarak aklını yitirmesine sebep olur. Attis, Kybele'yi gördüğünde erkeklik organını kesip atar. Attis' in kanından bahar çiçekleri ve ağaçlar yeşerir, kendisi de bir çam ağacına dönüşür.⁹²⁹

Attis' in ölümü hasat zamanına denk gelir, öldürölüp parçalanması, ekinlerin biçilmesini temsil ediyor olmalıdır. Tahılı temsil eden Attis'in, hasadın orakla biçildiğı, şarabın olgunlaştığı dönemde öldüğü varsayılmıştır. Yeniden hayata dönmesi ise bahar mevsimine denk gelir.⁹³⁰ Tıpkı Persephone gibi yeraltı dünyasına gidip geri dönmüştür.

Aphrodite ve Adonis mitosu, bereket ve mevsimler döngüleri anlatır. Aphrodite'nin lanetine uğrayan Smyrna, babası ile birlikte olmasının ardından, tanrılar tarafından öldürölmesine engel olmak için bir mersin ağacına dönüştürölümüştür. Bu ağaçtan doğan güzel bir çocuk doğmuştur ve bakması için Persephone'ye verilmiştir. Ancak Aphrodite ve Persephone arasında bu yakışıklı Adonis yüzünden tartışma çıkmış, Zeus da müdahale ederek yılın 4 ayını Persephone ile, 4 ayını Aphrodite ile, kalan zamanı da istediğı yerde geçirmesi anlaşmasını sunmuştur. Kalan süresini de Aphrodite ile geçirmeyi seçen Adonis, onun aşkını kıskanan diğere tanrılar tarafından üzerine yaban domuzu salarak

⁹²⁷Penglas, **a.g.k.**, (2005).; Black ve Green, **a.g.k.**, (2003). s.88

⁹²⁸M.İ. Çığ (2010). İnanna'nın Aşk; Sümer'de İnanç ve Kutsal Evlenme, İstanbul: Kaynak Yayınları

⁹²⁹R. Ergenler (1988). Anatanrıçalar Diyarı Anadolu, İstanbul: Yalçın Yayınları, s.16

⁹³⁰Wilkinson, **a.g.k.**, (2016).

öldürülmüştür. Adonis'in yarısından akan kandan bahar çiçekleri açmıştır. Onun yardımına gelen Aphrodite'nin ayağına diken batmasıyla, akan kanı tanrıçanın çiçeği olan beyaz bir gülü kırmızıya boyamıştır.

Demeter ile benzer gösterilebilecek Doğu Akdenizli tanrıçalardan biri İsis'tir. Homeros, Demeter'in, Mısır'daki yansıması olarak tanrıça İsis'i gösterir.⁹³¹ İsis ve eşi/kardeşi Osiris'in ölüp diriltirme mitosu, Demeter ve Persephone'nin hikayesini ve yine mevsimsel döngülerin açıklanmasını anımsatır.⁹³²

İsis'in en bilinen mitosu, eşi ve kardeşi olan Osiris'in tanrı Set tarafından öldürülmesinin ardından yeniden diriltilmesidir. İsis, Osiris'in parçalanmış bedenini Nil kıyısından toplayıp birleştirerek, yeniden hayata döndürür. Bir başka anlatıma göre de Osiris'in bedenini bir ağaç gövdesinin içinde bulur ve onu yeniden hayata döndürür.⁹³³ Osiris'in ağaçta bulunması ve ağaçla alakası, Anadolu'lu Attis'in, kendini Kybele için öldürmesinin ardından kanının ağaca dönüşmesi hikayesini anımsatır.

Demeter ve Persephone mitosları, bereket kültü etrafında şekillenir. Mevsimlerin döngüsü, Toprak Ana ve Ana Tanrıça tapımlarını işler. Demeter ve kızı, Mezopotamya'dan Yunan coğrafyasına kadar tüm tarım toplumlarının işlediği ve kutsal gördüğü bereket, mevsimler, verimlilik, toprak ve analık temalarını kendilerinde toplamıştır.

Demeter ve Persephone'nin kültleri, buğday, hasat, tarım, ölüm ve yeniden doğum üzerine odaklanmıştır. Ekinlerin, ekili alanların, buğday ve tahılların koruyucu tanrıçası Demeter'in kült alanları, özellikle tarım odaklı bölgelerde görülür. Atina'nın batısında yer alan Eleusis, tanrıçanın en önemli kültlerinden birinin merkezidir. Burada, Demeter ve Persephone adına ilkbahar ve sonbahar başlarında doğurganlık ile bereketi sağlayan tanrıçalar olarak "Thesmophoria Bayramı" düzenlenmiştir.⁹³⁴ Bu bayram, Atina'da ekim ayında, sadece kadınların katıldığı bir bayram olarak kutlanmıştır, daha sonraki dönemlerde, MÖ 8.yyda bayram gelişen şehirlere uyarlanmış ve festival kesin tarihlerle hasadın kaldırıldığı zaman kutlanmıştır.⁹³⁵ Demeter ve Persephone bu kültte

⁹³¹Karaosmanoğlu, **a.g.k.**, (2005). s.4

⁹³²Öztürk, **a.g.k.**, (2009). s.213-223

⁹³³Wilkinson, **a.g.k.**, (2016). s.146

⁹³⁴Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003). s.64

⁹³⁵Freeman, **a.g.k.**, (2005). s.230

“Thesmophoriai” yani “yasa getiren” olarak anılmışlardır.⁹³⁶ Bu bayramda, kadınlar, toprağa gömüp beklettikleri süt domuzlarının etleri ve buğday tanelerini karıştırarak tarlalara serpmişlerdir.⁹³⁷ Bu kutlamalarda ayrıca, kadınlığı temsil eden figürler yapılmış, tanrıçanın sembollerinden olan nar yenmiştir.⁹³⁸

Demeter ve Persephone adına düzenlenen bu ayinlerin en önemlisi Eleusis’de kutlanır. Burada, tanrıçalara MÖ 1450’de inşa edilen ilk tapınakta kutlamalar iki bin yıl boyunca devam etmiştir.⁹³⁹ Demeter ve Persephone kültüründe Eleusis’in önemli olması Persephone’nin Hades tarafından burada kaçırılması ve yeryüzüne yine burada dönmüş olmasından kaynaklanır. Persephone kaçırıldıktan sonra, Demeter üzüntüsünden görevlerini ihmal eder, onu kurtarmaya yanaşmayan tanrılara tavrı alıp Olympos’u terk eder.⁹⁴⁰ Demeter’in yokluğunda tarlalar mahsul vermez, bitkiler yeşermez, ağaçlar yapraklarını döker, kıtlık hâkim olur.⁹⁴¹ Demeter, kızı kaçırıldıktan sonra kılık değiştirerek dünyayı onu arayarak gezerken, Eleusis’de yaşlı bir kadın kılığına girerek Eleusis kralının evine gider. Eleusis kralı Keleos ve karısı Metaneria, Demeter’in gerçek kimliğini anlamadan onu evlerine oğulları Demophon’a bakıp büyütme göreviyle alırlar.⁹⁴² Demeter, bu çocuğu bir tanrı büyütüyormuşçasına yetiştirir ona nektar ve ambrosia verir. Demeter, bir gün Demophon’u ateşe tutarak ölümsüz yapmak isterken, Metaneria tarafından yakalanır ve Demeter, çocuğunu ölümsüz yapma şansını kaçırdığını söyler.⁹⁴³ Zeus, Demeter’in görevlerini yerine getirmemesi sonucu oluşan kıtlığa bir son vermek için Persephone’nin yılın üçte ikisini yeryüzünde geçirmesine karar vermesinin ardından, Persephone Hades tarafından kaçırıldığı Eleusis’de tekrar yeryüzüne çıkar.⁹⁴⁴ Bereket ve bolluk yeryüzüne döner.

Eleusis dışında, Demeter ve Persephone adına kutlanan yedi büyük bayram bulunur, bunlar; Haloa, Khloaia, Mikra, Thargelia, Proerosia, Skira ve Mysteria’dır. Demeter kültü, dini içeriği paylaşmayı suç saydığından, bu tapımlara ait bilgi oldukça

⁹³⁶Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.86

⁹³⁷E. Uncu (2012). Demeter Kültünde Mezopotamyalı ve Anadolu Unsurları, International Journal of History, Sayı 4/1, s.534

⁹³⁸Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003). s.64

⁹³⁹M.L. Keller (1988). The Eleusinian Mysteries of Demeter and Persephone: Fertility, Sexuality and Rebirth, Journal of Feminist Studies in Religion, Sayı 4, No. 1, 1988, s.29.

⁹⁴⁰Graves, **a.g.k.**, (2012).

⁹⁴¹Can, **a.g.k.**, (1994). s.144.

⁹⁴²Grimal, **a.g.k.**, (1997).

⁹⁴³Estin ve Laporte, **a.g.k.**, (2003). s.138

⁹⁴⁴Rosenberg, **a.g.k.**, (2006).

sınırlıdır. Demeter adına inşa edilen tapınaklar da bu gizem havasını sürdürür, “Telesterion” adı verilen Demeter tapınakları içi sütun dolu, karanlık yapılar olarak planlanmışlardır, ritüellerde tanrıçanın simgesi olan meşalelerin kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁹⁴⁵ Bu kült tipi, Mezopotamya’dan Ege coğrafyasına tarımla ilişkili tüm toplumlarda yakın biçimlerde işlenmiştir.⁹⁴⁶

⁹⁴⁵Rosenberg, **a.g.k.**, (2006).

⁹⁴⁶Agizza, **a.g.k.**, (2006).

3.7. Hestia

Yunan mitolojisinde, Ana Tanrıçanın bakireliği, aileyi ve düzeni temsil eden yüzü Hekate olmuştur. Yunan şehir devletlerinin koruyucusu, birleştiricisi ve düzenleyicisi olarak görülmüştür. Hestia'nın kültü dini bir bağlamdan çok politikayla ilişkilidir.

Yunan mitolojisinde, Ana Tanrıçanın bakire yüzünü simgeleyen Artemis, Athena ve Hestia'dır. (Görsel 108) Bu tanrıçalar bakireliklerinin yanında farklı görevler üstlenmişlerdir. Hestia, bakireliğinden dolayı eşleri olan diğer tanrıçalardan üstün görülmüştür.⁹⁴⁷ Aphrodite gibi aşk işlerine bulaşmayan bunun yerine daha onurlu kabul edilen işlerle uğraşan dişi bir figür olarak tanımlanmıştır. Kadınsılığı ikinci planda kalan bu tanrıça daha "ulvi" meselelerle ilgilenmiş, toplumsal düzen içinde daha itibarlı görülen eril işlerle uğraşarak değer kazanmıştır. En cömert, kibar ve erdemli tanrıça olarak bilinir. Bütün tapınaklarda onurlu bir yer sahibidir, bütün ölümlü erkeklerin arasında baş tanrıça olarak görülür.⁹⁴⁸

Hestia adı, Yunancada "ocak" anlamında kullanılmıştır. Hestia, Kronos ve Gaia'nın ilk çocuğudur. (Görsel 107) Gaia'nın Kronos'la birleşmesinden ilk doğan ve Kronos tarafından yutulan ilk çocuktur, ardından Kronos tarafından en son kusulmuştur, bu yüzden çocuklar arasında hem en büyük hem en küçüktür. Poseidon ve Apollon ona talip olmuşlar, kendi aralarında rekabet etmişlerdir. Bu rekabet oldukça ciddi bir boyuta ulaştığında, tartışmadan ve kavgadan hoşlanmayan huzurun koruyucusu Hestia, savaş çıkmasına engel olmak adına Zeus'tan müdahale etmesini istemiştir. Hiç kimseyle evlenmek istemediğini belirterek Zeus'tan sonsuza kadar bakire ve bekar kalma sözü almıştır, bu sözü üzerine tanrıçayı bizzat Zeus korumuştur. Zeus da ona haneyi ve ortasındaki ateşi koruma görevi vermiştir, her ateş yanan konut onun için bir dinsel merkez sayılmıştır.⁹⁴⁹

Diğer Olymposlu tanrı ve tanrıçaların istedikleri gibi gezmelerine karşın Hestia hiç yerinden ayrılmaz, bu nedenle hiçbir efsaneye de karışmaz. Zaman zaman kişiliği

⁹⁴⁷Özcan-Elçi, **a.g.k.**, (2018). s.826-840

⁹⁴⁸Duby, Perrot ve Schmitt-Pantel, **a.g.k.**, (2005). s.45

⁹⁴⁹Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.144

olmayan soyut bir kavram olarak düşünülür.⁹⁵⁰ Hekate evin ortasında durur, her kurbandan pay alarak ocağı yanar halde tutar. Konukseverliğin, ateşte pişen yemeklerin koruyucusudur.

Hestia, betimlemelerinde olgun bir kadın olarak ayakta ya da oturarak, ciddi ve sakin bir ifadeyle, onu tanımlayacak belirli bir işaret olmadan, zaman zaman başından omuzlarına dökülen bir örtü ile gösterilmiştir. Sembolleri olarak eşek ve domuz zaman zaman tanrıçaya betimlemelerinde eşlik eder.

Ocak tanrıçası Hestia'nın kökeni, Yunan kültüründe evin merkezinin ateşin yandığı yer olduğu zamanlara dayanır. Ocak ve ateşle ilişkilendirilmesi, tanrıçanın soyut bir kavram olarak gelişmesine ve bu da görsel olarak temsillerinin ender görülmesine neden olmuştur. Bu soyutluk, bir anlamda Mezopotamya'da Sümerlerin nesneleri tanrılarla ilişkilendirme geleneğini çağırıştırır. Sümerlere göre, cansız nesneler de tanrı olabilirdi, davul “balag”, hançer “girur, udu”, baston “ninipa” gibi tanrılarla binlerce tanrının varlığını kabullenmişlerdir.⁹⁵¹ Hestia'nın ocakla ilişkisi, bir bakıma Sümerlerin objelere atfettikleri tanrısalılığı çağırştırdığı düşünülebilir.

Hestia, Zeus çağındaki pantheonda ideal bir figür çizerek, insani bir karakterden çok soyut bir kavramı temsil eder. Aileyi, şehri ve devleti koruması açısından, politik bir karakterdir. Bu sebeple saygınlığını bozacak herhangi bir mitle de ilişkilendirilmemiştir.

Hestia'nın kültü dini bir bağlamdan çok politikayla ilişkilidir. Evin merkezi, şehrin merkezi ve ülkenin merkezidir. Hestia için yapılan tapınaklarda yanan ateş, yönetimin sürekliliğini simgeler. Aile ocağını, insan topluluklarını, kenti ve soyun devamını temsil eder. Öncelik olarak evleri, toplumu ve kamu yapılarıyla toplantı alanlarını korumakla görevlidir. Toplantı merkezlerinin tanrıçası olarak görülmüştür. Ailenin olduğu kadar devletin de koruyucusudur.⁹⁵² Delphoi' deki Apollon tapınağında bulunan ateşi, Yunanistan'ın bütün olarak birliğini sembolize etmekteydi.⁹⁵³ Bunun dışında tapınakları da heykelleri de sayıca oldukça azdır çünkü temel olarak evlerde tapım görmüştür, ancak Roma Döneminde görselleri nispeten artar. Toplumun koruyucusu olduğundan halka açık binalardaki ocaklar onun kutsal merkezi sayılmaktaydı polisi korur ve temsil eder, bu

⁹⁵⁰Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.145

⁹⁵¹Demirci **a.g.k.**, (2017)

⁹⁵²Can, **a.g.k.**, (1994).

⁹⁵³Cömert, **a.g.k.**, (2010).

yüzden de Yunan koloni şehirlerine Metropolis'te yanan ateşten götürülürdü, böylece yeni şehir de Metropolis'in ve Yunanistan'ın bir paçası sayılırdı.⁹⁵⁴ Bu ateş daima yanar ve hiç söndürülmemesine özen gösterilirdi.⁹⁵⁵

Hestia aynı zamanda tanrı ve tanrıçaların evi Olympos'un da koruyucusudur. (Görsel 109) Kendini evine adamıştır, diğer tanrısal figürler gibi dünyada dolaşmak yerine zamanını Olympos Dağında geçirir, bu yüzden onunla ilgili mitos görülmez, nadiren bahsi geçer. Bu izole özelliğinden ötürü diğer figürlere göre çok daha erdemli görülür, Yunan kültüründe özel tutulur. Daima barıştan yana olan tanrıça, her türlü çatışmadan ve kavgadan kaçınırdı. Tanrıçanın şehrin koruyucusu özelliği, Mezopotamyalı şehirlerin koruyucu tanrısal figürlerini anımsatır, devleti koruyan tanrıçadır.

⁹⁵⁴Cömert, **a.g.k.**, (2010).

⁹⁵⁵Can, **a.g.k.**, (1994). s.123

3.8. Athena

Antik Yunan kültürünün en önemli Olymposlu tanrıçalarından biri olan Athena, bilgeliği, dayanışmayı, kentin koruyuculuğunu ve savaşı temsil eder, siyasal bir karaktere sahiptir.⁹⁵⁶ (Görsel 117) Bu özelliklerinin yanı sıra aynı zamanda el sanatlarıyla ilişkilidir, dokumacıların koruyucusu, zanaatkarların yol göstericisidir, insanlara zeytin ağaçlarını büyütmeyi, gemiler yapmayı öğretmiştir. Yunan mitolojisinde Athena akıl ve sanat tanrıçasıdır⁹⁵⁷, uygarlığın ve tarımın koruyucusu, dizginlerin yaratıcısıdır, atları ilk o evcilleştirmiştir.⁹⁵⁸ Hem savaşın hem barışın tanrıçasıdır, savaşta kaba güçten çok yaratıcı zekayı temsil eder. Bilgeliği için, “Pronaia” (ihtiyatlı, temkinli) sıfatıyla anılırdı.⁹⁵⁹

Athena, Ana Tanrıça Kybele’nin ve evrensel Ana Tanrıça kültünün Yunan versiyonlarından biridir, tanrıçanın bakirelik, savaş ve el işleri yüzünü temsil eder. Athena, en erken dönemlerden itibaren Ege coğrafyasında kurumların, kentlerin ve kahramanların koruyucusu olarak tapım görmüştür. Arkaik ve Klasik Dönemlerde, siyasal açıdan en önemli tanrılardan biri sayılmıştır. Yunanların kolonizasyonu ile birlikte yayılan Athena kültü, Doğu Akdeniz coğrafyasında birçok yeni kente de taşınmıştır. Özellikle kendi kenti olan Atina’da ve tüm Yunan coğrafyasında, Anadolu’da Aiolia, Troas ve Ionia bölgelerinde erken dönemlerden itibaren tapım görmüştür. Prometheus’ un insanın bedenini yaptığında buna ruhu ve hayatı veren Athena olmuştur.⁹⁶⁰ Pandora’ya el işlerini öğreten de odur.

Tanrıçanın doğumu ile ilişkili iki anlatım bulunur. Biri Athena’nın Zeus ve Metis’in birleşmesinden doğduğu üzerine,⁹⁶¹ diğeri ise Athena’nın Zeus’un başından doğduğu üzerinedir.⁹⁶² Ancak geç dönemlerde tanrıçanın kökeni üzerine bir görüş sunulmuştur;

⁹⁵⁶M.C. Howatson (2013) Oxford Antikçağ Sözlüğü, Çev. F. Ersöz, İstanbul: Kitap Yayınevi, s.105

⁹⁵⁷Grimal, **a.g.k.** (1997).

⁹⁵⁸Hamilton, **a.g.k.**, (2006). s.16

⁹⁵⁹Cömert, **a.g.k.**, (2008).

⁹⁶⁰Cömert, **a.g.k.**, (2008).

⁹⁶¹Hesiodos, **a.g.k.**, 887, 924

⁹⁶²Hesiodos, **a.g.k.**, 887, 924

*“Athena heykelinin mavi gözleri olduğunu gördüm (...). Çünkü Libyalılar, tanrıçanın Poseidon’un kızı olduğunu söylerler (...) ve bu nedenle Poseidon gibi mavi gözlere sahiptir.”*⁹⁶³

Athena’nın kökeni üzerine farklı görüşler vardır. M. Eliade ismin, Myken kökenine işaret ettiğini savunur.⁹⁶⁴ Thomson ise tanrıçanın kökenlerini Pelasglara dayandırmaktadır.⁹⁶⁵

Athena’nın doğum efsanesi şöyledir; Okeanos kızı Metis ile Zeus’un birleşmesinden doğmuştur. Metis akıllı ve düşünme gücünü temsil etmiştir. Metis, Zeus’tan hamile kaldıktan sonra Zeus tarafından kandırılmış ve yutulmuştur. Zeus’un, Metis’i hamileyken yutmasının sebebi, kendisinden daha güçlü bir erkek çocuk doğuracağından ve babası gibi kendi oğlu tarafından tahtından edileceğinden korkmasıdır. Doğum zamanı geldiğindeyse, Zeus, Hephaistos’dan ya da Prometheus’ tan kafasını baltası ile yarmasını ister, böylece kafasından Athena yetişkin halde zırhlar içinde doğar. (Görsel 110) Mezopotamyalı tanrıçalar gibi, özellikle de İştâr’ı andırır biçimde Athena’nın giysileri güçlerini temsil eder.⁹⁶⁶ (Görsel 112) Athena, Mezopotamyalı İnanna-İştâr gibi zırhlı, genellikle mızrakla betimlenir, Ana Tanrıçanın savaşçı yüzünü temsil eder. (Görsel 88) Zeus’un, bütün çocukları arasında en çok Athena’yı sevdiği söylenir, bu sebeple de şimşegi ve kalkanını ancak onun taşımasına izin verir.

Athena’yı dışı bir tanrıçanın doğurması yerine Zeus’un kafasından çıkması ilginçtir. Kadınlara özgü doğurma yeteneği burada Zeus’a atfedilmiş, başından çıkan tanrıça da daima bakire, bilgelik ve savaş ile ilgili bir tanrıça olmuştur. Savaşçı özellikler Yunan coğrafyasında daha çok erkek tanrısal figürlere verilmiştir, Athena, doğu kökenli tanrıçalarda görüldüğü üzere savaşla ilintilidir. (Görsel 116) Athena’nın bu denli saygı görmesinin sebebi, belki de bir kadın tarafından doğurulmamış olmasında aranabilir.

Tanrıçanın savaşçı yönünü vurgulayan sıfatları arasında “polemodokos” (dehşet verici), “sthenias” (Güçlü) ve “areia” (Savaşçı, Savaştan Hoşlanan) epithetlerinin en sık kullanılanlardır.⁹⁶⁷ Athena savaşçı yönünü vurgulamak adına sık sık kalkanı ve mızrağı

⁹⁶³Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, 2007, 1-10, 1.14.

⁹⁶⁴Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.356

⁹⁶⁵Thomson, **a.g.k.**, (1995). s.288

⁹⁶⁶Penglase, **a.g.k.**, (2005). s.194

⁹⁶⁷Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.342

ile betimlenmiştir. Başında sorguçlu miğferi, üzerinde Gorgon Medusa'nın başının işlendiği pelerini ya da kalkanı ile görülür. Yanında ona eşlik eden kutsal hayvanı baykuş, Athena kültüründe önemli bir yere sahiptir.⁹⁶⁸ Troia savaşında Anadolu Troia'ya karşı durmuştur, aynı şekilde Perslerle yapılan savaşta Yunanların zaferinden sorumlu olduğuna inanılmıştır. İlyada' da oynadığı rol, Yunan halkının milliyetçi inanışlarıyla örtüşmektedir, Odysseia'da da her olayda ön plana çıkar.

Şehrin koruyucusu tanrıçanın, savaş dönemlerinde güçlerinin pekiştiği düşünülmüştür.⁹⁶⁹ Atina, Sparta, Lindos, Gortyn ve Argos şehirlerinin koruyucu tanrıçasıdır. Homerik pasajlarda şehirlerin koruyucusu olarak tarif edilir; “*Kentin koruyucusu Pallas Athena'nın şarkısını söylemeye başlıyorum. Korku salandır O...*”⁹⁷⁰

Homeros tarafından sık sık “pallas” bakire ya da “pallo” kelimesinden gelen, kargı sallayan sıfatıyla anılır,⁹⁷¹ ancak Hestia ve Artemis ile birlikte Ana Tanrıçanın Yunanlı bakire yüzünü temsil etmelerine rağmen Athena,⁹⁷² erkeklerden kaçmaya çalışmaz, bu noktada Artemis kültü ile farklıdır.⁹⁷³ Athena'nın sıfatları arasında Pallas, Promakhos ve Alkomene bulunur.⁹⁷⁴

Bakire yönüne yapılan vurgulardan biri şöyledir; “Pallas Athena'nın şarkısını söylemeye başlıyorum, görkemli tanrıça, ışıldayan gözlü, yaratıcı, kalbi bükülmeyen, saf bakire, şehirlerin kurtarıcısı, cesur, Tritogeneia'da doğmuş olan.”⁹⁷⁵

Hellenistik Döneme gelindiğinde ise, Athena'nın da diğer tanrıçalar gibi yeraltına bir şekilde bağlandığı görülür;

“Soylu Zeus'un evladıdır, kutsaldır ve öfkelidir (Athena), mağalarda dolaşanların en güzeldir... Büyüktür ve şanlıdır, yüksek kayalıklarda ve korularda ikamet eder (O), ve karanlık dağlar hoşuna gider: kızgınlığı korkunçtur ve ölümlerin ruhlarını canlandırır.”⁹⁷⁶

⁹⁶⁸Hamilton, **a.g.k.**, (2006). s.16

⁹⁶⁹Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.342

⁹⁷⁰Homerik Hymns 1-33 (Hesiodos): IX Athena: 1

⁹⁷¹Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.342

⁹⁷²Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.341

⁹⁷³Eliade, **a.g.k.**, (2000). s.342-343

⁹⁷⁴Can, **a.g.k.**, (1994). s.16

⁹⁷⁵Homerik Hymns 1-33 (Hesiodos): XXVIII Athena: 1

⁹⁷⁶Orphik Hymns, 1-40. XXXI Athena.

Athena, Kybele gibi kadınsal görülen işlerin ve el sanatlarının koruyucusudur.⁹⁷⁷ El sanatlarını koruyup temsil etmesine rağmen, bu konuda ondan daha iyi olan ya da bunu iddia eden ölümlüleri sık sık şiddetle cezalandırmıştır.

Athena'nın betimlemelerinde Anadolu'ya gözlenir. Özellikle Ephesos'da "yün eğirici" olarak anılan Athena, bir betimlemesinde bu özelliklerini elinde iğ tutarak göstermiştir. (Görsel 57) Kireç taşından yapılan bir Kybele betimlemesinde, tanrıça sağ elinde nar, sol elinde ise Athena gibi iğ taşımaktadır. (Görsel 58)

Ana Tanrıçaların başlıkları da birbirlerine benzer halde betimlenir. Bu sivri polos tipi Anadolu tanrıçalar tarafından alınır, daha sonra Yunan kültüründe de görülür. Uzun ve sivri uçlu Polos biçimli bu başlık Athena'da da görülür. (Görsel 59) Hititli Şavuşka İştâr da aynı biçimde, uzun ve sivri bir polos ile betimlenmiştir. (Görsel 60)

Athena'nın sembollerinden biri de zeytin ağacıdır. Bir ağaçla sembolize edilmek Ana Tanrıça kültürünün bir uzantısı olmalıdır. Athena'nın zeytin ağacı ile ilişkisi de Atina şehrinin koruyucu tanrıçası olmasıyla ilgili Poseidon ile yarıştığı mitostan gelir. Poseidon Atina'yı almak için akropolde bir tuzlu su gölü yaratır, Athena ise bir zeytin ağacı yaratır. Zeytin ağacı tuzlu sudan daha yararlı bulununca da Athena bölgenin ve kentin hâkimi ilan edilmiştir.⁹⁷⁸ (Görsel 111) Athena'nın en ünlü kült alanı, koruyucusu olduğu Atina şehrinin Akropolünde bulunan Parthenon tapınağıdır. Antik Yunan sanatının ve demokrasisinin sembolü sayılan bu tapınakta, tanrıçanın Athena Parthenos isimli, fildişi ve altından Phidias tarafından yapılmış olan heykeli bulunmaktaydı.⁹⁷⁹ (Görsel 113)

⁹⁷⁷Halikarnas Balıkcısı (2005). s.60

⁹⁷⁸Burkert, **a.g.k.**, (1985).

⁹⁷⁹Dinsmoor, **a.g.k.**, (1934).

3.9. Artemis

Artemis, av ve ay tanrıçasıdır, gençlerin koruyucusudur. (Görsel 119) En ünlü tapınağı Ephesos’da elinde ok ve yay ile betimlenir, aynı zamanda yanında geyik gibi vahşi hayvanlar da işenmiştir. Işık tanrısı Apollon’un ikiz kardeşidir, Apollon günü aydınlatırken o gece ışıklarını temsil eder. (Görsel 121) Artemis’in asıl önemli özelliği, toprak ve bereketi simgelemesi, Ana Tanrıça kültünün devamı olarak önemli bir konumda yer almasıdır. Bu kült Mezopotamya’ya tüm Ege, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya coğrafyasına farklı isimlerle yayılmış bir kültürün parçasıdır.⁹⁸⁰ Artemis’in, Yunan kültürüne, Anadolu üzerinden geçmiş olduğu kabul edilir Lydia’daki bir yazıtta geçen “Artimis” isminin, tanrıçanın doğu kökenlerine işaret ettiği savunulabilir.⁹⁸¹ Anadolulu olduğu bilinen tanrı Apollon’un kız kardeşi olması da bölgeye bağlarını gösterir.⁹⁸² Artemis kültünün temelinde Anadolulu Ana Tanrıça kültü bulunur.⁹⁸³ Anadolu ve Mezopotamya’dan Yunan kültürüne taşınmış bir figürdür, Kybele’nin ve diğer Ana Tanrıça kültlerinin Yunan pantheonunda yer bulmuş halidir.⁹⁸⁴

Artemis, Zeus ve Leto’nun birleşmesinden doğmuştur. Apollon’un ikiz kız kardeşidir, iki tanrı genellikle birlikte betimlenirler. Hikâyeye göre, Leto Delos adasına giderek burada önce Artemis’i doğurmuştur, ardından Artemis annesine Apollon’u doğurması için yardım etmiştir. (Görsel 122) Yunan kültüründe ideal genç kızı betimler, potansiyel bereketi ve doğurganlığı simgeleyecek biçimde sağlıklı ve güçlü, ailesine bağlı ve daima bakiredir.

Artemis, erken dönemlerden itibaren Potnia Theron unvanıyla, vahşi hayvanların hâkimi olarak bilinmektedir, tanrıçanın bu unvanı ve özelliği Yunan mitolojisinde başka tanrıçalarda görülmez.⁹⁸⁵ Homeros da onu Potnia Theron unvanıyla anmıştır, “...Ama kız

⁹⁸⁰Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.56

⁹⁸¹Eliade, **a.g.k.**, (2007). s.340.

⁹⁸²Halikarnas Balıkcısı (2005). Anadolu Tanrıları, Haz. Ş. Gökovalı, Ankara: Bilgi Yayınevi, s.52

⁹⁸³Kortanoğlu, **a.g.k.**, (2018). s.114-115; Roller, **a.g.k.**, (2004).

⁹⁸⁴Erhat, **a.g.k.**, (2011). s.52

⁹⁸⁵N. Marinatos (2000). The Goddess and The Warrior, The Naked goddess and Mistress of Animals in early Greek Religion, London and New York, s.92-129; J. N. Bremmer (1994). Greek Religion, Oxford University Press, s.17; L. Pearson (1966). Popular Ethics in Ancient Greece, California, s.8

kardeşi, yabani hayvanlar tanrıçası çıktı ona...”⁹⁸⁶ Artemis, Ana Tanrıça kültünün Potnia Theron yüzüdür. Potnia Theron betimleme tipinde tanrıça kanatlı ve yanında vahşi hayvanlarla gösterilmiştir. (Görsel 64) Bu tiplene doğuya ait bir motiftir, Yunan kültürü bu betimleme biçimini benimseyip Artemis ile ilişkilendirmiştir.⁹⁸⁷

Artemis ismi etimolojik açıdan Anadolu ile bağlantılı olduğu konusu dışında kesin olarak açıklanamamıştır. Lydia yazıtlarında “Artimis/Artimu”⁹⁸⁸, Lykia yazıtlarında ise “Ertemit” biçimlerinde görülür.⁹⁸⁹ Pylos’da Linear B yazıtlarında ise “a-te-mi-to/ a-ti-mi-to” biçiminde yazıldığı görülür.⁹⁹⁰ Tanrıçanın adını Ionlar “Artemis”, Dorlar ve Aioller ise “Artamis” olarak kullanmışlardır.⁹⁹¹ Strabon ise tanrıçanın ismi sağlık getirmesinden dolayı “Artemes” biçiminden türemiştir, bu kelime sağlam, yaralanmamış, sağlıklı anlamında kullanılmıştır.⁹⁹²

Ay ile bir tutulan tanrıça, zaman zaman Hekate gibi üçlü bir biçimde anılır. Bu üçlü avcılık ve bakirelikle ilgili olan Artemis, Ay ile ilgili Selene ve gece ile ilgili Hekate’den oluşur. Artemis’in ay ile ilişkisi, Fenikeli Astarte’yi andırır. İki tanrıça da benzer biçimde, alınlarında hilal biçimli taçlarla betimlenmişlerdir. (Görsel 126) (Görsel 69)

Artemis mitoslarında bakireliğine düşkün olarak gösterilir, onu tehdit eden erkekleri şiddetle cezalandırır. Mitoslarında, ona ya da ailesine saygısızlık edenleri cezalandırır, İlyada’da, Troialıların tarafını tutmuştur.

Artemis, Ana Tanrıça gibi birçok farklı bölgede farklı isimler ve kültlerle, özellikleri bölgesel olarak değişmiş halde karşımıza çıkar. “Agrotera” sıfatı, şehrin dışındaki açık alanların ve kırların tanrıçası olmasıyla ilişkilidir.⁹⁹³ Artemis’in Eileithia sıfatı, doğumla ilişkili olmasından kaynaklanır.⁹⁹⁴ Bu sıfatı bir Boeotia kabı üzerindeki betimlemesinde görülebilir. (Görsel 43) Aynı zamanda bazı kaynaklarda Hera olarak yorumlanan bu betimlemede, tanrıça, diğer Ana Tanrıça figürleri gibi iki yanında

⁹⁸⁶Homeros, İlyada XXI, 470

⁹⁸⁷W. Burkert (1985) Greek Religion, Cambridge: Harvard University Press, s.149

⁹⁸⁸D. M. Jones (1960). Lydian Studies. Lydiaka by Alfred Heubeck, The Classical Review, New Ser., Vol. 10, No. 3, 1960, s. 245-246.

⁹⁸⁹S. Şahin ve M. Adak (2002). Lykia İncelemeleri, İstanbul, 2002, s. 70-78.

⁹⁹⁰E.L. Brown (2004). In Search of Anatolian Apollo, Hesperia Supplements, Vol. 33, 2004, s. 243-257.

⁹⁹¹B.D. Buck (1889). On the Forms Artemis, Artamis. American Journal of Archaeology, Vol. 10, No. 4, 1889, 463-466

⁹⁹²Strabon, XIV. I, s. 6

⁹⁹³Thomson, a.g.k., (2007). s.334

⁹⁹⁴Bremmer, a.g.k., (1994). s.13

aslanlarla gösterilmiştir. “Elaphebolos” sıfatı, tanrıçanın en önemli özelliklerinden birini vurgular, “geyik avlayan” anlamındadır.

Köpek ve geyik, Artemis’e sık sık eşlik eden hayvanlardır. Bunların dışında diğer Ana Tanrıça tiplerinin yanında görülen yılan ve aslan da betimlemelerinde görülür. Artemis’in gök ilişkisi yıldız ve hilal sembolleriyle görülebilir. Betimlemelerinde genellikle avcılığını vurgulayan yay ve sadak ile görülür, aynı betimleme yöntemi Mezopotamyalı İştâr için de kullanılır. (Görsel 120) (Görsel 118)

Artemis’in en önemli tapın merkezlerinden biri Ephesos’tur. Ephesos’un tanrıçasıdır, burada Artemis Ephesia olarak anılır ve tapınağı kadar ünlüdür ki dünyanın yedi harikasıdan biri sayılmıştır.⁹⁹⁵ Burada Anadolu köklerine daha yakın bir tapın görmüştür. Ephesos Artemis’i, doğanın hâkimi, bereketin ve baharın veriminin sorumlusuydu, doğanın ana öğelerini kontrol ederdi. Evcil hayvanları korur, yabani hayvanları evcilleştirirdi, şifa tanrıçası rolünde hastalıkların iyileştiricisiydi. Bütün bunların yanında yeraltıyla da ilişkili, ölümlerin ruhlarına yol gösterirdi.⁹⁹⁶ Burada, Anadolu Artemis’in en önemli betimlemelerinden biri olan Ephesos Artemis kült heykeli bulunmaktaydı. (Görsel 62) Bu heykelinde Anadolu köklerini vurgulayan Potnia Theron temalı motifler bulunmaktadır.⁹⁹⁷ Buradaki heykeli özellikle Anadolu özellikler sergiler. Yüksek başlığı, yukarıdan aşağı doğru daralan giysisinin eteğinde betimlenen bitki, hayvan ve yıldız motifleriyle Ana Tanrıçanın özelliklerini gösterir. Tanrıça adına “Ephesia” adı verilen festival kutlanırdı.⁹⁹⁸

Artemis’in Mezopotamya bağları, sıfatlarından birinde açıkça görülür. Artemis Nana/Nanaia, Dura-Europos şehrinde tanrıça için kullanılan bir sıfattır ve bu bölgede Artemis adına bir kült ve tapınağın olduğu bilinmektedir.⁹⁹⁹ Sümer ve Akad kültürlerinde güneş tanrısı Samas’ın kız kardeşi ve ay tanrısı Sin’in kızı olan tanrıça Nana, Artemis gibi avcılık karakteriyle ön plandadır. İki tanrıça bölgede eşleşmiş ve bir tutulmuştur. (Görsel 120) Tanrıça burada Artemis Nana adıyla sikkelerde yay ve sadak ile betimlenmiştir. (Görsel 62)

⁹⁹⁵B. Trell (1999). Ephesos’taki Artemis Tapınağı, Antik Dünyanın Yedi Harikası, İstanbul, s.76

⁹⁹⁶Picard, **a.g.k.**, (1922). s.377

⁹⁹⁷H. Thiersch (1935). Artemis Ephesia

⁹⁹⁸I.R. Arnold (1972). Festivals of Ephesus. AJA, Vol. 76, No. 1, 1972, s.17-22

⁹⁹⁹H.N. Fowler (1937). The Excavations at Dura- Europos: Preliminary Report of Sixth Season of Work, October 1932-March 1933, The American Historical Review, Vol. 42, No. 4, 1937, s. 718-730.

Sparta’da “Arthemis Orthia” olarak anılan tanrıça burada hayvanların hâkimi, doğum, verimlilik ve evlilikten sorumludur.¹⁰⁰⁰(Görsel 123) Yunan kültüründe genelde başka tanrıçalara atfedilen özellikleri bölgede Ana Tanrıçanın değişen yüzü olarak bu sefer kendinde toplamıştır. (Görsel 124)

Artemis’in en önemli epitetlerinden biri de Potnia Theron’dur. Her şeyden önce doğanın ve vahşi hayvanların tanrıçası olduğunu vurgular. Bu vurguyla Hellen öncesinde Doğa Tanrıçası olarak görülen Rhea ve Anadolu’lu Kybele ile yaklaşır. Artemis Potnia Theron, yani hayvanların efendisi olarak, iki yanında genellikle aslan ya da başka vahşi hayvanlarla betimlenir. (Görsel 64) Bu görselde arkasındaki kanatlarıyla, Mezopotamyalı tanrıçaları çağrıştırır. Aynı epitle bir betimlemesi de Smyrna’da görülür. (Görsel 65)

Artemis, Neolitik Döneme dek giden Antik Ana Tanrıçanın güçlü özellikleriyle örtüşen bir karaktere sahiptir. Anadolu’da erken dönemlerde de Ana Tanrıça ile bir tutulmuş, betimlemeleriyle her zaman Anadolu’lu kökenlerini yansıtmıştır. Artemis taşıdığı birçok özelliğiyle Anadolu’lu ve Mezopotamyalı figürlerle özdeşleştirilen, tüm Ege ve Doğu Akdeniz coğrafyasında tapım izleri görülen bir tanrıçadır.

¹⁰⁰⁰C. Morris ve L. Goodison (1998). Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence, London, s.145

SONUÇ

Tarih boyunca farklı bölgelerde yaşayan topluluklar birbirleriyle ticari, sosyal, kültürel, dini ve siyasi ilişkiler geliştirmiş, kültürleri arasında aktarmalar gerçekleşmiştir. Ege, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya coğrafyası, ilk çağlardan beri dini figürler açısından benzer karakterlere yönelmişlerdir. Dinleri, Sümerler ile başlayan gelenekle organize panteon içinde hiyerarşik olarak sıralanmış, farklı görevleri ve yetenekleri olan tanrısal figürlerden oluşur. Bu figürlerin benzer olsalar da ait oldukları coğrafyaya göre önemleri ve özellikleri değişmiş, azalmış ya da artmıştır. Mezopotamya konumu nedeniyle birçok toplumu etkileme ve bu toplumlardan etkilenme olanağına sahip olmuştur. Bölgede gelişen inanç sistemi hızla yayılmış, Anadolu'ya ve Suriye'ye, bu noktalardan da Yunanlara geçiş olanağı bulmuştur. Sümer dini ve pantheonu Mezopotamya'da Akad, Asur ve Babil ile başlayarak Anadolu'ya ulaşır, bölgede var olan dini kültüre karışmış ve birlikte var olmuştur.¹⁰⁰¹ Girit, Mısır ve Anadolu mitolojileri ve dini daha evrensel unsurlar taşır, "Akdeniz Uygarlığı" havzasına yerleştirilir.¹⁰⁰²

Anadolu, Ön Asya ve Uzakdoğu'nun yüksek kültürleri ve Batı'da gelişmiş kültürler arasında bir köprü oluşturmıştır.¹⁰⁰³ Coğrafi konum açısından Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bağlantı sağlayan bir köprü niteliğindedir. Farklı toplumların bu bölgede yollarının kesişmesine ve birbirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁰⁴ Anadolu, ilk çağlardan beri, farklı toplulukların geçiş ülkesi, çatışma noktası ve birbirlerine kaynayıp eridiği bir pota olmuştur.¹⁰⁰⁵ Bu bölge, insanlığın uygarlaşma yolculuğunda mağara ve açık hava yerleşmelerinden ilk köylere ve karmaşık kent yaşamına geçtiği önemli merkezlerden biridir. Kıtalar ve kültür bölgeleri arasında köprü olan Anadolu, konumu, tarıma ve yaşamaya elverişli iklimi, coğrafi yapısı, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları nedeniyle en eski dönemlerden beri farklı uygarlıkların ortaya çıkıp gelişmelerine imkân sağlamıştır. Anadolu'nun coğrafi yapısı, aynı anda farklı bölgelerinde farklı toplumların birbirlerinden ayrı gelişim süreçlerinden geçmesine

¹⁰⁰¹Demirci, **a.g.k.**, (2017).

¹⁰⁰²Demirci, **a.g.k.**, (2017).

¹⁰⁰³Swertheim, **a.g.k.**, (2009).

¹⁰⁰⁴Tekin, **a.g.k.**, (1998).

¹⁰⁰⁵Ceram, **a.g.k.**, (1992).

olanak sağlamıştır.¹⁰⁰⁶ Göç noktası özelliği, ilk insanların yayılmasında da rol almış, Avrupa'ya geçişinde köprü olmuştur.¹⁰⁰⁷ İlk Çağ'dan beri Anadolu birçok Hint-Avrupa kavminin geçiş noktası, bazılarının kalıcı olarak yerleştikleri bir bölge olmuştur.¹⁰⁰⁸ Anadolu, farklı toplumların göç yolları üzerindedir. Toplumların bu şekilde iletişim kurabilmelerine olanak sağlayan coğrafya sayesinde doğu ve batı dünyasına ait medeniyetlerin bir diğerine ait izler taşıdıkları açıkça görülebilmektedir.¹⁰⁰⁹

Yunanlar çağlar boyunca, Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Güney İtalya ve Sicilya, Anadolu'nun kuzey, batı ve güney kıyıları, Güney Fransa ve İspanya kıyıları, Kuzey Afrika'da yerleşim göstermişlerdir. III. Aleksandros'un Doğu seferi, Yunan etkisinin Hindistan'a kadar ulaşmasına neden olmuştur.¹⁰¹⁰ Gelişmiş deniz ulaşımı ve oluşturdıkları kolonileriyle kültürlerini geniş bir coğrafyaya yaymışlardır.¹⁰¹¹ Toprağın madence fakir olması, toplumu ticarete yöneltmiş, deniz ulaşımının gelişmesine yol açmıştır. Deniz ticaretinin önemi ve bölgenin elverişliliği de ilk polislerin Ege denizinin kıyı kesimlerinde gelişmesine neden olmuştur.¹⁰¹² Ege bölgesi, Anadolu'nun batı kıyılarından ve Ön Asya'dan gelen ticaret yollarının sonunda yer alır. Yunan Adaları ve Girit, Mısır ve İtalya'ya doğru doğal bir köprü oluşturur.¹⁰¹³

İnsanlık tarihi boyunca, din her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Genellikle kutsal ya da ahlaki ayinler gerektiren ibadetler bütünü olarak tanımlanabilen din, toplumlarca ahlak kurallarının da bir simgesi olarak görülmüştür. Doğaüstü bir nitelik taşır, bu nitelik ait olduğu topluma göre değişiklik gösterir. Din, toplumdan güç alan bir olgudur, ait olduğu toplumun dünya görüşünü ve kültürel yapısını yansıtır. İnsanların üstesinden gelmekte zorlandığı problemleri çözebilmek maksadıyla bağlandığı inanç ve davranışlar bütünü oluşturur. Din, toplumların sorunlarına açıklama getirirken, belli çözüm yolları da sunar. Doğaüstü varlıklar ve güçleri kullanmanın da dâhil olduğu çözüm

¹⁰⁰⁶Sevin, **a.g.k.**, (2003).

¹⁰⁰⁷Özdoğan, **a.g.k.**, (2011).

¹⁰⁰⁸Akurgal, **a.g.k.**, (2007).

¹⁰⁰⁹Akurgal, **a.g.k.**, 2007.

¹⁰¹⁰O. Tekin (2010). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.

¹⁰¹¹A.L. Boegehold (1991). *Archaic Greece: An Era of Discovery*. Studies in the History of Art, Vol. 32, Symposium Papers XVI: New Perspectives in Early Greek Art, s. 15.

¹⁰¹²S. Aktüre (1997) *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹⁰¹³F. Williams (1993) *Ege Medeniyetleri Tarihi*, çev. M. Kalaycıoğlu, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

yolları, kişilerin çıkarları doğrultusunda da kullanılabilir. Bu doğrultuda bir toplumu anlayabilmek için dinini anlamak oldukça önemlidir.

Mezopotamya, özellikle Sümerler, sistematik hale getirilen geniş pantheona, çevrelerinde etkilendikleri birçok kültürün tanrısal figürlerini de katarak dini sınıf tarafından dönemin siyasal, ekonomik ve kültürel olgularına uyacak biçimde düzenlenmiş, iletişime geçtikleri hemen her toplumun kutsalını da kutsal kabul etmişlerdir. Sümerler bölge dininde yarattıkları bu etkiyi, etkileşime girdikleri ve kendilerinden sonra bölgede devam eden toplumlara da aktarmış, kültürlerini çeşitli göç, siyasi ve ticari toplumsal halk hareketleriyle farklı coğrafyalara götürmüşlerdir.

Din, tapım ve tanrısal figürler de ait oldukları coğrafyada politik açıdan etkin ve güçlü olan toplum gibi çağlar boyunca arkasında ait olduğu toplumun gücüyle önemli konuma gelip, yine aynı faktörler nedeniyle önemlerini de kaybetmişlerdir. Toplumlar, üzerlerinde egemen olan siyasal gücün baskıladığı dini ve tanrısal figürleri önemsemek durumunda kalmışlar, güç dengeleri değiştiğinde yine farklı figürlere yönelmişlerdir.

Sümerlerin benimsediği farklı toplumların tanrısal figürlerini kendi dilleri ve kültürlerinde tekrar yorumlayarak panteona katma düşüncesi, daha sonraki çağlarda Anadolu'da, doğu Akdeniz ve Ege coğrafyasında, Yunan kültüründe de görülmüştür. Bu geniş coğrafyada çağlar boyunca tasvir ve mitoslarıyla birbirini andıran, birbirinin devamı olan birçok tanrısal figüre tapınılmıştır. Kültürler kendi aralarında kutsal olanı paylaşp, kendilerinde yeniden yorumlayarak benimsemişlerdir. Tapınılan tanrılar, tanrıçalar ve tanrısal figürler hiçbir zaman tümüyle yok olmamış, toplumların sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi durumlarına göre yeniden yorumlanmışlardır.

Antik Yunan halkının hayatı ve kaderi, tanrıların kontrolü altındaydı. Bu sebeple, halk yaşamlarını devam ettirebilmek için tanrıların karakterlerini ve güçlerini anlamak zorundaydı. Mitoloji ve din nesilden nesle aktarılan önemli bir bilgiydi. İnsanlar, hangi tanrıya hangi amaçla nasıl dua edileceğini bilmek zorundaydılar. Tapımlar ve ritüeller, tanrıların karakterlerine göre değişiyordu. Din, toplum içinde birlik ve bağ düşüncesi yaratıyor, halk arasında idealler yaratıp bunun adına savaşmak için temel oluşturuyordu. Antik Yunan halkını anlamak için, hayatlarının en önemli kısmı olan dini anlamak zorunludur.

Doğuda hâkim olan, tanrısal figürlerin karşısında kişinin tevazuuyla alçalma, eğilme, el öpme, el bağlama anlayışı Yunan kültüründe bulunmaz. Yunanlarda din, sorgusuz sualsiz inanılan bir olgu değil de tartışılan, incelenen felsefeyle karşı karşıya gelebilen bir sistemdir, dinin sorgulanamaz olmaması bu coğrafyada bilim ve felsefenin gelişmesine de kolaylık sağlamıştır. Yunan dini ile Mezopotamya, Mısır ve Anadolu dinlerinin sistemleri benzese de oldukça farklı yapılara sahiplerdir. Doğu dinlerinde baskın bir dini sınıfın etkisi hâkimken, Yunan kültüründe bu görülmez. Rahipler vardır ancak doğudaki gibi devlet memuru konumuna gelip ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmamışlardır. Dinin yayılması için seferler, dini fedakarlıklar bu kültürde görülmez. Doğu ve batı tapımları arasında bu belirgin farklara rağmen, Sümerlerin kültürünün ve dininin Mezopotamya halklarını, daha sonra da Anadolu ile Suriye-Filistin hattındaki kültürleri etkilediği yadsınamaz. Özellikle Anadolu, Mezopotamya inanç sisteminin diğer toplumlara ulaşmasında köprü vazifesi gördüğü savunulabilir.¹⁰¹⁴

Mitoloji dendiğinde, akla ilk olarak Yunan ve Roma mitolojilerinin gelmesi, efsanelerin Yunan ve Roma uyruklu yazarlar tarafından Yunanca ve Latince yazılmalarından kaynaklanmaktadır. Aslen Yunan coğrafyasında anlatılan mitoslar, Akdeniz coğrafyasının efsaneler topluluğuna dayanır ve bu efsanelerin çıkış noktası Yunanistan değil, Anadolu, Mezopotamya, Fenike ve Mısır'dır, yapılan çalışmalar da efsanelerin bu coğrafyanın sözlü geleneklerinden doğduğunu göstermektedir.¹⁰¹⁵

Hesiodos'un Theogonia' sına yüklediği doğulu etki içindeki tanrıçalar ve özellikler, Yunan dünyasına Mezopotamya, Anadolu ve Doğu Akdeniz dinsel kültürlerinin Yunan coğrafyasında benimsenmesine önayak olmuştur.¹⁰¹⁶ MÖ 7. Ve 8.yyın Yunan kültürünün "Doğululaştığı" dönem olarak görülmesi, bu dönemde edebiyat ve mitlerin aktarılmış olması Hesiodos ve Homeros'un eserleri göz önünde bulundurularak öne sürülmüştür. Bu konuda Anadolu'daki kolonileşme, Yunan şehir devletlerinin yükselişi, özellikle Fenikelilerin deniz ticareti mit ve geleneklerin aktarımında etkili olmuştur. Doğululaştırma kavramı, kültürler arasındaki etkileşimin doğudan batıya doğru yönelmiş olması ve Ege kültürünün Mezopotamya ve Doğu Akdeniz kültürlerinden edebiyat, sanat, din ve mitler konusunda "etkilenmiş" olması olarak kabul edilir.

¹⁰¹⁴E. Bilgiç (1982). Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerliler'in Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, s. 75-121.

¹⁰¹⁵Burkert, **a.g.k.**, (1985).

¹⁰¹⁶Lopez-Ruiz, **a.g.k.**, (2012).

Ana Tanrıça figürü, Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Anadolu ve Ege coğrafyasında farklı isimler olsa da özünde aynı karakterini koruyarak tapım görmeye devam etmiştir. Toplumlar, kök olarak evrensel Ana Tanrıçayı almış, başka kültürlerce onunla eşitlenmiş ya da bağımsız kökenli tanrıçalar evrensel olarak tanımlanabilecek birtakım ikonografik özellikleri ve mitoslarında işlenen konuları tarih boyunca coğrafyalar arasında paylaşmışlardır. Ana Tanrıça düşüncesi, Antik çağ boyunca kadına yüklenen mitolojik bir fikir olarak varlığını sürdürmüştür. Bu fikir, bereketin ve doğurganlığın kutsallığının sembolü olan dişi tanrısal figürlerin anaerkil düzenin terk edildiği dönemlerde bile dişi figürlerin uzun bir süre boyunca kutsal kabul edilmesine neden olmuştur.¹⁰¹⁷ Anadolu kültürlerinde, Ana Tanrıça kültü bağlamında dişi tanrısal figürler Paleolitik ve Neolitik Dönemlerden itibaren tapım görmüştür.¹⁰¹⁸

Ana Tanrıça fikri, bir anlamda evrenseldir. Antik Çağ düşüncesinde kadın, üretkenliği sebebiyle bereket ve toprağı sembolize etmiştir. Hemen her toplum toprak ve bereketi, üreme özelliği olan kadın ile eş görmüş, bu düşünceye tanrısal özellikler atfederek tanrısal bir figür haline dönüştürmüştür. Bereketle ilişkilendirilen kadın formu, üretkenliğin doğaüstü bir düşünceyle bu yönünü vurgulamak adına abartılı formlarda betimlenmiştir.

Toplumların, ilişki içinde oldukları başka bir kültürün pantheonundan karakterler olarak kendi kutsallarına kattıkları ya da kendi panteonlarındaki figürlere yakın görünen tanrısal figürleri eşleştirdikleri bilinir. Bu aktarım dönemin anlayışında kültürel açıdan yüksek olan toplumun, gelişmekte olan topluma bunu empoze etmesi etkisiyle olduğu gibi, savaş ve politik nedenlerle de gerçekleşir. Mezopotamya’da her şehrin koruyucu tanrılarının, şehrin politik ve askeri gücüyle doğru orantılı olarak önem kazandığı ya da kaybettiği görülür. Bu aktarımlara bir başka neden olarak da ticari etkileşim ve göçler gösterilebilir. Kendi inancını gittikleri yere götüren toplumlar, dinlerini, tapımlarını ve ritüelleriyle gittikleri yere götürürler.

Yunan ve doğu dünyasına ait materyalin etkileşim ve aktarımı özellikle Geç Bronz Çağdan itibaren Doğu Akdeniz ve Anadolu üzerinden gerçekleşen temasa dayandırılabilir. Hitit, Phryg ya da Mezopotamya etkisi, atfedilen Hieros Gamos ya da

¹⁰¹⁷Ateş, **a.g.k.**, (2002).

¹⁰¹⁸Roller, **a.g.k.**, (2004).

mevsimsel döngülerle ilgili olan “Kaybolan Tanrı” temalı mitlerin Yunan kültürüne Geç Bronz döneminden itibaren Anadolu ve Doğu Akdeniz üzerinden geçtiği düşünülür.

Mezopotamyalı mitler ve karakterler, arka planlarındaki kök korunarak, Yunan ozanları tarafından özgün sayılabilecek yaratıcı bir şekilde tekrar biçimlendirilmiş ve anlatılarak benimsenmiştir.

Mezopotamya ve Yunan mitolojilerinde görülen paralellik, temel olarak mitlerin esas fikirleri ve motifleri ile konu alınan olaylar ve tanrısal figürlerin davranışlarıdır. Hieros Gamos temalı, pantheonların baş tanrı ve tanrıçası kabul edilen figürlerin ya da tanrıça ile kralın evliliğini konu alan mitoslar Mezopotamya’da İnanna ve Dumuzi, sonrasında İştâr ve Tammuz, Yunan külüstüründe ise Hera ve Zeus arasında aynı biçimde işlenmiştir. Pantheonun kral ve kraliçesinin evliliğinin bereket ve bolluk getireceği inancı Mezopotamya’dan Yunan coğrafyasına kadar ulaşmıştır. Aynı biçimde, Ana Tanrıça olarak kabul edilen figürün eşinin yeraltına gitmesi olarak işlenen mevsimsel döngüleri açıklayan mitos da Mezopotamya kökenlidir. Ana Tanrıça ve eşinin hikayesini konu alan bu mitos, Mezopotamya’da İnanna ve Dumuzi, İştâr ve Tammuz, Fenike’de Astarte ve Adonis, ardından Aphrodite ve Adonis, Yunan coğrafyasında ise Demeter ve Persephone arasında anlatılmıştır. “Yok olan Tanrı” olarak sınıflandırılan bu mitos Doğu kökenli motiflerin Yunan dünyasına aktarılmasına güzel bir örnektir.

Doğu Akdeniz ve Ege coğrafyasında yüzyıllardan beri devam eden Ana Tanrıça ve Toprak Ana kültü, evrensel öğeler üzerine kurulmuş bir inanç sayılabilir ve farklı isimlerle anılsa da genel anlamda tek büyük Ana Tanrıça farklı kültürlerle farklı isimler altında karışarak varlığını sürdürmüştür. Bu sebeple, İnanna, İştâr, Hepat, Arinna, Astarte, Kybele ve bunların Yunandaki devamları ve aynı tanrıçanın farklı yüzleridir.¹⁰¹⁹ Ege, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında tapım görmüş bu tanrıçalar, benzer biçimde ana tanrıça formu çevresinde şekillenmiş, aynı kökün farklı dalları haline gelerek Doğu esaslarından farklılaşarak Batı formlarını almışlardır.

Mezopotamya, Anadolu ve Doğu Akdeniz’de tek bir dişi tanrısal figürün tüm gücü elinde tutması, pantheonun başında evrenin ve her şeyin yaratıcısı olarak konumlanması Yunan pantheonunda değişime uğramıştır. Ana Tanrıça figürü, Zeus döneminde üçüncü

¹⁰¹⁹Uzunoğlu, **a.g.k.**, (1993). s.16-25; Işık, **a.g.k.**, (1999).; Belli, **a.g.k.**, (2001).

kuşak tanrıların egemenliğinde farklılaşmış ve ona atfedilen görevler farklı Yunan tanrıçaları tarafından birkaç küçük ekleme ve çıkarmalar ile üstlenilmiştir.¹⁰²⁰

Yunan dininin kaynakları olan Hesiodos ve Homeros'un yazdığı metinlerde Yunanlılar'ın doğu etkisi gösteren figürleri ve sonsuz güçleri geçmişte kalmış, titanlar olarak nitelendirilen eski tanrılar kuşağı yerine yönetimde Zeus liderliğinde yeni bir tanrılar pantheonu vardır. Zeus'tan önce pantheonda güçlü konumlarda bulunan tanrıçalar Gaia, Aphrodite ve Rhea doğu etkisi gösteren profiller sergiler. Aphrodite'nin İştär ve Astarte ile olan açık ilişkisinin yanında Gaia ve Rhea, Toprak Ana ve Ana Tanrıça rollerine birebir uymaktadır. Zeus, pantheonu ele geçirdiğinde, Mezopotamyalı Enki gibi tanrıların ve tanrıçaların güçlerini yeniden dağıtır, kimin neyden sorumlu olduğu artık sadece o belirler.

Doğulu tanrıların devri olarak tanımlanabilecek Zeus öncesi titanlar dönemi, yükselen Yunan uygarlığının doğulu köklerinden ayrılarak başkalaşmasına ve özgünleşmesine, Yunanlaşmasına işaret edebilir. Ana Tanrıça kültleri, temelinde doğulu bir arka plan ile tarım topluluklarının ilk ve en güçlü inançlarını simgeler. Ana Tanrıçanın gözden düşmesi ya da her şeye hâkim bir figür yerine daha küçük roller alan birçok tanrıçaya bölünmesi toplumların hayatlarının merkezinin tarım ve üretimden başka bir odağa kaymasıyla açıklanabilir.

Ana Tanrıçadan, tanrıya geçiş dönemini ve dolayısıyla tanrıçanın fonksiyonlarının bölünmesi sürecini etkileyen faktörlerden biri de mitolojik hikayelerin odak noktasının MÖ 2000'lerden itibaren savaş konularına dönüşmesi olmalıdır. Bu dönem savaşların arttığı, fetih ve kolonileşmenin baskın olduğu ve dolayısıyla fiziksel gücün öneminin yükselişe geçtiği bir süreç olmuştur. Mykenlerin Ege coğrafyasında baskın bir güç haline gelmesi, yanlarında getirdikleri savaş odaklı eril tanrısal figürler de bu halkın bölgedeki üstünlüğüyle doğru orantılı olarak Yunan pantheonunu etkilemiştir. Şehir devletlerinin yükselişe geçtiği dönemle birlikte, savaş becerilerinin önemi artmış, bununla ilgili tanrısal figürler de doğal olarak önem kazanmıştır. Bununla ilişkili eril güç ve figürler önem kazanırken, Ana Tanrıça tahtını göksel eril eşiyle paylaşmış, daha sonra da yerini ona bırakmıştır.

¹⁰²⁰Kortanoğlu, a.g.k., (2018). s.114

Dişi Tanrıçanın etkinliğini kaybeder gözükmemesi, Antik toplumlarda kadının yeri ile de ilişkili olabilir. Yunan dünyasında ikinci sınıf görülen kadın gibi tanrıça da eril gücün temsili tanrı figürü karşısında daha aşağıda sayılıyordu. Yunan tanrıçaları Hestia, Athena ve Artemis bakirelikleri sebebiyle diğer tanrıçalardan daha üstün sayılıp saygı görüyordu. Onlara, aşk ve cinsellik gibi konular yerine daha onurlu kabul edilen işlerle uğramaları açısından saygı gösterilirdi. Athena, hem bir kadından değil de Zeus'un başından doğmuş olmasından dolayı hem de savaşçı yönüyle saygı görmüştür. Yunan kültüründe tanrıçaların bakirelik olgusu saygı görürken, Anadolu'da ve tarım odaklı bölgelerde annelik olgusu üstün tutulmaktaydı. Demeter, özellikle annelik yönüyle bereket ve bollukla ilişkisi nedeniyle saygı görmekteydi. Hera, toplumdaki saygısını bakireliğiyle değil, pantheonun kralıyla evlenmesinden almaktaydı, bu, onun için bir statü ve kaynağının eril figür olduğu bir başarı sayılmaktaydı. Aphrodite, Yunan kültüründe baştan çıkarıcı karakterdeyken, Anadolu'da Ana tanrıça köklerine daha yakın bir duruş sergilemiş, bereketle ilişkili bir karakterdedir. Anadolu'da önem açısından bereket ve analıkla ilgili yönler ağır basarken, Yunan kültüründe savaş ve "onur" ağır basmaktadır.

Bazı araştırmacılar kadınların toplumsal konumlarının zayıflığıyla tanrıçaların gücünün ters orantılı olduğunu söyler.¹⁰²¹ Yunan pantheonunda birçok tanrıça olmasına rağmen Yunan şehir devletlerinde kadınlar yurttaş sayılmaz.¹⁰²² Bu görüşler sonunda, Antik toplumlarda kadının yerinin tanrıçanın yeri ile doğru orantılı olup olmadığı çıkarımı yapılamaz ancak mutlaka kadına atfedilen özellikler ile dişi tanrısal figürlere atfedilen özellikler arasında paralellikler olduğu söylenebilir.

Tanrıçalardan tanrılara geçiş süreci ve Ana Tanrıçanın fonksiyonlarının bölünmesi, tanrı ve tanrıçayla bağdaştırılan sembollerin tarihsel süreçte anlam değiştirmesiyle de ilişkili olabilir. Ana tanrıça figürlerine atfedilen gizem ve karanlık yön, yeraltıyla ilişkinin işlendiği Kybele, İsis, Demeter ve Artemis kültlerinde yeniden doğuşu ve ifade edilemeyen bir gücü temsil etmektedir.¹⁰²³ Geçiş sürecinde bu sonsuz güç ilişkili olduğu gizem, karanlık ve kötülük ile ilişkilendirilmeye başlanmıştır.¹⁰²⁴ Başlangıçta evrenin yaratıcısı olan Toprak Ana, sonraki dönemlerde eril figürün "can veren tohumu" nu

¹⁰²¹Stone, **a.g.k.**, (2000).

¹⁰²²Duby, Perrot ve Schmitt-Pantel, **a.g.k.**, (2005).

¹⁰²³Fidan, **a.g.k.**, (2013).

¹⁰²⁴Baring ve Cashford, **a.g.k.**, (1993).

taşıyan bir araca dönüşmüştür. Parthenogenesis ile her şeyi yaratabilen tanrıça düşüncesi, yerini yönetim gücünden yoksun ve eril figüre bağımlı bir karaktere bırakmıştır.¹⁰²⁵

Geç Bronz Çağdan itibaren kademeli olarak Ana Tanrıça, tanrılar pantheonundaki rolünü kaybetmiş, yerini göksel özellikleri olan bir eril figüre bırakmıştır.¹⁰²⁶ Tarihsel süreç göz önüne alındığında, başlangıçtaki her şeye hâkim Ana Tanrıça, birbiriyle ilişkili farklı tanrıçalara dönüşmüştür. Bunun en güzel örneklerinden biri, Sümer pantheonunun başına geçen Enki'nin, tanrıça İnanna'nın güçlerini farklı tanrıçalar arasında bölüştürmesi anlatımında görülür.¹⁰²⁷ Benzer biçimde Zeus da Hellen öncesi Antik Yunanistan'ın yerel tanrıçalarının yerine geçerek pantheonun başına oturmuştur.¹⁰²⁸ Ancak, bu geçiş ve egemenlik değişimi süreci, tanrıçaların Antik toplumlar üzerindeki etkisini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Ana Tanrıça kültü üstünlüğünü kaybetse de Mezopotamya'dan Anadolu ve Ege coğrafyasına kadar etkisini devam ettirmiştir.

Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Anadolu'da yaygın biçimde tapılmış, bölgeler arasında farklı isimler olsa da temelinde aynı karakter olan Ana Tanrıça, Yunan kültürünün erken dönemlerine kadar bütünlüğünü ve devamlılığını sürdürmüştür. Bronz ve Karanlık Çağlarda göçler ve savaşlarla değişen Yunan toplumu bu değişimi dinlerine de yansıtmış, tanrıçanın devamlılığı kültürün kendisiyle birlikte başkalaşmış, değişmiş ve bölünmüştür.

¹⁰²⁵Berktaş, **a.g.k.**, (2000).

¹⁰²⁶Berktaş, **a.g.k.**, (2000).

¹⁰²⁷Baring ve Cashford, **a.g.k.**, (1993).

¹⁰²⁸Eliade, **a.g.k.**, (2003).

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Bacchylides, Greek Lyric IV, (Çev. D.A. Campbell), Loeb Classical Library Vol.476, London: William Heinemann, Fragman 3. (1992).

Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)*, Çev. F. Akderin, İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.

Homeros. *İlyada*, (Çev. A. Erhat ve A. Kadir) İstanbul: Can Yayınları, 1993.

Herodotos, *Tarih*, (Çev. M. Ökmen) İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları, 2006.

Herodotos, *Historiai* (Herodot Tarihi), (Çev. F. Akderin), İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım., II. Kitap Euterpe, LIII, 2–3, 2007.

Hesiodos, Homerik Hymns 1-33, Çev. H.G. Evelyn-White, Loeb Classical Library Vol. 57. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann, 1914.

Pausanias, *Hellas'ın Tasviri*, (Çev. N. Eraydın), 2007.

Strabon. Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV, (Çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.

Orphik Hymns, 1-40. (Çev. A.E. Sina) University of Pennsylvania Press, London: bertram Dobell (1999).

Thukydides, Peloponnesos Savaşları, (Çev. F. Akderin) İstanbul: Belge Yayınları, 2017.

Modern Kaynaklar

Abay, E., (2011) Tarihöncesi Çağlarda Denizli Bölgesi ve Beycesultan Kazıları, Denizli; Tanrıların Kutsadığı Vadi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Agizza, R. (2006). *Antik Yunan'da Mitoloji, Masallar ve Söylenceler*, Çev. Z. İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Adalı, S.F. ve Görgü, A.T. (2015). Tanrılardan Bir Aşk Öyküsü: Nergal ile Ereşkigal, Anadolu ve Mezopotamya'da Yeni Yıl Bayram Eğlence, Aktüel Arkeoloji Dergisi, 43, s.62-65.
- Akarca, A. (1998). Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I. Şehir ve Savunması. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akca, S. (2004). Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Belgeler Işığında Küçük Asya'da Attis Kültü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi.
- Akdağ, Ç. ve Ürkmez, Ö. (2018). Antikçağın Uluslararası Politikalarında Propaganda Aracı Olarak Kullanılan Heykeltıraşlık, AMİSOS, 2018 Aralık, Cilt 3, Sayı 5, s323-329.
- Akşit, O. (1967). *Likya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları.
- Akurgal, E. (2007). *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Akurgal, E. (2000a) *Ege Batı Uygarlığının Doğduğu Yer*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Akurgal, E. (2000b). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: Tübitak Yayınları.
- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlığı*, İstanbul: Net Yayınları.
- Aktüre, S. (2004). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akyürek-Şahin, N.E. (2012). “Bithynia’dan Yeni Zeus Bronton Adakları (Neue Weihungen für Zeus Bronton aus Bithynien)”, Olba XX (Ayrıbasım), Mersin, 345-382, s. 346.
- Albayrak, C. (2007). Anadolu'da Kybele-Attis Kültü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Albayrak, Y. (2008) Anadolu'da Artemis Kültü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Albright, W.F. (1928–1929). “The Anatolian Goddess Kubaba”, Archiv für Orientforschung 5.
- Alexiou, A. (1991). *Minos Uygarlığı*, Çev. E.T. Tulunay, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Alkan, M. (2006). Akhamenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- Alkan, E. (1992) *Şiir ve Mitoloji*, Varlık Sanat ve Edebiyat Dergisi, Sayı 1015.
- Alp, S. (1994). *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir Damga Mühürleri*, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Altuncu, A. (2014). Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Pantheonu, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 7.
- Armstrong, K. (2006). *Mitlerin Kısa Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Merkez Kitapçılık.
- Arnold, I.R. (1972). Festivals of Ephesus. *AJA*, Vol. 76, No. 1, 1972, s.17-22.
- Arslan, M. (2000). *Galatlar; Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Arslanlar, A. (2017). Karia Bölgesinin Arkaik ve Klasik Dönemlerinde Ana Tanrıça Kültürleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
- Ateş, M. (2002). "Neolitik Dönem Sembolizmi ve Çatalhöyük", *Arkeoloji ve Sanat* 107: 41-46.
- Aydın, Ş. G. (2005). Yerleşik Hayat Öncesi Yaratan Beden: Pre Settlement the Creative Body, Tunç Çağın Gizemli Kadınları, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aygün, V. (2017). Eskiçağ Mezopotamya'sında Tanrı Algısı, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2017, Cilt 5, Sayı 1, s.79-93.
- Banning, E. B. (2012). The Southern Levant. Ed. D. T. Potts, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Vol I (s. 396-414). John Wiley and Sons. s.396-397.
- Bakırcı, M. (2014). Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu, *Avrasya Etütleri*, Sayı 45 (2014/I), s. 68-86.
- Bahar, H. (2010). *Eski Çağ Uygarlıkları*, Konya: Kömen Yayınları.

- Bahar, H. (1988). Elâzığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- Baird, D., (2007). Pınarbaşı Orta Anadolu'da Epi-paleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar Yeni Bulgular, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Barnett, R.D. (1967). "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", Cambridge Ancient History XXX 2, Cambridge at The University Press, Cambridge: 1-32.
- Baring, A. ve Cashford, J. (1993). *The Myth of The Goddess: Evolution of an Image*. London: Arkana Penguin Books.
- Bar-Yosef, O. (1980). Prehistory of the Levant. Annual Review of Anthropology, 9(1), 101-133. s.101.
- Baumeister, P. (2008). Der Fries Des Hekateions Von Lagina, Neue Untersuchungen zu Monument und Kontext, BYZAS 6, Ege Yayınları.
- Bayladı, D. (2005). *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları.
- Bayladı, D. (1998). *Dinler Kavşağı Anadolu*, İstanbul: Say Yayınları.
- Bean, G. (1980). *Turkey Beyond the Meander*, London.
- Belli, O. (2001). *Anadolu Tanrıçaları*, İzmir: Promete Yayınları.
- Berger, P. L. (1995) *Dini Kurumlar*, Çev. A. Çiftçi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı IX.
- Berktaş, F. (2000). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bilgen, A.N. (2005) Frigya'da Ninursag İnancının İpuçları, Anadolu Üniversitesi I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu, 357-361.
- Bilgi, Ö. (1980) Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu Bronz Çağı Öncesi İnsan Figürinleri Hakkında Yeni Gözlemler, Belleten XLIV, 173: 1-10.
- Bilgiç, E. (1982). Sümerliler'in Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri, Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi.

- Bilgin, N. (2004). *Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Black, J. ve Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar, İfritler, Semboller*, Haz. N. Hasgöl, İstanbul: Aram Yayıncılık, İstanbul.
- Black, J. ve Green, A. (1992). *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London: The Trustees of the British Museum.
- Blunt, A.W.F. (1984). *Batı Uygarlığının Temelleri*, Çev. M. Erim, İstanbul: İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yayınları
- Breasted, J.H. (1916). *Ancient Times a History of the Early World*, Charles River Editors.
- Boardman, J. (2005). *Yunan Heykeli Klasik Dönem*, Çev. G. Ergin, İstanbul.
- Boegehold, A. L. (1991). Archaic Greece: An Era of Discovery. Studies in the History of Art, Vol. 32, Symposium Papers XVI: New Perspectives in Early Greek Art, s. 15.
- Bordaz, J. (1968) The Suberde Excavation South Western Turkey: An Interim Report, *Türk Arkeoloji Dergisi*: 17/2; 43–71.
- Bottero, J. (2009). *Kültürümüzün Şafağı Babil*, Çev. A. Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- Bottero, J. (2003) *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev. M.E. Özcan, A. Er, Ankara: Dost Kitabevi.
- Bottero, J. (2002) *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, Çev. A. Tatlıer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Botterweck, G.J. ve Ringren, H. (1990). *Theological Dictionary of the Old Testament*, VI, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans Publishing.
- Bremmer, J. N. (1994). *Greek Religion*, Oxford University Press.
- Brown, E.L. (2004). In Search of Anatolian Apollo, *Hesperia Supplements*, Vol. 33, 2004, s. 243-257.
- Buck, B.D. (1889). On the Forms Artemis, Artamis. *American Journal of Archaeology*, Vol. 10, No. 4, 1889, 463-466.

- Burkert, W. (2012). Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri,  ev. M.F. Yavuz İstanbul: İthaki Yayınları.
- Burkert, W. (1985). Greek Religion. Cambridge: Harvard University Press.
- Bury, J.B. (1961). Ancient Greek Historians, Harvard Lectures, London.
- Bülbül, C. (2010). Amurru G  leri ve Amurrular'ın Eski Önasya Tarihindeki Roller, Ankara.
-  niversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 48, s.29-50.
- Brody, L.R. (2001). The Cult of Aphrodite at Aphrodisias in Caria, Kernos 14.
- Bryce, T.R. (2010). Tarih, Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı, Ed. H.C. Melchert, İstanbul, 41-116.
- Bryce, T.R. (1986). The Lycians in literary and epigraphic sources 1, Kopenhag 1986
- Campbell, J. (2003). *Batı Mitolojisi; Tanrının Maskeleri*,  ev. K. Demiroğlu, Ankara: İmge Yayınları.
- Can, ř. (1994). *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Caner, E. (2004). *Kutsal Fahışeden Bakire Meryem'e -Toprak ve Kadın*, İstanbul: Su Yayınları.
- Carpenter, T. H. (2002). *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji*,  ev. B.B.M. Ünlüoğlu, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- Cauvin, J., Aurenche, O., Cauvin, M., ve Balkan-Atlı, N. (1999). The Pre-Pottery Site of Cafer Höyük, Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization, Ed. M.  zdoğan, New Discoveries, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 225–236.
- Cawkwell, G.L. (1992). *Early Colonisation*, Classical Quarterly, Vol. 42, Issue 2, December 1992, s. 289-303.
- Ceram, C.W. (1992). *Tanrıların Vatanı Anadolu*,  ev. E.N. Erendor. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Comte, F. (2000). *Mitoloji Sözlüğü*,  ev. M. Aslan, İstanbul: Zed Yayınları.

- Collon, D. (1998). *First Impressions Cylinder Seals in The Ancient Near East*, Chiago: The University of Chiago Press.
- Cömert, B. (2008). *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara: De Ki Yayınları.
- Çelebi, B. (2017). Hayat Veren Tanrıçanın Ölüm Tanrıçasına Dönüşümü: Hekate, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi.
- Çevirici, F. (1998). Kültler Açısından Daskyleion Terrakottaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Childe, G. (1995) *Tarihte Neler Oldu*, Çev. M. Tunçay – A. Şenel, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Ciziri, Ş. (1997) *Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık*, Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Cyrino, M.S. (2010) *Aphrodite, Gods and Heroes of the Ancient World*, England: Routledge.
- Çapar, Ö. (1987). Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXXI, No:1-2.
- Çapar, Ö. (1979). “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi 29/1–4: s.191–210.
- Çapar, Ö. (1978). Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapınımı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIX/1-4, s. 167-190.
- Çaylı, P. (2008). *Prehistoryadan Günümüze Kadın Sembolünün Sanata Yansıması*, Colloquium Anatolicum VII.
- Çelgin, G. (2011) *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kabalcı.
- Çetin, C. (2006). Antik Çağ'da Hieros Gamos Ritüeli, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı 6, s.99-110.
- Çevik, N. (2002). Taşların İzinde Likya, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çığ, M. İ. (1998). *İnanna'nın Aşkı: Sümerler'de İnanç ve Kutsal Evlenme*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Çiftçi, Ş. (2018). Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Çoban, H. (2013). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi, Cappadocia: Journal of History and Social Sciences, Vol.1, s. 28-35.
- Danielou, A. (1995). The Pallus: Sacred Sacred Symbol of Male Creative Power, Inner Traditions Bear and Company.
- Daşbacak, C. (2007). Hekate Cult in Anatolia: Rituals and Dedication in Lagina, Anodos Studios of the Ancient World, 6-7, (2006-2007), s.143-148.
- Darga, A.M. (1992). Hitit Sanatı, İstanbul: Akbank Kültür Sanat Yayınlar.
- Davidson, H.E. (1996). *Milk and The Northern Goddess, The Concept of Goddess*, Ed. S.G. Miranda, London ve NewYork, 91-107.
- Demirci, K. (2017). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş; Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul: Ayışığıkitapları.
- Demirci, K. (1996). *Dinlerin Dejenerasyonu*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Demirdağ, M. F. (2017) Ana Tanrıça İkonografisi ve Anaerkillik, Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 2017, Cilt 1, Sayı 1, s.6-18.
- Derin, Z., Çilingiroğlu, A., ve Taşlıalan, M. (2002) Ulucak Höyük Kazısı, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt, 2003, Ankara.
- Derin, Z., Abay, E., ve Özkan, T. (2002). 23. Kazı sonuçları Toplantısı 1. Cilt, Kemalpaşa Ulucak Höyük Kazıları, 1999–2000, Ankara.
- Develle, A.L., F. Gasse, L. Vidal, D. Williamson, F. Demory, E. Van Campo, N. Thouveny, (2011). A 250 Ka Sedimentary Record From A Small Karstic Lake in the Northern Levant (Yammoûneh, Lebanon): Paleoclimatic Implications. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 305(1-4), 10-27.
- Dietrich, B. (2004). *The Origins of the Greek Religions*. Bristol: Phoenix Press.
- Dinçol, A.M. (2006). “Hititler: Doğu ile Batı'nın Buluşma Noktasındaki İmparatorluk”, *National Geographic* (Ocak–2006): 64– 91.

- Dinsmoor, W.B. (1934). The Date of the Older Parthenon, American Journal of Archaeology 38/3: 408-448.
- Dodurgalı, A. (1995) *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları.
- Dönmez, S. (2017). Eski Yakındoğu'da Yılanlı Tanrı.a Kültü Üzerine Bir Değerlendirme, Tarih İncelemeleri Dergisi XXXII / 2, 2017, 407-426.
- Dönmezer, S. (1984) *Sosyoloji*, Ankara: Savaş Yayınları.
- Duby, G. Perrot, M. ve Schmitt-Pantel, P. (2005). *Kadınların Tarihi I: Ana Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere. Ana Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere*, Çev. A. Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Durkheim, E. (2005) *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, Çev. F. Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durkheim, E. (1965). *The Elementary Forms of the Religious Life*, Çev. J. Ward, Swain, New York: The Free Press.
- Durmuş, İ. (2008). Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu'da Türk Varlığı, Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, s.87.
- Duru, R., (2007). Göller Bölgesi Neolitigi: Hacılar – Kuruçay Höyüğü – Höyücek – Bademağacı Höyüğü, Ed. M. Özdoğan – N. Başgelen, Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Duru, R., (1996). Burdur Bölgesi Neolitik Çağ Mimarlığı ve Anadolu'daki Çağdaşları arasındaki Konumu Hakkında, Adalya / 1, AKMED.
- Duru, R. (1966). Eski Anadolu Kültürlerinin Ana Hatları; En Eski Çağlardan İkinci Binyılı Başlarına Kadar, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Ofset-Şark Matbaası.
- Dursun, D. (1992). *Din Bürokrasisi*, İstanbul: İşaret Yayınları.

- Edwards, I.E.S., Gadd, C.J. ve Hammond, N.G.L. (1971). *Early History of the Middle East, The Cambridge Ancient History Vol I. Part II.* Cambridge.
- Efe, T. ve Ay-Efe, D.Ş.M. (2001) Küllüoba: İç kuzeybatı Anadolu'da Bir İlk Tunç Çağı Kenti 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Genel Değerlendirilmesi, TÜBA-AR IV.
- Emir, B. (2012) *Antik Çağda Kadınların Dinsel Ritüelleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi.
- Ekrem, I., (2002). *Troya; Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. L. Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*, Çev. S. Rıfat, İstanbul: Om Yayıncılık.
- Eliade, M. (2000). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Cilt I., Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Çev. A. Berktaş, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*, Çev. İ. Birkan, Ankara: İmge Kitapevi.
- Eliade, M. (1991) *Kutsal ve Dindışı*, Çev. M. A. Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları.
- Espak, P. (2010). *The God Enki in Sumericm Royal Ideology and Mythology*, Tartuensis.
- Estin, C. ve Laporte, H. (2003). *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Çev. C. Bırsel, Ankara: Tübitak Yayınları.
- Erek, C.M. (2014). *Levant ve Anadolu Arasında Paleolitik ve Epi-Paleolitik Kültürel Yayılımı ve Direkli Mağarası*. Ed. A. Özfirat ve Ç. Uygun. Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri 21-24 Mayıs 2013 (s. 239-252). Antakya: Life Medya.
- Ergenler, R. (1988). *Anatanrıçalar Diyarı Anadolu*, İstanbul: Yalçın Yayınları.
- Erhat, A. (2011). *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erhat, A. ve Eyüpoğlu, S. (1991). *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Farnell, R. (1896). *The Cult of the Greek States II*, Oxford.

- Fidan, M.K. (2013). *Ana Tanrıçalardan Bakire Meryem'e: Kadının Mitolojik Öyküsü*, II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi- Bildiriler Kitabı IV, s.927-944.
- Florioti-Duymuş, H. ve Hande, H. (2014). Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği, Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 55, Ankara, 45-70.
- Fowler, H.N. (1937). The Excavations at Dura- Europos: Preliminary Report of Sixth Season of Work, October 1932-March 1933, The American Historical Review, Vol. 42, No. 4, 1937, s. 718-730.
- Freyer, H. (1961) *Din Sosyolojisi*, Çev. T. Kalpsüz, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Friedman, L. (2002). Hestia, Hekate, and Hermes: An archetypal trinity of constancy, complexity, and change, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Pacifica Graduate Institute.
- Gimbutas, M.T. (1992), *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500- 3500 B.C. Myths and Cult Images*, Hampshire: Thomes and Hudson.
- Girgin, G. (2006). Fenikelilerde Akdeniz Ticareti, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi.
- Goring-Morris, A.N. ve Belfer-Cohen, A. (2011). Neolithization Processes in the Levant: The Outer Envelope. Current Anthropology, 52(S4), 195-208. s. 195-196.
- Gökçöl T. (1999). Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1: Eski Dinler/Şamanizm ve Musevilik, İstanbul: Ansiklopedi Yayınları.
- Günaltay, Ş. (1987). *Yakın Şark I-Elam ve Mezopotamya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Günay, Ü. (2017). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Günaltay, Ş. (1987). *Yakın Şark III-Suriye ve Filistin*, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Gür, B. (2012). *Tunç Çağını Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Graves, R. (2012). Yunan Mitleri, Çev. U. Akpur, İstanbul: Say Yayınları.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, Çev. S. Tamgüç, İstanbul: Sosyal Yayınlar
- Gurney, O.R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford University Press, Oxford.
- Freeman, C. (2005). *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. S. K. Angı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Halikarnas Balıkcısı (2005). *Anadolu Tanrıları*, Haz. Ş. Gökovalı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Hamilton, E. (2004). *Mitologya*, Çev. Ü. Tamer, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Hanar, E. (2010). Ana hatları ile Demeter Kültü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- Hansen, J. (2005). Neolithic Figürines-East-West: BYZAS 2- How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal BC, İstanbul: Proceeding of the International Workshop, 20–22 Mayıs, s. 195–212.
- Harmankaya, S., Tanındı, O. ve Özbaşaran M., (1997). TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II: Neolitik, İstanbul: Ege Yayınları.
- Harris, J.R. (1916). *The Origin of the Cult of Aphrodite*, Cambridge: John Rylands Library.
- Hauptman, H. (1999). The Urfa Region, Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization New Discoveries, Ed. M. Özdoğan, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Haviland, W.A., Prins, H.E.L., Walrath, D. ve McBride, B. (2008) *Kültürel Antropoloji*, Çev. İ.D.E. Sarioğlu, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Hodder, I. (2005). *Figürinler Hakkında Düşünmek / Thinking About Figürines*, Tunç Çağın Gizemli Kadınları, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hooke, S.H. (1993) *Ortadoğu Mitolojisi; Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, Çev. A. Şenel, Ankara: İmge Kitabevi.

- Hopkinson, N. (1984). "Rhea in Callimachus' Hymn to Zeus". *The Journal of Hellenic Studies*. 104, s.176–177.
- Howatson, M.C. (2013). *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Çev. F. Ersöz, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Işık, F. (2012). *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Işık, F. (2010). Anadolu-Lykia Uygarlığı: Lykia'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım, *Anadolu/Anatolia* 36, 2010, 65-125.
- Işık, F., (2003). *Frigler Bir Trak Halkının Anadolu'da Doğuşu*, Ankara: 2002 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansı.
- Işık, F. (1999) *Doğa Ana Kubaba: Tanrıçaların Ege'de Buluşması*, İstanbul: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- İndirkaş, Z. (2001) *Ana Tanrıçalar, Kybele ve Çağdaş Türk Resimlerindeki İzdüşümleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İplikçioğlu, B., (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İplikçioğlu, B. (1994). *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, Eskişehir: Bilim Teknik Yayınevi.
- Jacobsen, T. (2017). *Karanlığın Hazinelei*, Çev. S. Erduman, İstanbul: Paris Yayınları.
- James, E.O. (1960). *The Ancient Gods*, Newyork: G. P. Putnam's Sons.
- James, E.O. (1959). *The Cult of the Mother Goddess: An Archaeological and Documentary Study*, London, s.228-253.
- Jaço, C., (1998) *Ramses Kadeş Savaşı*, Çev. A. Rıza Yalt, İstanbul: Remzi Kitabevi
- Jones, D. M. (1960). *Lydian Studies*. *Lydiaka* by Alfred Heubeck, *The Classical Review*, New Ser., Vol. 10, No. 3, 1960, s. 245-246.
- Karaosmanoğlu, M. (2005). *Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları*, Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.
- Kaya, M.A. (2011). *Anadolu'da Galatlar ve Galat Tarihi*, İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Keller, M.L. (1988). *The Eleusinian Mysteries of Demeter and Persephone: Fertility, Sexuality and Rebirth*, *Journal of Feminist Studies in Religion*, Sayı 4, No. 1.

- Kerenyi, C. (2013). *Dionysos Yok Edilmez Yaşamın Arketip İmgesi*, Çev. B. Çetiner, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Kerenyi, C. (2012). *Eleusis, Anne Kızın Arketip İmgesi*, Çev. T.B. Yaşar, İstanbul: Pinhan.
- Kerenyi, K. (2018). *Yunan Mitolojisi: Tanrılar, İnsanlar ve Kahramanlar*, İstanbul: Say Yayınları.
- Kılıç, Y. ve Uncu, E. (2011) Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İştar- Aphrodite Örneği), International Journal of History, Cilt 3, Sayı 1, s.183-201.
- Kılıç, Y. (2009). Eski Önasya Toplamları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4., s.122-151.
- Kılıç, Y. ve Duymuş, H. H. (2009) *Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)*, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi/ Yıl: 13, Sayı: 1.
- Kılıç, Y. (1997). *Mezopotamya Mitolojisinin Anadolu ve Yunan Mitolojisine Olan Etkileri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- King, L.W. (1988). *Babylonian Religion and Mythology*, London.
- Kirschbaum, E. C. (2004). *Asurlular*, Çev. A. Yarbaş, İzmir: İlya Yayınları.
- Konuk, T. (2008) *Antik Yunan ve Roma'da Din, Mitos ve Çocuk Görünümlü Tanrılar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Konyar, E. (2011). *Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri*, Ed. K. Köroğlu ve E. Konyar, Urartu, Doğu da Değişim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Korkmaz, Ö. (2002). Tarihsel Düşünce İçerisinde Evrensellik Düşüncesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı 3, s. 154-197.
- Korkmaz-Ekici, F.D. (2010). Dada'dan Günümüze Plastik Sanatlarda Anti-Estetik Form Olarak Beden, Sanatta Yeterlilik Metni, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Kortanoğlu, R.E. (2018). *Varlık ve Tapınak*, Ankara: Bilgin Yayınevi.

- Kortanoğlu, R.E. (2012). Dağlık Frigya Bölgesi Hellenistik ve Roma Dönemi Kaya Mezarlarında Frig Etkileri, Frigler Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kortanoğlu, R.E. (2008). *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kölemenoglu, S.S. (2001). *Ana Tanrıça Gerçeği*, İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Köroğlu, K., Konyar, E. (2011). *Urartu Doğu'da Değişim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kramer, S.N. (1976). "Poets and Psalmists; Goddesses and Theologians: Literary, Religious and Anthropological Aspects of the Legacy of Sumer", D. Schmandt-besserat, The Legacy of Sumer: Invited Lectures on the Middle East at the University of Texas at Austin, Malibu.
- Kramer, S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*, Çev. H. Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (1998). *Tarih Sümer'de Başlar*, Çev. M. İ. Çığ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler-Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, Çev. Ö. Buze, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kraus, T. (1960). Hekate, Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland, Heidelberg.
- Kulaçoğlu, B. (1993). "Anadolu'da Neolitik Dönem Tasvir Sanatı-II", Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı: 25-41.
- Kulaçoğlu, B. (1992). *Tanrılar ve Tanrıçalar*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Lambert, W.G. (1984). *Studies in Marduk*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 47, No. 1, Cambridge: Cambridge University Press.
- Landsberger, B. (1945). Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: III, Sayı: 2.

- Lauffer, S. (2004). *Büyük İskender*, İzmir: İlya İzmir Yayınevi.
- Liddell, H.G. ve Scott, R. (1996). *A Greek–English Lexicon*, Oxford: Claredon Press.
- Lloyd-Jones, H. (2001). Ancient Greek Religion, Proceeding of The American Philosophical Society, Vol.145, No:4, December 2001.
- Lloyd, S. ve Mellaart, J. (1963) Beycesultan I., London: The British Institute of Archaeology, Ankara.
- Lopez-Ruiz, C. (2012). *Tanrılar Doğduklarında*, Çev. H. Koyukan, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Lorau, N. (2005). Tanrıça Nedir?, Ed. G. Duby ve M. Perrot, Kadınların tarihi ana tanrıçalardan Hristiyan azizelere, Çev. A. Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 33-64.
- Luckert, K.W. (2017). *Göbeklitepe*, Çev. L.T. Basmacı, İstanbul: Alfa basım Yayım Dağıtım.
- Lundberg, G. A., Schrag, C. C. ve Larsen, O.N (1970) *Sosyoloji*, Çev. Ö. Ozankaya ve Ü. Gürkan, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını No: 19, 2 Cilt.
- Lung, T. (2014) "Marriage of Inanna and Dumuzi", Ancient History Encyclopedia.
- Louden, B. (2006). *Homer's Odyssey and the Near East*, Cambridge University Press.
- Malinowski, B. (2000) *Büyük, Bilim ve Din*, Çev. S. Özkan, İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Marinatos, N. (2000). *The Goddess and The Warrior, The Naked goddess and Mistress of Animals in early Greek Religion*, London and New York
- Mascetti, M.D. (2000). *İçimizdeki Tanrıça*, Çev. B. Çorakçı, İstanbul: Doğan Yayınları.
- Mansel, A.M. (1999). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mcdermott, L.R. (1996). Self Representation in Upper Paleolithic Female Figurines, Current Anthropology, 37: 227-275.
- McNeill, W. H. (2004). *Dünya Tarihi*, Çev. A. Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık
- Macqueen, J.G. (2009). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mellaart, J. (1970). *Excavations at Hacilar*, Edinburgh: Edinburgh University Press

- Mellart, J. (2000) *Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent/A Neolitik Town in Anatolia*, Çev. G. B. Yazıcıoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Mellink, M. J. (1995). Homer, Lycia and Lukka, The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule, Ed. J.B. Carter, S.P. Morris, Austin, 33-43.
- Memiş, E. (2007). *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Mitropoulou, E. (1978). Triple Hekate Mainly On Votive Reliefs Coins Gems and Amulets, Atina.
- Mooney, C.M. (1971). Hekate: Her Rol and Character in Greek Literature from before the Fifth Century B.C., Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, McMaster University, Hamilton, Ontario.
- Morris, C. ve Goodison, L. (1998). *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*, London.
- Moscatti, S. (2004). Fenikeliler, Çev. Sinem Gül, Ankara: Dost Kitabevi.
- Mutlu, B. (1997). *Mitoloji*, İstanbul: Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt 2.
- Mülayim, S. (1986). Ana tanrıça kültü üzerine görüşler. Türk Folkloru Belleten, 1, s.199-205.
- Neve, P. (1993) Hattuşa Stadt der Götter und Tempel, Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter.
- Oates, J. (2004) *Babil*, Çev. F. Çizmeli, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Olgunlu, A.C. (2004). *Ana Tanrıça'dan Hz. Mevlana'ya*, İstanbul: Simurg Kitapçılık.
- Oppenheim, A.L. (1995). The Assyrian Dictionary, Chicago: Oriental Institue, II: 111.
- Özbaşaran, M. ve Duru G., (2017). Aşıklı Höyük, Anadolu'da Yeni Keşifler, Aktüel Arkeoloji Dergisi, 60, s. 30-35.
- Özcan, R. (2007). Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında MÖ. 2. bin yıl Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Özcan-Elçi, D. (2018). Batı ve Doğu Mitolojilerinde Kadın İmgesi: Tanrıça'lar, Atlas International Refereed Journal on Social Sciences, Vol 4, 11, s.826-840.

- Özçelik, N. (2002). *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Özdemir, B.Ş. (2015). Eskiçağ Yazıları 7, AKRON, Ed. A.V. Çelgin, N.E. Akyürek Şahin, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 99-120.
- Özdemir, H. F., (2007). Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1.
- Özdoğan, M. (2011). Anadolu'nun Tarih Öncesi, Paleolitik Çağ, İlk Adımlar, Arkeo Atlas Dergisi 2011/01, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama.
- Özdoğan, M. (2007). *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, Ed. N. Başgelen, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özdoğan, M., ve Başgelen, N., (2007). *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M., Hauptman, H., Başgelen, N. (2003). A Group of Neolithic Stone Figurines from Mezra-a Teleilat, Köyden kente Yakınoğu'da ilk Yerleşimler II, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 511–524.
- Özdoğan, M., (2002) Köyden Kente: Kalkolitik Çağ, Ed. N. Karul, Arkeo Atlas, Sayı 1, İstanbul.
- Özdoğan, M. (2001). The Neolithic Deit. Male or Female, yay. R. M.Boehmer, J. Maran, Lux Orientis, Festschrift für Harald Hauptmann, Verlag Marie Leidorf, Rahden. s. 313–319.
- Özdoğan, M. (2000). Pendik Kazısı, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932–1999), Ed. Belli, O, İstanbul, s. 42–44.
- Özdoğan, M., Bar, A.D., Yosef-Zeist, V. (1994). Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık Genel Bir Derlendirme, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- Özdoğan, M. (1990). Yarımburgaz Mağarası, X. Türk Tarih Kurumu Kongresi, XI. Türk Tarih Kongresi, 05-09 Eylül 1990, (I. Cilt)., Ankara.
- Özgüç, T. (1988). İnandıktepe: Eski Hitit Çağında önemli bir kült merkezi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Özgüç, T. (1957). "The Bitik Vase", *Anatolia* C.2.
- Özkan, A. R. (2002) Din- Mitoloji İlişkisi, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı 11.
- Özsait, M. (1986). Psidia Bölgesinde Yeni prehistorik İskân Yerleri, *Anadolu Araştırmaları*, 10: 73–87.
- Öztürk, Ö. (2009). *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Özyar, A., (2011). Tarsus Gözlükule, Ed. N. Karul, *Arkeoatlas – Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul: Doğan Burada Dergi Yayıncılık.
- Parman, E. (2002). Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını
- Pawlikowski, M. (1994). Karain and Öküzini Caves, Turkey; General geology of area preliminary report, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3. Ankara.
- Pearson, L. (1966). *Popular Ethics in Ancient Greece*, California.
- Penglas, C. (2005). *Greek Myths and Mesopotamia*, USA and Canada: Routledge Press.
- Picard, C. (1922). Ephese et Claros: Resherches Snr Le Sanctuaries et Le Cultes de lonie du Nord. Paris.
- Potts, D.T. (1997). *Mesopotamian Civilization The Material Foundations*, NewYork: Cornell University Press.
- Raimond, E. (2006) La continuité de la tradition religieuse louvite dans la Lycie de l'Âge du Bronze à l'époque gréco-romaine, Ed. K. Dörtlük, III. Lykia Sempozyumu I, Antalya 2006, 647-655.
- Reyhan, E. ve Cengiz, T. B. (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Rodney, N. B. (1952). *Ishtar, the Lady of Battle*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 10, No. 7.
- Roller, L.E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde; Anadolu Kybele Kültürü*, Çev. B. Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi.

- Roodenberg, J. (1999). Ilıpınar, An Early Farming Village in İznik Lake Basin, Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization, New Discoveries, içinden, Ed. M. Özdoğan İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, D. (2006). *Dünya Mitolojisi*, Çev. K. Akten, Ankara: İmge Kitabevi.
- Rousseau, H. (1974). *Dinler Tarihi*, Çev. S. Kocapınar, İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Roth, L.M. (2006). *Mimarlığın Öyküsü*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sagalayev, A. M. (2017). *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, Çev. A. Toraman, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Sarıkçıoğlu, E. (2002). *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Sarian, H. (1992). Hekate, dans Fondation internationale pour le LIMC, Ed. Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, VI-1-2, Artemis Verlag Zürich und München.
- Schmidh, K. (1998). Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Rituel from Göbeklitepe, Neo-Lithics 2/98: 1-5.
- Schwertheim, E. (2009). *Antikçağda Anadolu*, Çev. N. Batu. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Sept-Chenes, L. C. De (1788). The Religion of The Ancient Greeks, London.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Sevin, V., (1982). *Frygler*, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. II.
- Sevinç, F. (2007). Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sina, A. (2004). Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 44, 1 (2004).
- Silistreli, U. (1989) Köşk Höyük Figürin ve Heykelciği, Belleten: LIII: 497-504, Ankara.
- U. Silistreli (1991). 1989 Köşk Höyük Kazısı”, Kazı Sonuçları Toplantısı, 12: 95–104, Ankara.

- Smith, M. S. (2014). Ashtart in Late Bronze Age Syrian Texts, Ed. D. T. Sugimoto, Transformation of a Goddess-Ishtar-Astarte-Aphrodite, Academic Press Fribourg, Fribourg Switzerland 2014, s.33-85.
- Soykal-Alanyalı, F. (2001). Ephesos'ta Phrygialı Bir Tanrıça, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 3, Aralık 2001, s.1-12.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2007) *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Sümer, G. (2007). Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- Stein, G., (1996). Uruk Colonies and Anatolian Communities: an Interim report on 1992-1993 Excavations at Hacinebi, Turkey, American Journal of Archeology.
- Suriano, M. (2014). Historical Geography of the Ancient Levant. Ed. M. L. Steiner, A. E. Killebrew. The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE (s. 9-23). Oxford University Press.
- Stone, M. (2000). *Tanrılar Kadınken*, Çev. Nilgün Şarman, İstanbul: Payel Yayınları.
- Şahin, S. ve Adak, M. (2002). *Lykia İncelemeleri*, İstanbul, 2002.
- Şahin, N. (2001). Zeus'un Anadolu Kültleri, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, s.37-39.
- Şenel, A. (1996) Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tamsü, R. (2004). Phryg Kaya Altarları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi.
- Tanaç, M. (2000). Batı Anadolu Antik Yerleşmelerinde Kentsel Mekân Kurgusu Araştırması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Tansuğ, K. ve Özel, İ. (1949) "Sümerlinin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış", Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve TarihCoğrafya Fakültesi Dergisi, C. VII, S. 4.

- Taşdöner, K. (2016a). Anadolu'nun Galat Kökenli Kralları: Amnytas ve Sonrası, The Journal of Academic Social Science Studies, No 53, s. 305-315.
- Taşdöner, K. (2016b). Anadolu'da Roma'ya Bağımlı Bir Krallık: Kappadokia (İÖ 64-İS 17), Tarih Okulu Dergisi (TOD), Sayı XXVII, s. 25-42.
- Tekin, H. (2017). Tarihöncesinde Mezopotamya Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Tekin, O. (1998). *Eski Yunan Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2010). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thomson, G. (2007). *Eski Yunan toplumu üstüne incelemeler: Tarih öncesi Ege*. Çev. C. Üster, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- Thomson, G. (1995) *Tarih Öncesi Ege I: Eski Yunan Toplumu Üzerine İncelemeler*, Çev. C. Üster, İstanbul: Payel Yayınevi.
- Thomson, G. (1991) *Tarih Öncesi Ege II: Eski Yunan Toplumu Üzerine İncelemeler*, Çev. C. Üster, İstanbul: Payel Yayınevi
- Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2005). Lagina, Yatagan-Muğla.
- Tırpan, A.A. (1998). Hekate, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Sayı 87, 10-15.
- Timuçin, A. (2004). Düşünce Tarihi 1: Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları, Ankara: Bulut Yayınları.
- Trell, B. (1999). *Ephesos'taki Artemis Tapınağı*, Antik Dünyanın Yedi Harikası, İstanbul.
- Tuna, C. (2002). *Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tulunay, E.T. (1998). *Pelops'un Gizemi: Antik Kaynaklara Göre Tunç Çağında Anadolu'dan Yapılan Göçler ve Olympia Zeus Tapınağı Tasvir Programı Hakkında Yeni Görüşler*, İstanbul: Graphis Yayınları.
- Tüfekçi-Sivas, T. ve Sivas H. (2013). Frigler Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tümer, G. (1986). *Çeşitli Yönleriyle Din*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 28.
- Türkteki, M., (2010) Batı ve Orta Anadolu’da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Uğur, A. ve Aliağaoğlu, A. (2013). *Şehir Coğrafyası*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Uncu, E. (2013). *Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü*, History Studies, Cilt 5.
- Uncu, E. (2012). Demeter Kültünde Mezopotamyalı ve Anadolulu Unsurlar, International Journal of History, Sayı 4/1.
- Uzunoglu, E. (1993). *Tarih Öncesinden Demir Çağa Anadolu’da Kadın, Çağlar boyu Anadolu’da Kadın*, İstanbul: Kültü Bakanlığı Yayınları, s.16-25.
- Ünal, A. (2013). Eski Anadolu ve Hitit Dinleri, Aktüel Arkeoloji, Ocak-Şubat 2013, sayı 31, s 97-113.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (1980). Hitit Tıbbının Ana Hatları, Belleten XLIV, Ankara, 476-487.
- Ünal, A. (1975). Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler, Anadolu 19, 1975/1976, s.176.
- Van De Mierop, M. (2006). *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*, Çev. S. Gül, Ankara: Dost Kitabevi.
- Vermaseren, M. J. (1977). *Cybele and Attis: the Myth and Cult*, London: Thames and Hudson.
- Vernant, J.P. (2016). *Eski Yunan’da Mit ve Din*, Çev. M. Erşen, İstanbul: Alfa basım Yayın Dağıtım.
- Voight, M. (2000) Çatalhöyük in Context, Rituel at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey, Life is Neolithic Farmin Communities: Social Organization, Identity and Differentiation, Ed. I. Kuijt, New York Plenum, s. 253–293.

- Yağcı, R. (2006). *Soli-Kilikia’da Bulunan Lotus Bezemeli Amphora Parçaları ve Lotus Koklayan ‘Kutsal Fahişe’ Figürü*, Ed. B. Avunç, Kültürlerin Yansıması, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yalçınkaya, I., Otte, M., Taşkiran, H., Kösem, B. Ceylan, K. (1997). 1985-1995 Karain Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi, XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I., Ankara.
- Yıldırım, E. (2014). Concept of Leadership in the Ancient History and It's Effects of Middle East, Interdisciplinary Perspectives on Social Sciences, Ed. G. Rata, H. Arslan, P.L. Runcan, A. Akdemir, Cambridge Scholars Publishing.
- Yıldırım, R. (1996). Eskiçağ’da Anadolu, İzmir: Meram Yayıncılık.
- Yiğit, T., (2005) Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 57, Cilt 24, s 79-86.
- Yiğit, T. (1997). “MÖ II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, Ankara Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 30, s. 273-287.
- Yiğit, T. (1995). Tarih Öncesi Hitit Döneminde Isuwa Bölgesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 28. Ankara.
- Yücel, Ç. (2017). Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Adıyaman Müzelerindeki Geç Neolitik Çağ’dan Hellenistik Dönem’e Kadar Figürin ve İdoller, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Zingsem, V. (2007). *Lilith- Adem’in İlk Karısı*, Çev. Devrim Doğan Yüzer, İzmir: İlyayaymevi.
- Walcot, P. (1966). *Hesiod and the Near East*. Cardiff, Wales.
- Wattenmaker, P. (2003). Kentleşme. Tunç Bakışlar: Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı. ArkeoAtlas II.
- Weber, M. (1993). *Sosyoloji Yazıları*, Çev. T. Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- West, M.L. (1966). *Hesiodos: Theogony*, Oxford: Clarendon Press, s.277-278.

- Wilkinson, R.H. (2006). *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, Çev. A.F. Yıldırım, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Williams, F. (1993). *Ege Medeniyetleri Tarihi*, Çev. M. Kalaycıoğlu, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Williamson, C. (2012). Sanctuaries as turning points in territorial formation, Lagina, Panamara and the development of Stratonikeia, BYZAS 13, 113-150.
- Witczak, K.T. (1993). *Greek Aphrodite and her Indo-European Origins*, Sciete des Etudes Classiques.
- Wolkstein, D. Kramer, S.N. (1983). *Inanna: Queen of Heaven and Earth: Her Stories and Hymns from Sumer*, New York: Harper&Row Publishers.
- Wycherley, R.E. (2011). *Antik çağda kentler nasıl kuruldu?* Çev. N. Nirven – N. Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

EKLER

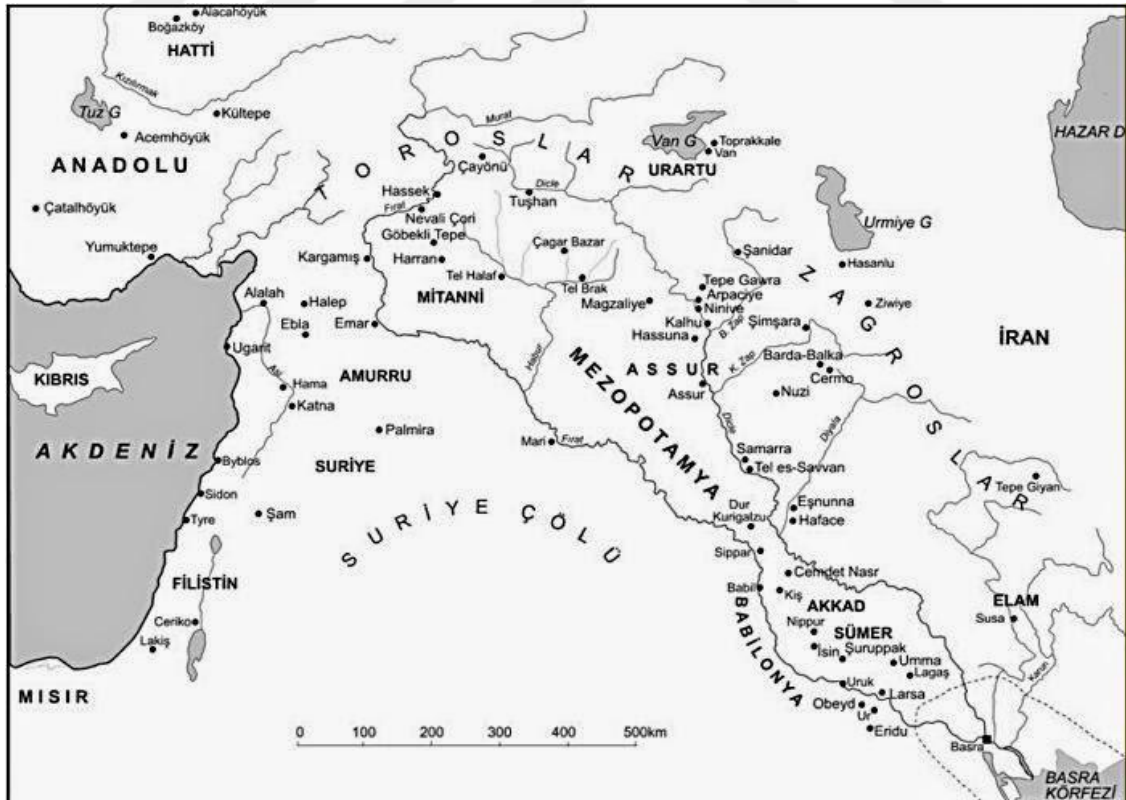
EK – 1: Görseller

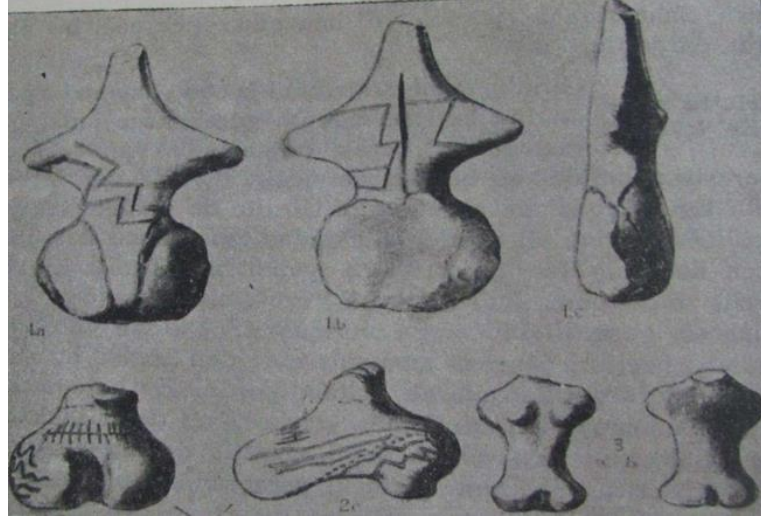
Görsel 1: Ege Havzası Haritası.

Görsel 2: Anadolu Haritası.

Görsel 3: Levant ve Mezopotamya Haritası.

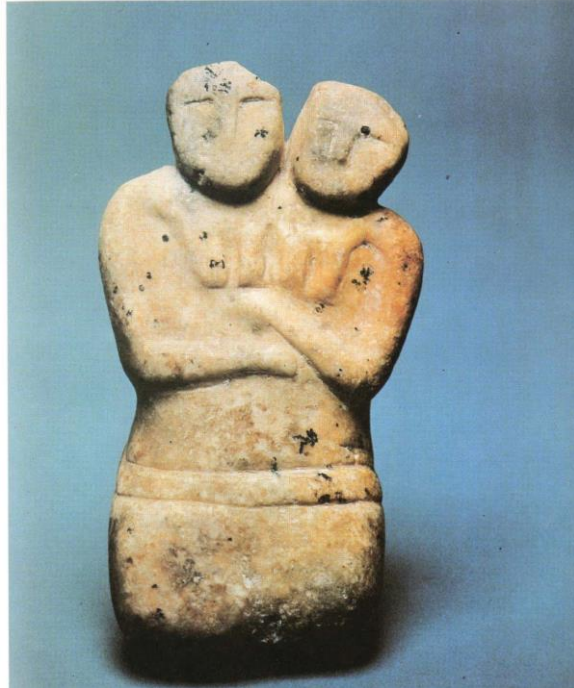
Görsel 4: Neolitik çağa tarihlenen Girit idolleri.

Görsel 5: Catalhöyük, MÖ 6.binyılın ilk yarısı, leoparlı tahtında Ana Tanrıça heykelciği.

Görsel 6: Çatalhöyük, MÖ 6.binyılın ilk yarısı, stilize Ana Tanrıça heykelciğı.

Görsel 7: Çatalhöyük, MÖ 6.binyılın ilk yarısı, İkiz Tanrıça heykelciğı.

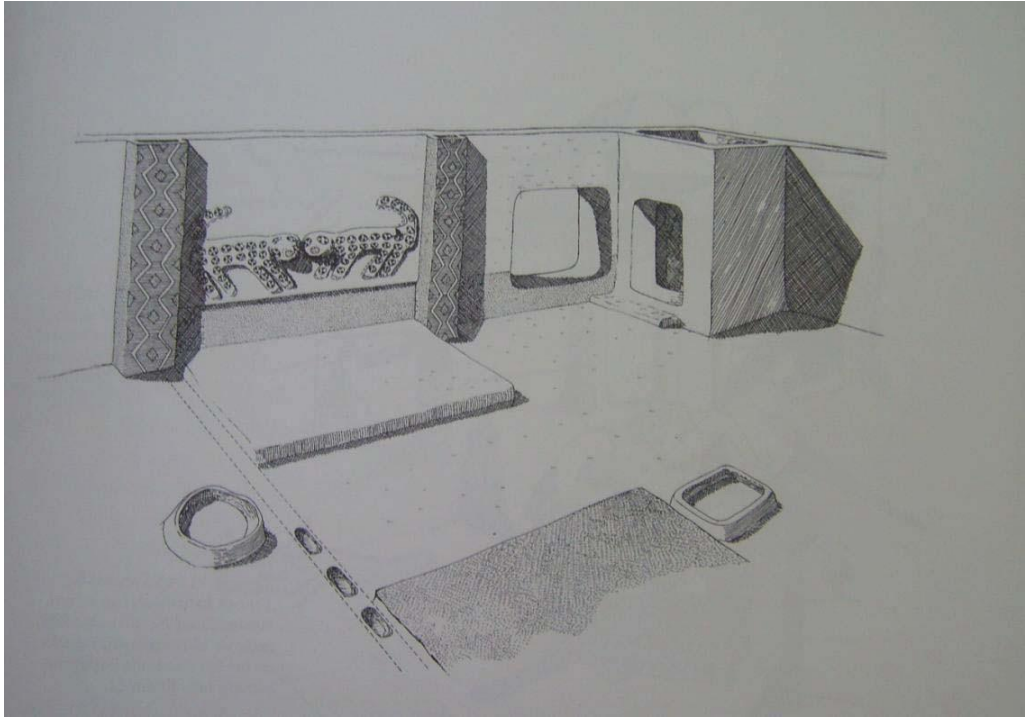
Görsel 8: Çatalhöyük, MÖ 3.binyılın ilk yarısı, Altın İkiz Tanrıça heykelciğı.

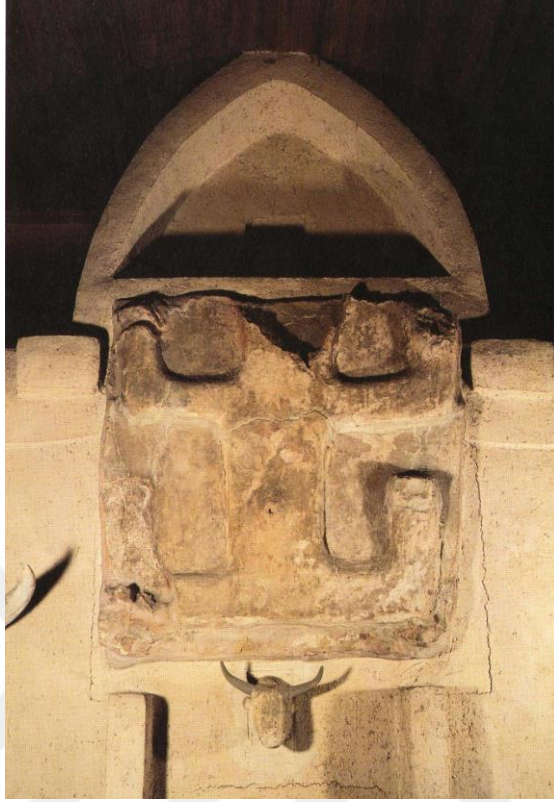
Görsel 9: Midaskent kaya tahtları arkalıkları.

Görsel 10: MÖ 1300 civarı, Myken Uygarlığı anne-kız heykeli (Demeter-Persphone/Kore)

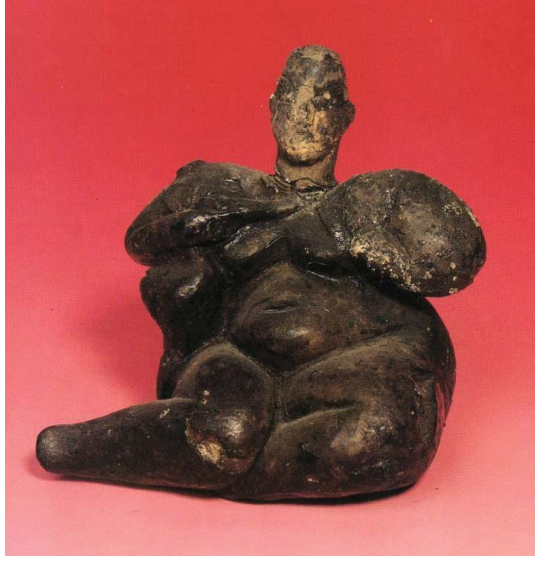
Görsel 11: MÖ 6. Binyıl, Çatalhöyük VI. B.44 nolu tapınakta duvarda kabartma olarak betimlenmiş karşılıklı leopar çifti.

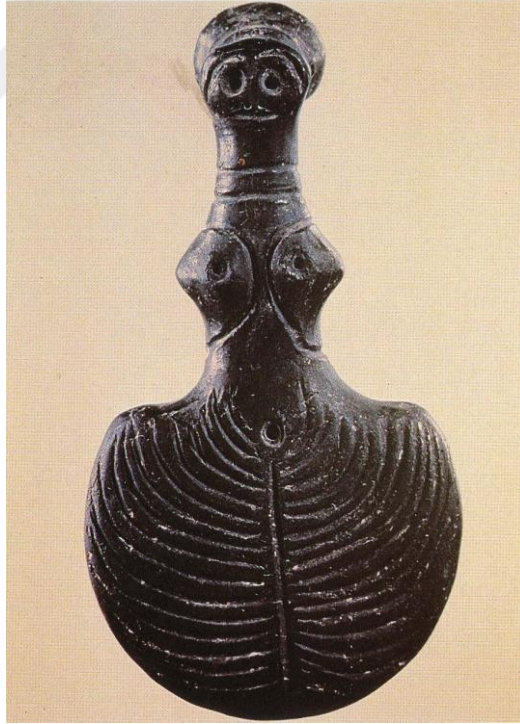
Görsel 12: MÖ 6. yüzyılın ilk yarısı, Çatalhöyük VIB tabakası tapınağının kuzey duvarında Leopar Kabartması.

Görsel 13: MÖ 6. binyıl, Hacılar kucağında leopar tutan tarnıça.

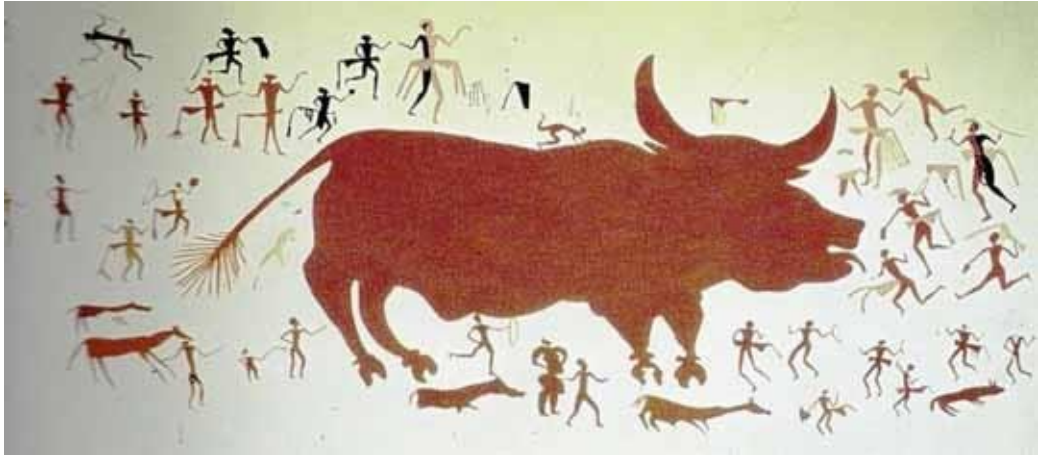
Görsel 14: MÖ 6. binyıl, Hacılar kucağında çocuk tutan tanrıça.

Görsel 15: MÖ 3. binyıl sonuna ait Kalınkaya'da bulunan, Erken Tunç Çağına ait kadın cinselliğine odaklanan stilize kadın idolü.

Görsel 16: Çatalhöyük’te Tabaka V’e ait bir tapınakta görülen erkek geyik ve on yedi erkek figür, avlanma sahnesi. Sahnenin sağ tarafında tanrıça olarak kabul edilen kırmızı renkli büyük figür, av sahnesini uzaktan izliyor gibi betimlenmiştir. Kadın figürü, steatopik özelliklere sahip ve sivri göğüslüdür, yanında köpek olabilecek bir hayvan gösterilmiştir.

Görsel 17: Çatalhöyük’te Tabaka V’e ait bir duvar resmi. Büyük bir boğa ve çevresinde hareketli resmedilen figürler, boğa avlama sahnesi. J. Melaart sağ tarafta bulunan bir çift figürü kadın ve erkek olarak tanımlamıştır. Bunlardan erkek olanı abartılı el hareketleri yaparken, boğanın aşağısında kalan steatopik kadın figürü sarkık göğüslü ve muhtemelen hamile olarak gösterilmiştir.

Görsel 18: MÖ 3. binyılın ikinci yarısına ait Alacahöyük çocuğunu besleyen kadın heykelcikleri.

Görsel 19: MÖ 3. binyılın ikinci yarısına ait Alacahöyük çocuğunu besleyen kadın heykelcikleri.

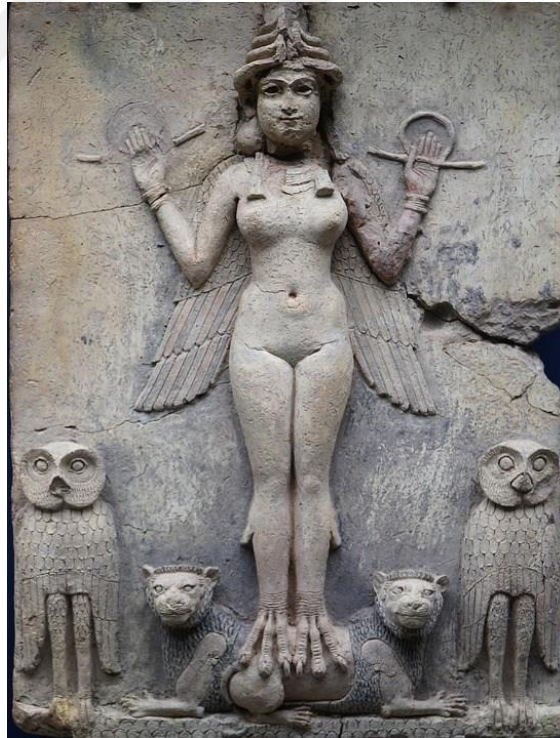
Görsel 20: MÖ 3. Binyıl sonuna ait Horoztepe çocuğunu emziren kadın figürü

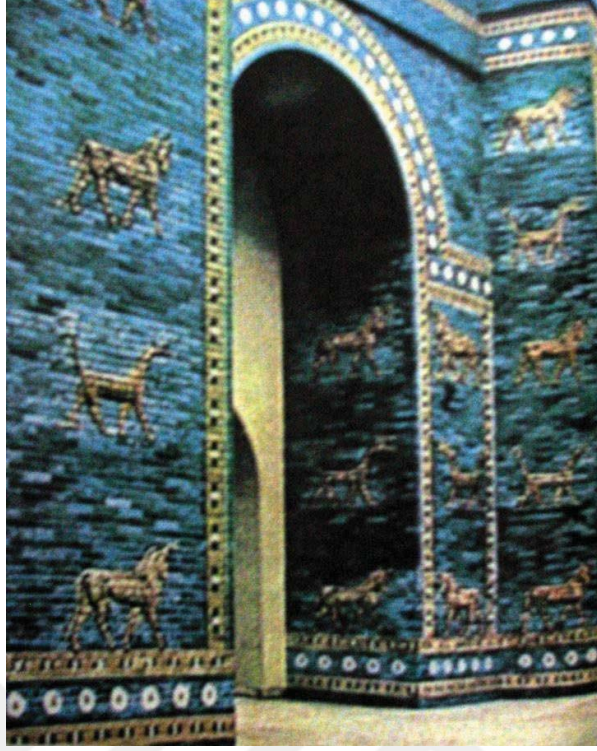
Görsel 21: Kyklad adalarından Saliagos'ta, Neolitik yerleşimden ele geçen MÖ 5000'e tarihlenen kadın figürünü.

Görsel 22: Nintu ve iki yanında omega biçimini andıran yılanlar. Bağdat, Irak Müzesi.

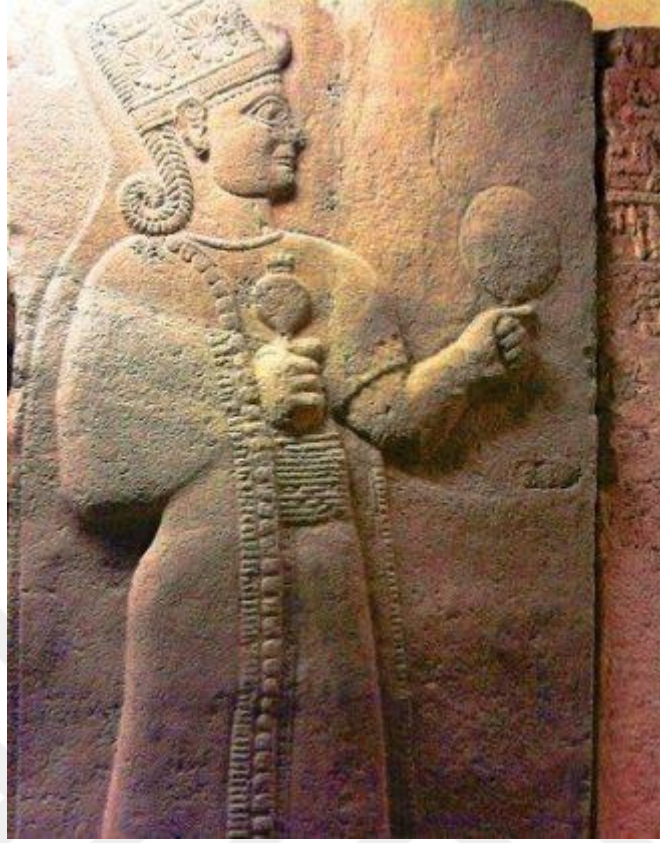
Görsel 23: İştar'ın yeraltı dünyasına inmesinden sonraki betimlemesi.

Görsel 24: Babil'in İştar kapısının giriş kısmı

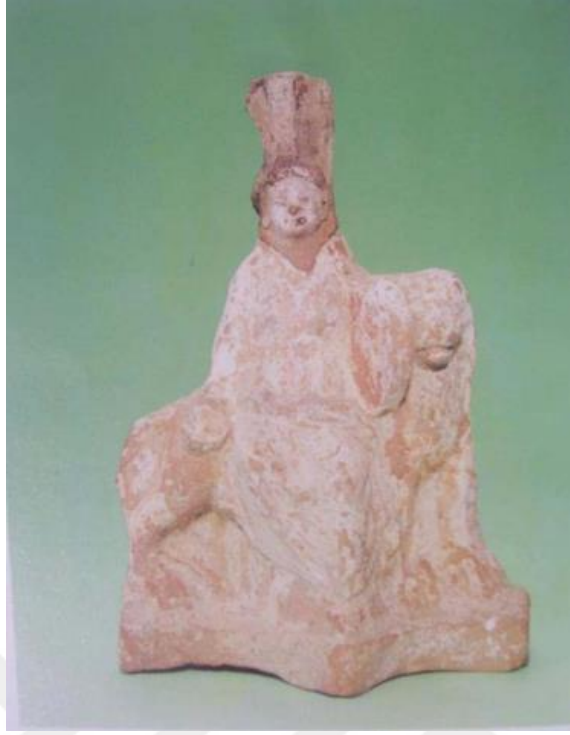
Görsel 25: Hattuşa, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı A bölümü, aslan benzeri hayvanın üzerinde Hepat, MÖ 14.yy.

Görsel 26: MÖ 850-870 yıllarına tarihlenen Geç Krallık dönemine ait rölyef. Elinde nar ve ayna ile Tanrıça Kubaba, MÖ 9.yy.

Görsel 27: Gordion Hellenistik Dönem Kybele heykelcikleri. MÖ 4.yy.

Görsel 28: Gordion Hellenistik Dönem Kybele heykelcikleri. MÖ 4.yy.

Görsel 29: Aslankaya Anıtı, Kybele ve aslanlar. MÖ 6.yy.

Görsel 30: Antalya’da Bayındır Tümülüsünden çıkan çocukları ile Kybele. MÖ 8-7.yy

Görsel 31: Ephesos’te Artemis rahibi (Megabyzos). MÖ 7.yy.

Görsel 32: MÖ 1.bin. Urartu Giyimli’de bulunan tunç levha.

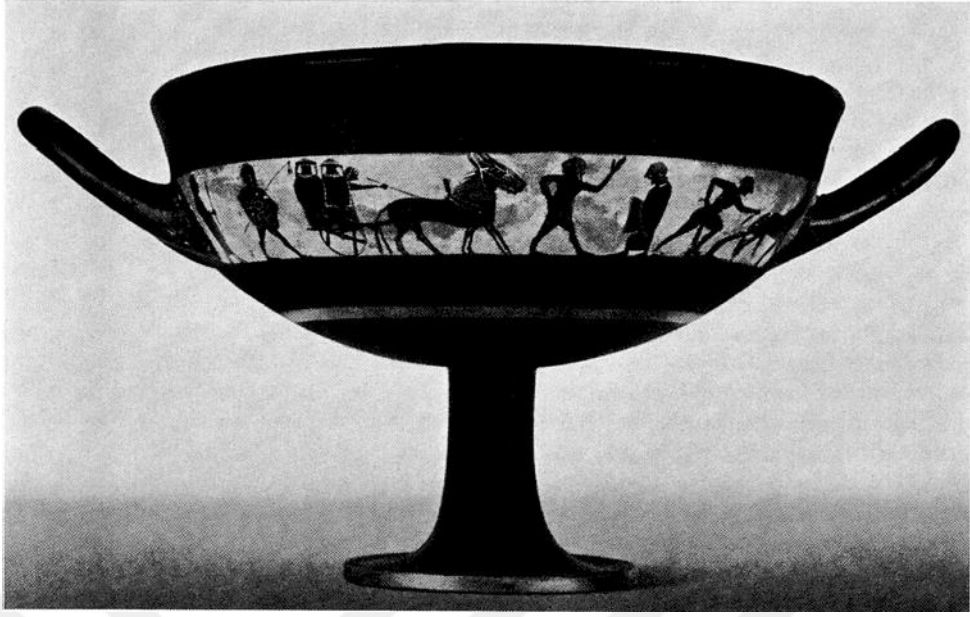
Görsel 33: MÖ 450, Boeotia, Demeter Thesmophoros başında polos ile.

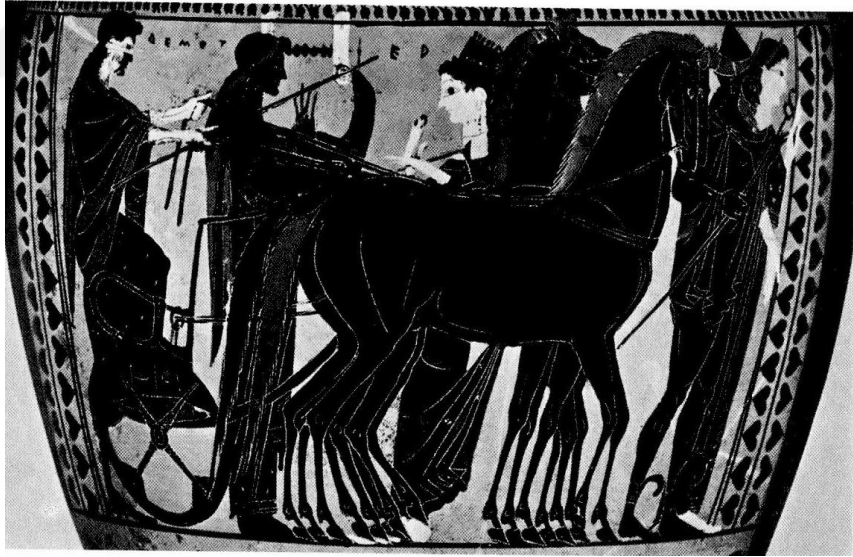
Görsel 34: MÖ 620-600, Thebai’de Demeter ve Kore/Persephone terracotta.

Görsel 35: MÖ 340-330, Knidos’dan Demeter heykeli.

Görsel 36: MÖ 550, Kylix. Demeter ve Persephone küp biçiminde arabada, yanlarında Triptolemos.

Görsel 37: Hydria, MÖ 530-520. Persephone'nin yeryüzüne dönüşü.

Görsel 38: MÖ 500, Eleusis. Demeter ve Persephone.

Görsel 39: MÖ 500, Eleusis. Aynı kabın diğer yüzü.

Görsel 40: MÖ 480-470 yıllarına tarihlenen lekythos üzerinde mızraklı Athena tasviri.

Görsel 41: MÖ 470. MÖ 440'ye tarihlenen krater üzerinde Persephone, Hermes eşliğinde yeraltından yükselirken Hekate ve Demeter onu karşılarlarken betimlenmiştir.

Görsel 42: MÖ 1600, Knossos Sarayında bulunan fayanstan yapılmış “Yılanlı Tanrıça” figürü.

Görsel 43: Boeotia Amphorası.

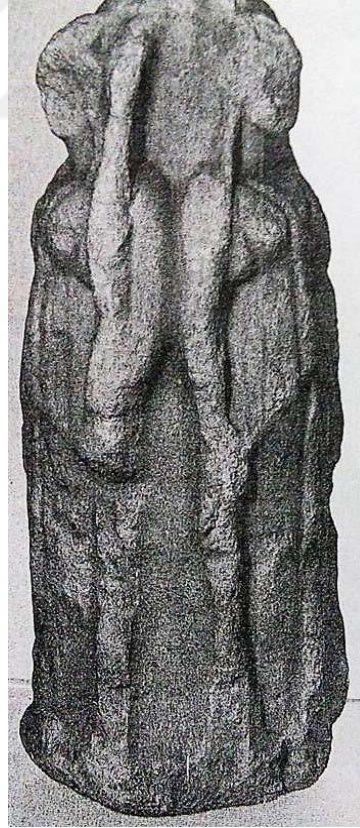
Görsel 44: Alkamenes tarafından yapılan Atina Akropolüne ait üçlü formda Hekate.

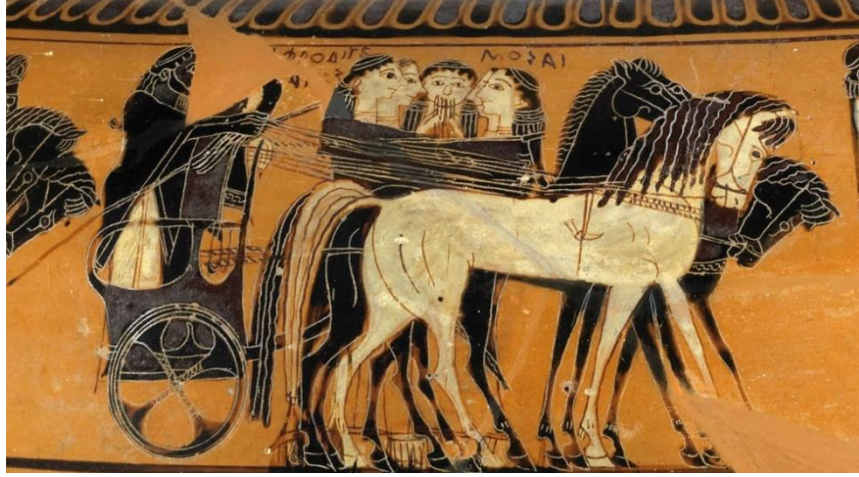
Görsel 45: Pergamon Zeus Sunağın frizindeki Hekate kabartması.

Görsel 46: Ephesos’da bulunan üçlü formda geyikli Hekate.

Görsel 47: Ialysos Akropolünden üç formlu Hekate heykeli.

Görsel 48: Arkaik dönem, MÖ 580-570 yıllarına tarihlenen dinos üzerinde Ares, Aphrodite ve Musalar.

Görsel 49: Eski Hitit Krallık dönemine ait İnandık Vazosu.

Görsel 50: Eski Hitit Krallık dönemine ait İnandık Vazosu frizlerinin dizilimi.

Görsel 51: Eski Hitit Dönemine ait, Bitik Vazosu, Hieros Gamos.

Görsel 52: Nevalı Çori’de bulunan MÖ 7000 yıllarına ait kireçtaşı kap üzerinde Hieros Gamos tasviri.

Görsel 53: MÖ 6. Binin ilk yarısına ait, Çatalhöyük’te bulunan Hieros Gamos sahne tasviri rölyef plaka.

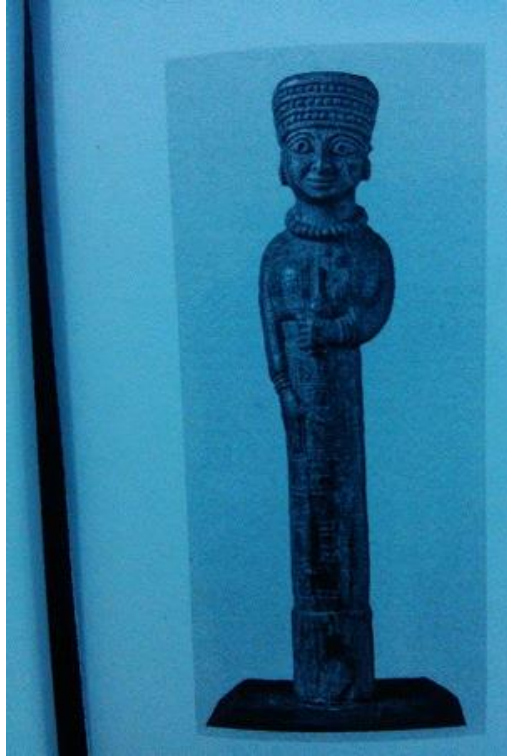
Görsel 54: Myken kapı girişinde iki aslan arasında ağaç olarak betimlenen Hera.

Görsel 55: Boeotia kabartmalı çömlek, iki yanında aslan/leopar ile Hera.

Görsel 56: Göynüş Aslantaş kabartması, Kybele ve iki yanında aslanlar. M.Ö: 8.yyın ikinci yarısı.

Görsel 57: Ephesos'tan Athena (Ya da Athena Rahibi) ellerinde iğ ile.

Görsel 58: Kireçtaşından yapılmış Kybele tasviri, bir elinde nar diğerinde iğ tutarken.
(Ankara Medeniyetler Müzesi)

Görsel 59: Sivri Polosla betimlenen Athena.

Görsel 60: Sivri polosla betimlenen İştar ve aslanlar.

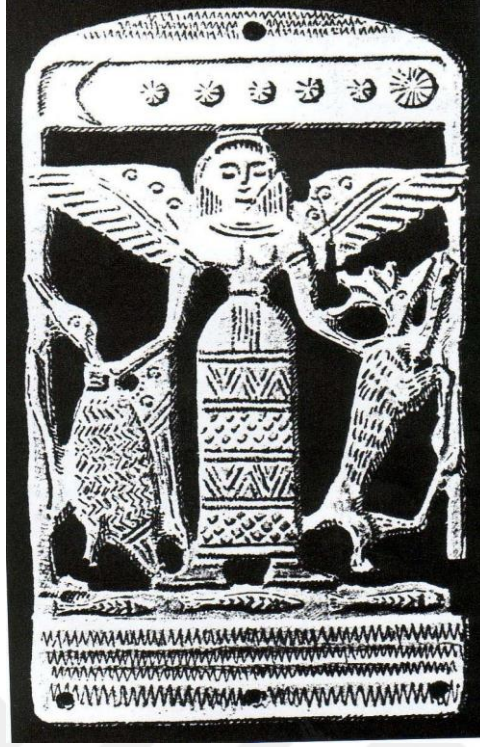
Görsel 61: Ephesos Artemis'i.

Görsel 62: MÖ 123-88 yılları, Artemis Nana, bronz sikke, Fırat Vadisi.

Görsel 63: Aslan ve geyik ile, kanatlı Artemis, Potnia Theron.

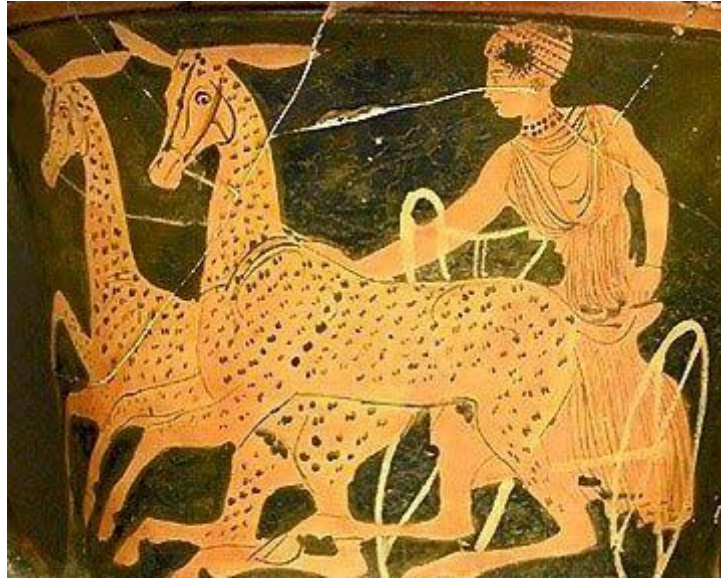
Görsel 64: Smyrna’da fildişi kabartma, Artemis Potnia Theron.

Görsel 65: Hera ve Zeus, Hieros Gamos sahnesi.

Görsel 66: Tanrıça İnanna/İştar

Görsel 67: Klasik Döneme ait, MÖ 450 – 425 yıllarına tarihlenen Geyiklerin çektiği arabasında Artemis.

Görsel 68: Susa, İştar betimi.

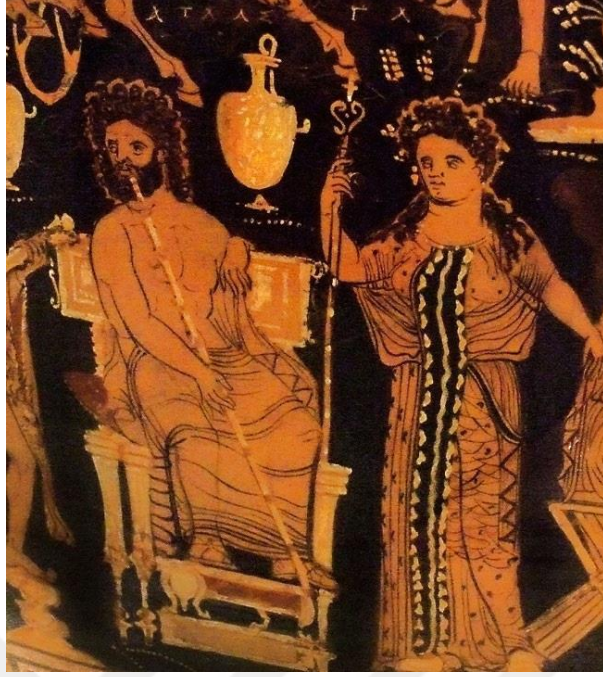
Görsel 69: Tanrıça Astarte.

Görsel 70: Ereskigal ve Nergal.

Görsel 71: Aphrodisias'ta Aphrodite kült heykeli.

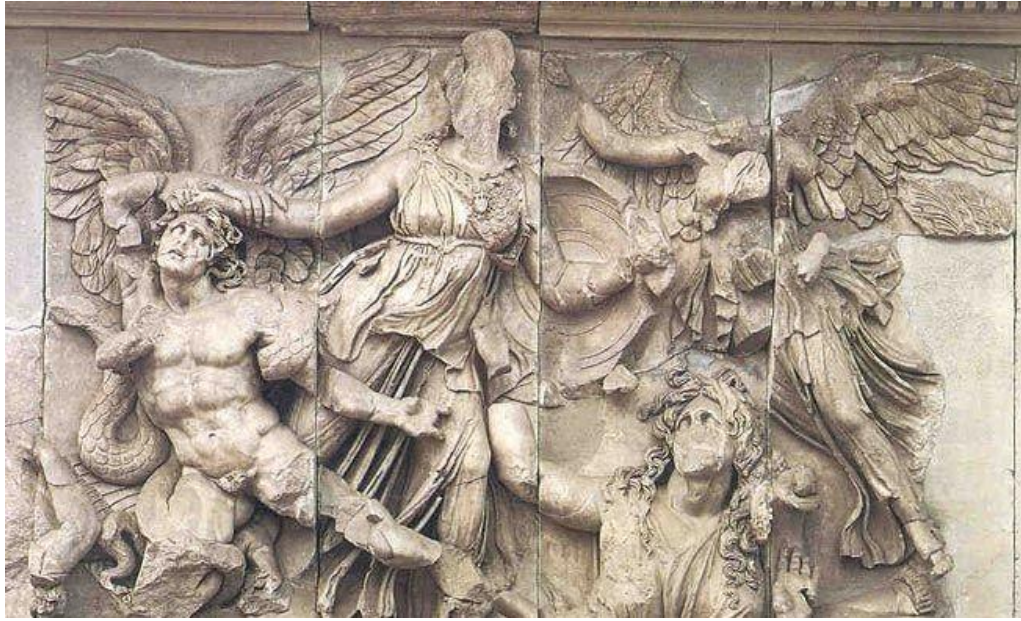
Görsel 72: MÖ 4.yya tarihlenen kırmızı figürlü krater üzerinde Atlas ve Gaia, Herakles'in görevlerinden biri sırasında.

Görsel 73: Klasik Döneme ait kırmızı figürlü krater üzerinde Gaia, kucağında Erechtheus ile, topraktan çıkar/toprağa bağlı halde betimlenmiştir.

Görsel 74: MÖ 425-375 yıllarına tarihlenen kırmızı figürlü krater üzerinde, toprakla bağlantılı Gaia, Gigantomakhia sahnesinde.

Görsel 75: Hellenistik Döneme ait Pergamon Zeus Sunağı üzerinde, Gigantomakhia, yer ile bağlantılı Gaia yükselerek savaşan Athena'ya yardım etmekte.

Görsel 76: MÖ 130-100 yıllarına tarihlenen Geç Hellenistik Dönem mermer Aphrodite heykeli.

Görsel 77: MÖ 460'a tarihlenen kırmızı figürlü kylixte kaz üzerinde, başında başlığı ile Aphrodite.

Görsel 78: MÖ 360-340 yıllarına tarihlenen krater üzerinde elinde ayna ile Aphrodite betimlemesi.

Görsel 79: MÖ 370-360 yıllarına tarihlenen pelike üzerinde kırmızı figürle Aphrodite'nin doğumu sahnesi. Aphrodite Uranos'un kopartılan organından doğarken deniz kabuğu içinde betimlenmiştir.

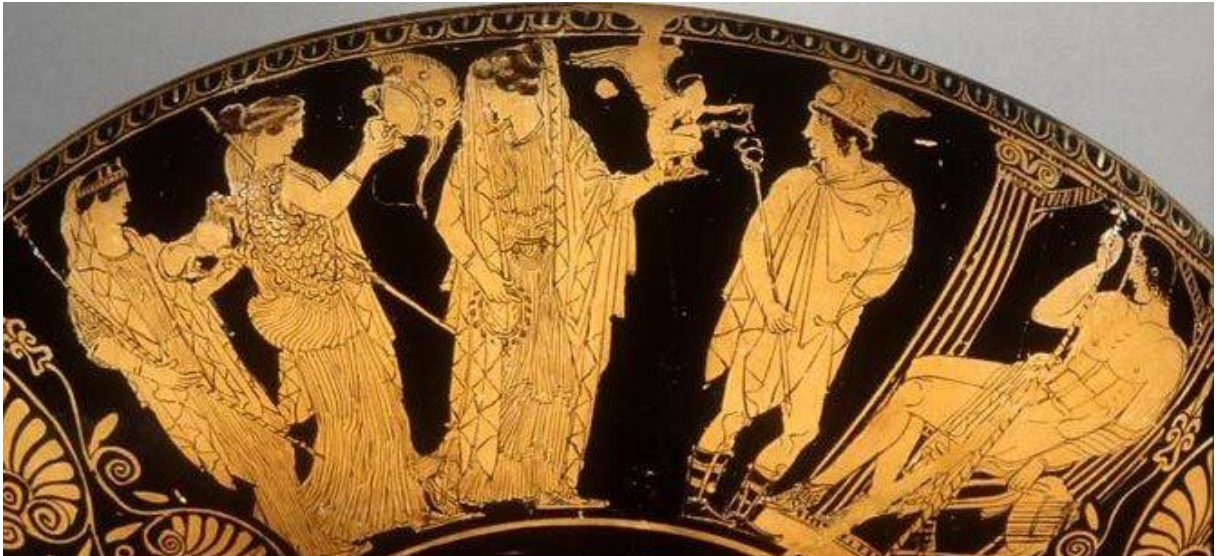
Görsel 80: MÖ 470 – 460 yıllarına tarihlenen mermer rölyef üzerinde Aphrodite'nin doğumu, tanrıça denizden çıktıktan sonra Horalar tarafından giydirilirken betimlenmiştir.

Görsel 81: MÖ 340'a tarihlenen krater üzerinde Adonis ve Aphrodite.

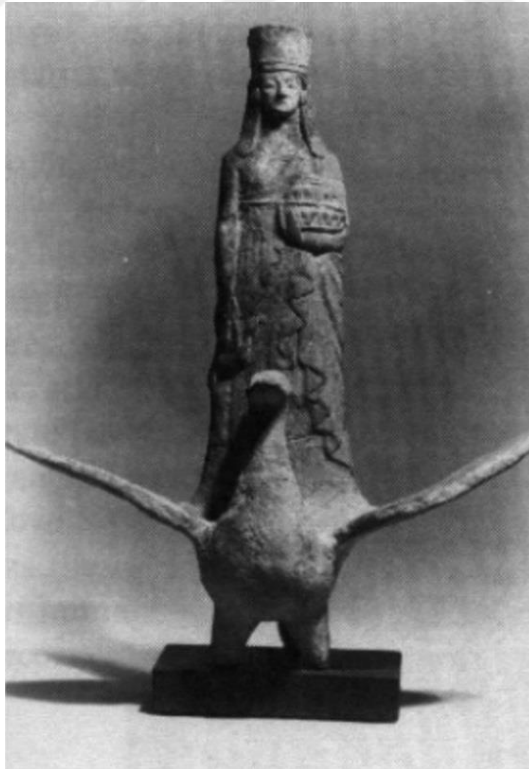
Görsel 82: MÖ 365 – 355 yıllarına tarihlenen volütlü krater üzerinde kucağında kuş/güvercin ile Aphrodite betimlemesi.

Görsel 83: MÖ 440'a tarihlenen kylix üzerinde, tanrıçalar Aphrodite, Athena ve Hera, Hermes tarafından karar vermesi için Paris'e götürülürken betimlenmiştir.

Görsel 84: MÖ 5.yya tarihlenen Kıbrıs'tan Aphrodite heykeli, elinde güvercin ile.

Görsel 85: Tanrıça Astarte, kaz üzerinde.

Görsel 86: Babil mühür baskısı üzerinde, ortada İştar, ayağının altında kuş ve başının yanında sembolü yıldız ile.

Görsel 87: MÖ 400'e tarihlenen Epidauros'tan silahlarıyla betimlenen Aphrodite heykelinin Roma kopyası.

Görsel 88: MÖ 2335-2154 yıllarına tarihlenen Akad silindir mühür baskısında İnanna ve ayağının altında aslan figürü.

Görsel 89: MÖ 460-450 tarihlerine ait pelike üzerinde Kronos ve Rhea. Rhea, Kronos'a, Zeus yerine örtüye sarılmış taş uzatmakta.

Görsel 90: MÖ 5.yya tarihlenen kylix üzerinde aslana binmiş Rhea.

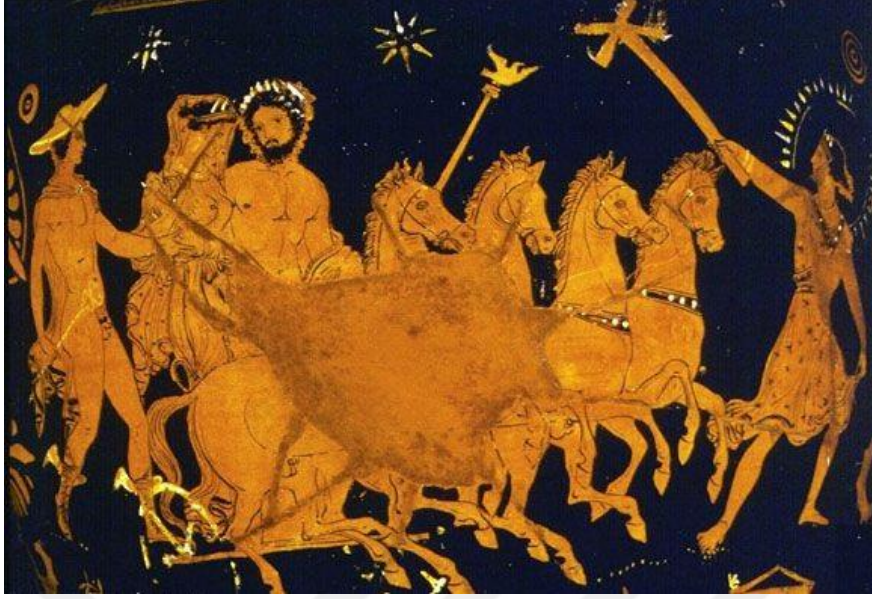
Görsel 91: M.S. 50'ye tarihlenen Roma mermer heykel hem Rhea hem Kybele'yi temsil etmektedir.

Görsel 92: Pergamon Zeus sunağının üzerinde aslana binmiş Rhea betimlemesi.

Görsel 93: MÖ 410-400 yıllarına tarihlenen kylix üzerinde, Titanlar savaşında meşaleleri ile savaşan Hekate.

Görsel 94: MÖ 350'ye tarihlenen krater üzerinde Hades, Hermes eşliğinde Persephone'yi yeryüzüne getirirken, Hekate onları karşılamakta

Görsel 95: Arkaik döneme ait, Kylix üzerinde köpek ve elinde yay ve meşale ile Hekate.

Görsel 96: Erken Klasik Dönem, MÖ 500-450 yıllarına tarihlenen lekythos üzerinde elinde meşaleler ile Hekate.

Görsel 97: Hekate, üçlü biçimde.

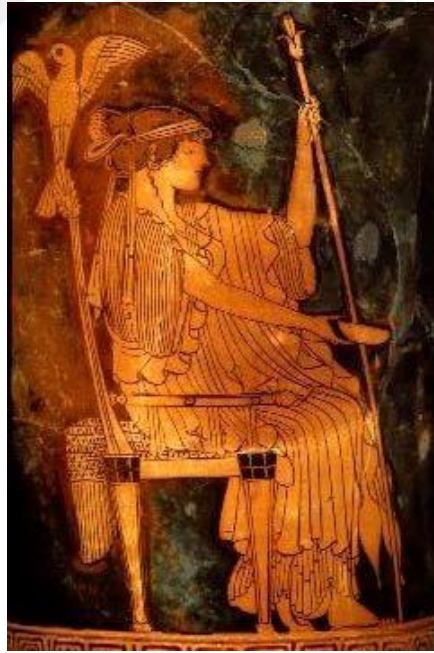
Görsel 98: MÖ 14-13.yya tarihlenen Hitit tanrıçası Arinna, kucağında çocuk ile betimlenmiştir.

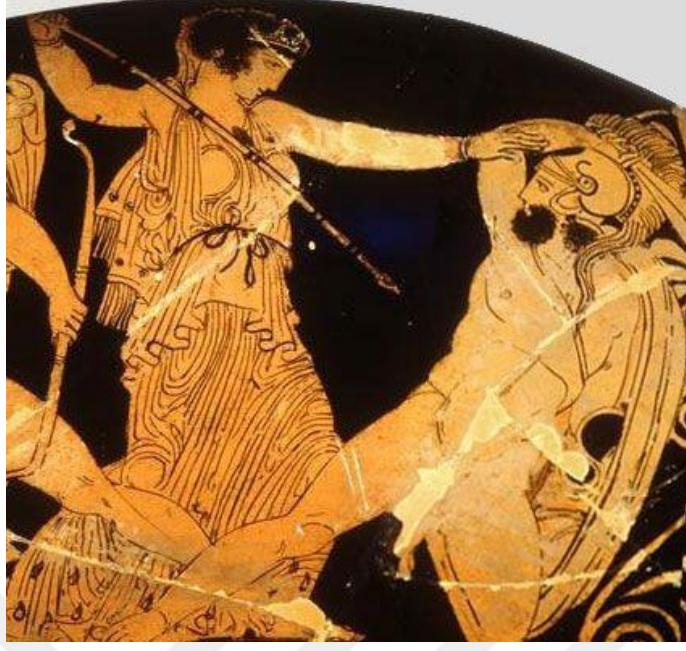
Görsel 99: İnanna ve Dumuzi, Hieros Gamos sahnesi.

Görsel 100: Hera, Hellenistik heykelim Roma Dönemi kopyası.

Görsel 101: Geç Arkaik dönem, MÖ500-475 yıllarına tarihlenen lekythos üzerinde tahtında oturan Hera ve Zeus'u simgeleyen guguk kuşu. Tanrıça elinde lotus başlı asa ve kap tutmakta.

Görsel 102: Klasik Dönem, MÖ 410-400 yıllarına tarihlenen kylix üzerinde, elinde mızrak ile Hera Gigantomakhia sahnesinde.

Görsel 103: Roma Dönemine ait mermer Demeter, elinde meyvelerle dolu cornucopia ile.

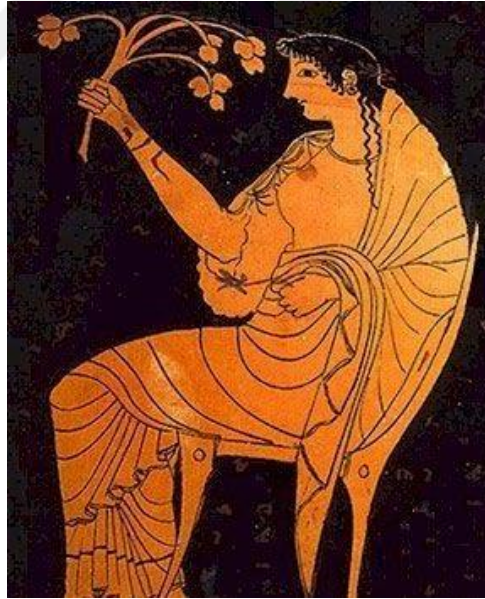
Görsel 104: Klasik Dönem, MÖ 450-425 yıllarına ait lekythos üzerinde Demeter ve Persephone.

Görsel 105: Mermer Persephone Yunan heykelinin, Roma Dönemi kopyası.

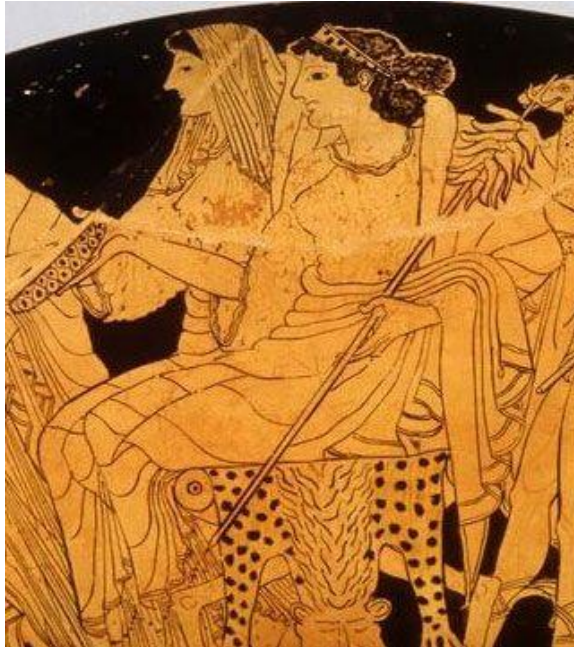
Görsel 106: Klasik Dönem MÖ 475-425 yıllarına ait amphora üzerinde Persephone'yi kaçırmak isteyen Hades betimlenmiştir.

Görsel 107: Arkaik döneme tarihlenen kylix üzerinde, elinde çiçekle betimlenen Hestia.

Görsel 108: Yunan heykelinin Roma kopyası, MÖ 470. Başında örtü ile betimlenen Hestia.

Görsel 109: Geç Arkaik döneme ait, MÖ 500'e tarihlenen kylix üzerinde Demeter ve başında örtü ile Hestia.

Görsel 110: Arkaik dönem, MÖ 545-535 yıllarına tarihlenen amphora üzerinde Zeus'un başından zırhı ve silahlarıyla doğan Athena betimlemesi. Sahneyi izleyen Hera, Ares, Hermes, Elleithyia.

Görsel 111: Arkaik döneme, MÖ 540-530 yıllarına tarihlenen amphora üzerinde Athena ve Poseidon.

Görsel 112: Klasik Dönem, MÖ 420-440 yıllarına tarihlenen lekythos üzerinde Athena ellerinde mızrak ve kalkanıyla, başında miğferi, boynunda kolyesi ile.

Görsel 113: Yunan Athena Parthenos heykelinin Roma kopyası, tanrıça kalkanı ve bir elinde zaferi simgeleyen Nike ile.

Görsel 116: Hellenistik Döneme ait Aphrodisias'tan rölyef üzerinde Athena Gigantomakhia sahnesinde elinde silahları ile savaşıırken betimlenmiştir.

Görsel 117: Geç Klasik Dönem, MÖ 360-320 yıllarına tarihlenen krater üzerinde, tanrıça Athena zırh, mızrak ve miğferiyle betimlenmiştir.

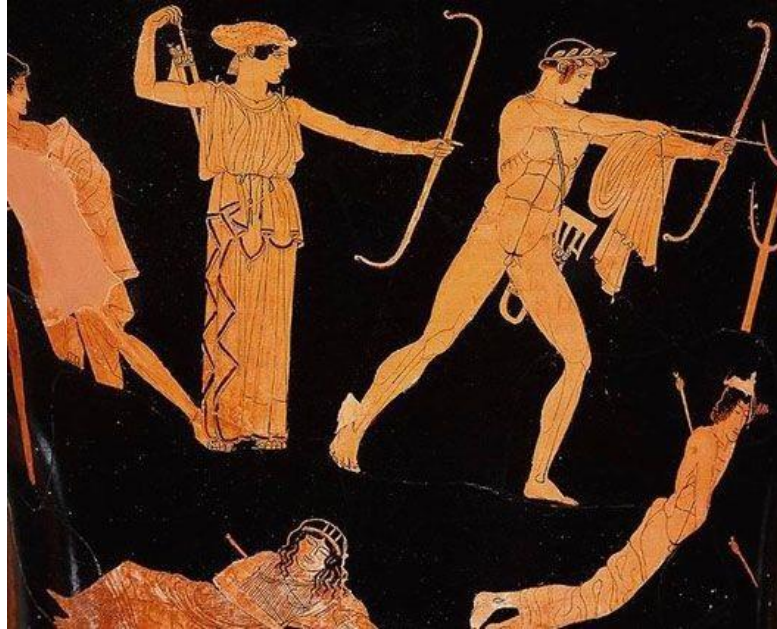
Görsel 118: MÖ 8.yya ait, Babil Saray Müzesinden elinde yay ile İştar betimlemesi.

Görsel 119: Geç Klasik Dönem, orijinal Yunan heykelinin Roma kopyası. Avcı Artemis sırtında ok dolu sadak ve yanında geyik ile betimlenmiştir.

Görsel 120: Erken Klasik Dönem, MÖ 470 yılına tarihlenen krater üzerinde elinde yay ve oklarla betimlenmiş Artemis.

Görsel 121: Erken Klasik Dönem, MÖ 475-425 yıllarına tarihlenen krater üzerinde Apollon ve Artemis.

Görsel 122: Erken Klasik Dönem, MÖ 530-500 yıllarına tarihlenen amphora üzerinde Artemis, Apollon ve Leto.

Görsel 123: Artemis Orthia.

Görsel 124: Larsa'dan, MÖ 2.binyıla tarihlenen kanatlı ve ayaklarının yanında keçiler ile betimlenen İştar, Potnia Theron.

Görsel 125: Roma Dönemine ait, başında hilal ve elinde ok ile yay tutan Artemis.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Cansın OKAN
Yabancı Dil : İngilizce
Doğum Yeri ve Yılı : Edirne/1993
E-Posta : cansinokan@gmail.com

Eğitim Geçmişi:

- Yüksek Lisans, 2015-2019, Anadolu Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı
- Lisans, 2010-2014, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü

Mesleki Geçmişi:

- 2012-2013 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi (Kazı Başkanı: Prof. Dr. Elif Tül TULUNAY)